Henri-Irénée Marrou

istoria educației în antichitate



Editura Meridiane

Istoria educaţiei în antichitate

Biblioteca de artă

Arte. Civilizaţii. Mentalităţi

**CARTEA A APĂRUT CU SPRIJINUL
MINISTERULUI CULTURII**

**ISBN 973-33-0363-1
ISBN 973-33-0362-3**

Henri-Irénée Marrou

istoria educației în antichitate

Volumul II

LUMEA ROMANĂ

Traducere și cuvânt înainte de
STELLA PETECEL

EDITURA MERIDIANE
BUCUREȘTI, 1997

Pe copertă:

BĂTĂLIA LUI ALEXANDRU
detaliu din *Casa Faunului* de la Pompei
mozaic
sec. al III-lea – al II-lea a. Chr.
Napoli, Muzeul Național

Această carte este dedicată memoriei lui Gilbert Dru, student francez condamnat la moarte ca Rezistent creștin de către Ocupantul național-socialist german și executat în chip barbar în Piața Bellecour, la Lyon, în ziua de 27 iulie 1944, în vârstă de douăzeci și patru de ani.

Partea a treia

ROMA ŞI EDUCAŢIA CLASICĂ

Capitolul I

VECHEA EDUCAŢIE ROMANĂ

Pentru a aborda studiul educaţiei romane, trebuie să facem un salt înapoi. Pe planul cronologiei, mai întâi: vom urca, dacă nu până în anul 753 a. Chr. (căci cititorul, îmi imaginez, nu aşteaptă de la mine să-i descriu, cu siguranţa bunului Plutarch[1], în ce consta educaţia în timpul lui Romulus), cel puţin până în secolul VI; şi, mai mult încă, pe planul ideii: întreaga dezvoltare spirituală a Romei este decalată cu cel puţin două secole faţă de cea a spiritului grec. Evoluţia sa a fost, în linii mari, paralelă, dar mai întârziată, mai lentă, poate chiar mai puţin radicală.

Originalitatea romană

Opoziţia dintre romani şi greci se întemeiază în primul rând pe acest contrast dintre două stadii de dezvoltare anacronic apropiate: ceea ce numim cu naturaleţe virtute „romană“ nu este altceva decât vechea morală a cetăţii antice, căreia-i rămâneau fideli romanii Republicii, acei romani robuşti, aspri, în fond încă barbari, faţă de grecii din timpul lor, deja atât de evoluaţi, civilizaţi, poate puţin cam prea civilizaţi, chiar dacă îmi apar nu atât într-o fază de degenerare cât, mai degrabă, eliberaţi, emancipaţi de vechiul ideal totalitar şi aflaţi în stadiul eticii personaliste presupuse de παιδεία.

1. *Rom.*, 6.

Pe de o parte, orginalitatea romană, faţă de Grecia, constă în acest arhaism remanent. Roma nu se va elibera niciodată cu totul de idealul colectiv care consacră statului individul. Ea nu va consimţi să renunţe la acest ideal nici atunci când evoluţia moravurilor îl va fi lăsat în urmă; îl va evoca neîncetat cu nostalgie, va încerca periodic să-l facă să renască. Este suficient să amintesc efortul de restaurare morală înfăptuit în timpul lui Augustus, când Horatius cânta: *Dulce et decorum est pro patria mori* (Este plăcut şi nobil să mori pentru patrie)[2], regăsind inspiraţia care-i animase pe Tyrtaios din Sparta sau Kallinos din Efes cu şase secole mai devreme.

Dar romanul nu este un simplu întârziat; arhaismul său deţine o savoare proprie. În primele secole ale dezvoltării sale, civilizaţia romană luase formă în mod independent, în marginea lumii greceşti, fără a suferi în profunzime influenţa acesteia. În măsura în care ceva din acest stadiu primitiv va persista în cultura latină, chiar şi când va fi într-un fel absorbită în aria hellenistică, Roma va continua să se opună Greciei. Dacă educaţia latină, în special, va rămâne până la sfârşit ceva destul de diferit de educaţia clasică greacă, va fi în măsura în care ea păstrează unele trăsături ale acestei vechi şi originale educaţii romane, pe care o vom analiza acum (1).*

Un popor de ţărani

Am putea s-o definim printr-un cuvânt: observ, la orgine, nu o educaţie cavalerească, precum în Grecia eroică, ci o educaţie de ţărani. La origine: vreau să spun, la sfârşitul secolului VI; nu poate fi vorba aici de a urca într-un trecut mai îndepărtat, căci singura care contează este ori-

2. *C.* III, 2, 13.

* Cifrele dintre paranteze trimit la Notele complementare, pp. 183-244. Referinţele care însoţesc textul utilizează abrevierile curente: astfel, pentru clasicii greci şi latini, ele sunt, normal, cele din *Dicţionarele* Bailly şi Gaffiot; pentru periodice, cele din *L'Année philologique;* cititorul va găsi explicarea acestor sigle la pp. 245-265. şi următoarele.

ginea imediată, a cărei amintire conştientă a influenţat tradiţia (2). Spre sfârşitul secolului al VI-lea, deci, găsim Roma şi cultura romană dominate de o aristocraţie rurală, de proprietari funciari care-şi exploatează direct pământurile: o clasă socială foarte diferită, în consecinţă, de nobilimea războinică a epopeii homerice, foarte diferită, de asemenea, de acea aristocraţie indo-europeană ale cărei caracteristici, în zorii istoriei, le reconstituie ipotetic lingvistica comparată.

Acest caracter rustic ar fi putut fi obliterat de influenţa etruscă, ce făcuse din Roma un oraş, un adevărat oraş, activ şi animat; dar expulzarea regilor şi instituirea Republicii (509, 508 sau 503) pare să fi însemnat chiar victoria aristocraţiei rurale asupra elementelor urbane (3) şi, prin urmare, trebuie să fi antrenat o întărire a dominantei ţărăneşti. Aceasta din urmă a fost în continuare întreţinută de aportul repetat al familiilor italice, integrate succesiv în vechea nobilime romană, care o legau tot mai strâns de pământ, împiedicând-o să se urbanizeze prea mult: elemente sabine, încă din secolul al VI-lea, odată cu Claudii[3], apoi latine, etrusce, campaneze etc.

Pretutindeni se manifestă acest caracter dominant. Astfel, în onomastică: patriciatul latin a pierdut obiceiul numelui compus de tipul Eteokles sau Dumnorix, atât de drag orgoliului vechii aristocraţii indo-europene; în ansamblul celor *tria nomina* se reflectă adesea spiritul terre à terre al ţăranului: prenume fără imaginaţie, *Primus*, *Quintus*, *Decimus*; *Lucius*, *Manius*, *Marcus*, (*scil.* „născut în zori, dimineaţa, în martie"); *cognomina* realiste, evocând viaţa campestră: *Pilumnus* (de la maiul pentru grâu), *Piso* (de la *pisere*, a pisa), *Fabius*, *Lentulus*, *Cicero* (provenind de la numele bobului, al lintei, al năutului[4]).

Latina întreagă ne apare ca o limbă de ţărani (4): câte cuvinte, mai târziu cu sensul lărgit, n-au fost la origine termeni tehnici din agricultură! *Laetus* s-a spus la început despre un pământ bine curăţat de gunoi, *felix* despre fertilitatea solului, *sincerus* despre o miere fără ceară, *frugi* despre profit, *egregius* despre un animal separat de turmă, înainte de a ajunge să semnifice bucurie, fericire, adevăr, virtute sau glorie. *Putare*, înainte de „a gândi", a

3. SUET., *Ti.*, 1. – 4. PL., *N. H.*, XVIII, 10.

însemnat „a curăţa un copac de ramurile uscate", apoi „a pune semn printr-o crestătură pe un băţ", de unde „a socoti". Ce să mai spunem de atâtea clişee rurale, de formule proverbiale, de geniul însuşi al limbii, plat, sărac, cu desăvârşire concret!

De asemenea, planul tradiţional al casei romane s-a dezvoltat în jurul casei ţărăneşti primitive (5): centrul îl constituie o colibă rectangulară, care va deveni *tablinum*, sala de onoare: în faţă, *atrium* (care nu va fi niciodată în întregime acoperit), este vechea curte a fermei; în spate, somptuosul peristil al casei pompeiene reprezintă o tratare estetică, ce utilizează toate resursele arhitecturii hellenistice, a vechii grădini de zarzavaturi.

O educaţie de ţărani

Astfel se explică trăsăturile foarte originale ale celei mai vechi educaţii romane: era o educaţie ţărănească (adaptată, bineînţeles, unei aristocraţii). Pentru a o înţelege, n-avem decât să observăm în ce constă, şi astăzi încă, în esenţă, formarea locuitorilor noştri de la ţară. Educaţia înseamnă pentru ei, în primul rând, iniţierea progresivă într-un mod de viaţă tradiţional. Încă de când se trezeşte la conştiinţă, copilul se străduieşte să imite, prin jocurile sale, gesturile, comportamentul, activităţile celor mai mari decât el. Pe măsură ce creşte, el se introduce, se face admis, tăcut şi rezervat, în cercul maturilor. Îi ascultă pe cei în vârstă vorbind – despre ploaie şi timp frumos, despre munci şi zile, despre oameni şi animale – şi se iniţiază astfel într-o adevărată înţelepciune. Treptat, se asociază lucrării pământului, îl însoţeşte pe păstor sau pe agricultor, încearcă să îndeplinească rolul acestora, resimţind ca pe o onoare faptul de a fi considerat demn de acest rol.

Tradiţia strămoşilor

După un astfel de model trebuie să ne imaginăm vechea educaţie romană. Noţiunea fundamentală pe care se bazează este respectul faţă de obiceiurile ancestrale, *mos*

maiorum. A le revela tineretului, a le face respectate ca pe un ideal indiscutabil, ca normă a oricărei acţiuni şi a oricărui gând, aceasta este îndatorirea esenţială a educatorului.

Ideea nu era străină grecilor din epoca arhaică. Am întâlnit-o la Theognis[5]; dar, să ne amintim, când el evocă „Înţelepciunea pe care, copil, o deprinsese de la Cei mai Valoroşi", o face cu o nuanţă polemică, într-o violentă reacţie de conservator exasperat. La Roma, poziţia tradiţiei a fost întotdeauna mult mai forte; şi va rămâne întotdeauna obiect al unei veneraţii de necontestat. Există o nuanţă peiorativă când se vorbeşte acolo de *res nouae*, adică de „inovaţii" sau „revoluţie" (este totuna pentru un latin). „Forţa Romei, repetă Cicero după Ennius[6], se sprijină tot atât de mult pe vechile moravuri, ca şi pe vigoarea fiilor ei", *Moribus antiquis res stat Romana uirisque*.

Pe de altă parte, spre deosebire de înţelepciunea cluburilor aristocratice frecventate de Theognis, *mos maiorum* reprezintă mai mult decât o etică, mai mult decât un cod de viaţă nobilă; el implică o învăţătură extinsă la toate aspectele activităţii umane, inclusiv la cel tehnic.

Educaţia familială

Cadrul, instrumentul unei astfel de formaţii, este familia. Toţi istoricii dreptului ţin să sublinieze solida constituţie a familiei romane, autoritatea supremă cu care este investit *pater familias*, respectul de care se bucură mama; nicăieri rolul acestei celule sociale nu se manifestă cu atâta evidenţă ca în educaţie. În ochii romanilor, familia reprezintă mediul natural în care trebuie să crească şi să se formeze copilul. Chiar şi în timpul Imperiului, când instrucţia colectivă în sânul şcolii este de mult intrată în tradiţie, se discută încă, o vedem la Quintilianus[7], avantajele şi inconvenientele celor două sisteme şi nu se renunţă totdeauna la vechea metodă ce reţinea copilul în

5. THEOGN., I, 27. – 6. *Rep.*, V, 1. – 7. QUINT., I, 2.

incinta casei părinteşti, *domi atque intra priuatos parietes*[8].

Ce diferite de Grecia sunt toate acestea! Opoziţia dintre cele două tipuri de pedagogie se manifestă încă de la primii ani: la Roma, nu un sclav, ci mama este cea care-şi educă ea însăşi copilul[9]. Chiar şi în cele mai nobile familii, ea îşi face un titlu de onoare din a rămâne acasă pentru îndeplinirea acestei datorii, punându-se în serviciul copiilor ei.

Influenţa mamei marchează omul pentru întreaga viaţă; de unde, valoarea simbolică imprimată de tradiţie faimoasei legende despre Coriolanus, revoltat contra Romei şi atacând Oraşul în fruntea volscilor: nici rugăminţile amabasadorilor poporului roman, nici cele ale preoţilor nu-l putuseră îmblânzi, dar el a cedat reproşurilor mamei sale[10]. Anecdotă poate legendară, dar care exprima un sentiment real; în plină epocă istorică, în secolul II, în secolul I a. Chr., cunoaştem rolul jucat de Cornelia, mama Gracchilor, de Aurelia, mama lui Caesar, Attia, mama lui Augustus, în viaţa fiilor lor, pe care ştiuseră să-i educe astfel încât să facă din ei conducători[11].

Când mama nu putea face faţă îndeajuns rolului său, era aleasă ca guvernantă pentru copii o venerabilă rudă de vârstă matură, care ştia să facă să domnească în jurul ei, până şi în jocuri, o atmosferă de înaltă ţinută morală şi de severitate[12].

Începând de la vârsta de şapte ani, copilul, ca şi în Grecia, scăpa de sub tutela exclusivă a femeilor, dar asta se întâmpla, la Roma, pentru a trece sub autoritatea tatălui. Nimic nu este mai caracteristic pedagogiei romane: tatăl e considerat veritabilul educator; mai târziu, când vor exista învăţători, acţiunea lor va fi totdeauna privită ca fiind mai mult sau mai puţin asimilabilă influenţei paterne[13]. În contrast cu Grecia veche, unde tatăl care se ocupa prea mult de copilul său trecea drept ridicol[14].

Dacă fiicele rămân mai mult în casă, în umbra mamei, atente la torsul lânei şi la alte treburi domestice (este regimul la care austera Livia le supune încă pe

8. ID., I, 2, 1. – 9. TAC., *D.,* 28, 4. – 10. LIV., II, 40, 5-9. – 11. TAC., *D.*, 28, 6. – 12. *Id.*, 28, 5. – 13. QUINT., II, 2, 4. – 14. AR., *Nub.*, 1381; TH., *Char.*, 20, 5.

nepoatele lui Augustus[15]), fiii, în ce-i priveşte, îşi însoţesc tatăl, urmându-l până în incinta curiei, sau chiar asistă împreună cu el la şedinţele secrete ale senatului[16]; ei se iniţiază, stându-i alături, în toate aspectele vieţii care-i aşteaptă, instruindu-se după preceptele şi, mai mult încă, după exemplul său[17]. Tânărul nobil roman, înveşmântat în toga tivită cu purpură, *praetextatus*, asistă, ca şi κοῦρος grec, la festinele adulţilor; ia parte la ele intonând cântece[18], îndeplineşte oficiul de tranşare a cărnii, dar alături de tatăl şi nu de erastul său[19].

Acest rol de educator *pater familias* înţelege să-l îndeplinească cu o înaltă conştiinţă. Ce diferenţă faţă de neglijenţa sau incompetenţa taţilor greci, aşa cum ne apar în dialogul *Laches* al lui Platon! Trebuie să recitim, în legătură cu asta, frumosul capitol consacrat de Plutarch grijii cu care Cato Censorul supraveghează educaţia fiului său[20]; el ni-l arată urmărindu-i îndeaproape dezvoltarea, servindu-i ca profesor pentru toate materiile de învăţământ. şi subliniază gravitatea, respectul pentru copil, care însoţesc această educaţie. *Maxima debetur puero reuerentia*, va spune, la rândul său, Iuvenal[21]; sesizăm aici una dintre trăsăturile fundamentale ale tradiţiei romane.

Nu pierd deloc din vedere faptul că bătrânul Cato este un reacţionar şi că maniera sa de a se comporta nu este lipsită de o oarecare exagerare publicitară; dar acest frumos zel în a-şi educa fiul, „din care voia să facă o operă desăvârşită, formându-l şi modelându-l după tiparul celei mai perfecte virtuţi“[22], îl regăsim la mulţi alţi capi de familie romani, începând cu contemporanul său, Paulus Aemilius[23], ale cărui tendinţe filo-elene fac din el un fel de reprezentant al educaţiei „moderne“ faţă de tradiţionalul Cato. Aceeaşi solicitudine la un Cicero, supraveghind educaţia fiului şi a nepoţilor săi[24], sau la Augustus[25]; este una dintre trăsăturile prin care se disting vechile familii legate de tradiţie, precum, sub Tiberius, cea a Casiilor[26].

---

15. SUET., *Aug.*, 64, 4. – 16. GELL., I, 23, 4. – 17. PL., *Ep.* VIII, 14, 4-5. – 18. NON., I, 107-108, s. v. *Assa.* – 19. PLUT., *Qu. Rom.*, 272 C. – 20. ID., *Cat. Ma.*, 20. – 21. XIV, 47. – 22. PLUT., *Cat. Ma.*, 20 (42 Amyot). – 23. ID., *Aem.*, 6. – 24. CIC., *Att.* VIII, 4, 1. – 25. SUET., *Aug.*, 64, 5. – 26. TAC., *Ann.*, VI, 21 (15), 3.

Ucenicia vieţii publice

Pe la vârsta de şaisprezece ani, educaţia familială ia sfârşit. O ceremonie solemnă marchează această etapă: adolescentul îşi părăseşte toga tivită cu purpură şi celelalte insemne ale copilăriei, pentru a îmbrăca toga virilă. El se numără de acum printre cetăţeni; formaţia sa nu este totuşi încheiată: înainte de a-şi începe serviciul militar, consacră de obicei un an „uceniciei în viaţa publică“, *tirocinium fori* (6).

Fără excepţie[27], această sarcină nu şi-o mai ia tatăl, ci un vechi prieten al familiei, un om politic încărcat de ani, experienţă şi onoruri. Cicero, de exemplu, ne povesteşte cum l-a încredinţat tatăl său lui Q. Mucius Scaevola Augur, ginerele lui Laelius, unul dintre supravieţuitorii marii generaţii a Gracchilor: tânărul Cicero s-a ataşat de el, căutând să profite de orice ocazie pentru a se instrui la şcoala acestuia (*fierique studebam eius prudentia doctior*[28]); sub îndrumarea sa, el s-a iniţiat mai ales în drept, asistând la consultaţiile marelui jurist[29]. Mai târziu, Cicero avea să ofere aceleaşi servicii mai multora dintre tinerii săi prieteni, Caelius, Pansa, Hirtius, Dolabella[30].

În principiu, la capătul unui an, *tirocinium fori* propriu-zis ia sfârşit, iar tânărul roman pleacă în armată; dar ucenicia politică este un lucru prea serios pentru a fi considerată încheiată atât de repede. Tânărul nobil continuă să stea pe lângă un om politic format, fie propriul tată[31], fie, cel mai adesea, un mare avocat. Cicero, de exemplu, va rămâne alături de Scaevola Augur până la moartea bătrânului (survenită după 88, poate în 84; Cicero, născut în 106, trebuie să fi îmbrăcat toga virilă încă din 90-89); apoi, considerându-şi formarea încă nedesăvârşită, a trecut sub direcţia unui văr al primului său maestru, Scaevola Marele-Pontif (mort în 82)[32].

La fel, pentru cariera militară. În primul an, se mergea pe câmpul de luptă; se considera că e bine ca un viitor şef să înveţe mai întâi să se supună, iar unei viitoare cariere politice îi stătea bine cu câteva răni glorioase sau cu vreo strălucită ispravă de debutant, cum a fost cea a tânărului Scipio, viitorul Africanus, care l-a

---

27. PL., *Ep.*, VIII, 14, 6. – 28. CIC., *Lae.*, 1. – 29. ID., *Br.*, 306; *Leg.* I, 13. – 30. QUINT., XII, 11, 6. – 31. PL., *Ep.*, VIII, 14, 6. – 32. CIC., *Lae.*, 1.

salvat pe tatăl său, consulul, rănit în lupta de la Ticinum[33]. Dar, în realitate, tinerii nobili nu erau trataţi chiar ca nişte simpli recruţi; erau îndrumaţi şi protejaţi de superiori însărcinaţi anume cu asta[34]. Foarte curând, de altfel, ei ieşeau din linia de luptă pentru a servi ca ofiţeri de stat major, *tribuni militum*, fie că erau aleşi pentru acest grad de popor, fie că erau desemnaţi de comandantul suprem (7).

„Ataşat de cabinet“ sau ofiţer de stat major, tânărul aristocrat roman îşi desăvârşeşte formarea în umbra unei înalte personalităţi, pe care o înconjoară cu respect şi cu veneraţie. Cât de diferită este această atmosferă de aceea pe care, în vechea Grecie, afecţiunea pederastică o ilumina cu tulburea ei strălucire! Vom sublinia, de asemenea, nota atât de accentuată a meritului bătrâneţii, experienţei şi înţelepciunii sale: mai mult încă decât Grecia, Roma nu ar fi admis o anumită manieră modernă (unii ar spune „fascistă“) de a exalta virtuţile tineretului şi de a dispreţui gerontocraţia.

Morala romană

Dacă încercăm acum să definim conţinutul acestei vechi educaţii, distingem, în prim-plan, un ideal moral; esenţialul constă în a forma conştiinţa copilului sau a tânărului, în a-i inculca un sistem rigid de valori morale, de reflexe sigure, un stil de viaţă. În linii mari, am mai spus-o, acest ideal este cel al cetăţii antice, făcut din sacrificiu, renunţare, devotament total al persoanei faţă de comunitate, faţă de stat, idealul Greciei din timpul lui Kallinos şi Tyrtaios.

Ceea ce caracterizează Roma este faptul că acest ideal nu a fost niciodată pus în discuţie; nu găsim în tradiţie, în amintirea colectivă, nici cea mai mică urmă a unui ideal rival împotriva căruia cel al cetăţii să fi avut de luptat pentru a se implanta, cum fusese, pentru Grecia, idealul homeric al faptei eroice individuale, sursă de superioritate şi de glorie. Bineînţeles, iubirea de glorie nu este străină sufletului roman, dar vitejia nu are niciodată caracterul unei geste individuale; ea este întotdeauna strict subordonată, ca unui scop propriu, binelui şi salvării publice.

---

33. LIV., XXI, 46, 7-8. – 34. CIC. ap. SERV. *En.* V, 546.

Eroul roman, fie că se numeşte Horatius Cocles, Camillus, Menenius Agrippa sau Octavianus-Augustus, este omul care, în împrejurări dificile, a salvat, prin curajul sau înţelepciunea sa, patria aflată în pericol. Cât de departe suntem de eroul homeric, cu fantezia cam nesăbuită a unui Ahile, acel dezertor a cărui îmbufnare aduce armata aheilor la doi paşi de pieire şi care nu se reîntoarce la luptă decât pentru a răzbuna un doliu personal, moartea unui prieten! *Salus publica suprema lex esto*[35]: interesele ţării trebuie să fie norma supremă a valorii şi a virtuţii.

Practic, educaţia morală a tânărului roman era, ca şi a tânărului grec, alimentată de o selecţie de exemple oferite admiraţiei sale. Dar ele erau împrumutate din istoria naţională, şi nu din poezia eroică; dacă multe dintre aceste *exempla* erau legendare, nu are importanţă: erau reprezentate şi trăite ca fiind istorice.

Idealul familial

Regăsim aici dominanta familială a educaţiei. Cultura romană va rămâne întotdeauna o cultură aristocratică: vechiului patriciat îi succedă o *nobilitas* nu mai puţin atentă în a-şi ilustra tradiţiile de familie; rigiditatea oligarhiei în secolul al II-lea a. Chr., reacţia aristocratică ce va marca instituirea imperiului, ajung, de-a lungul secolelor, să accentueze acest caracter, care, raportat la „democraţia" grecească, reprezintă încă una dintre trăsăturile distinctive ale latinităţii.

Tânărul nobil este educat nu numai în respectul tradiţiei naţionale, patrimoniu comun întregii Rome, ci şi în cel al tradiţiilor propriei familii. Se ştie cu cât orgoliu marile case, mândre de magistraţii curuli pe care-i dăduseră Republicii, se expuneau public în fastul marilor funeralii, unde erau plimbate imaginile strămoşilor şi unde un discurs funebru le exalta gloria în acelaşi timp cu cea a defunctului[36]. E uşor de imaginat ce influenţă aveau asemenea amintiri asupra copilului care contempla zilnic glorioasele *imagines* expuse în atriumul familial, a căror evocare o asculta neîncetat: în mod inconştient la început, apoi în deplină cunoştinţă de cauză, el ajungea

---

35. CIC., *Leg.*, III, 8. – 36. POL., VI, 53-54.

să-şi modeleze sensibilitatea şi caracterul după un anume tip ideal, care era un fel de marcă proprie a familiei sale.

Fiecare dintre marile familii romane păstra, ca atitudine determinată în faţa vieţii, un comportament stereotip: orgoliul nedomolit al Claudiilor, asprimea de caracter a Iuniilor, austeritatea unor Aelii Tuberones sau a unor Quinctii; era de aşteptat ca, în politică, un Cassius să încline spre partidul popularilor, un Manlius spre cel aristocratic. Critica modernă s-a aplecat în mod straniu asupra acestor tradiţii, îndoindu-se că ar fi inspirat acele anticipări, duplicări sau multiplicări de fapte de acelaşi tip pe care le întâlnim în tradiţia istorică a Republicii (8). În ce mă priveşte, nu sunt totuşi convins că demersul în general adoptat de critică este atât de sigur pe cât pare; de ce dorinţa ardentă de a se conforma unui tip de conduită ideal n-ar fi inspirat-o, la distanţă de mai multe generaţii, pe aceea de a reînnoi o faptă consacrată?

Să luăm un exemplu; se ştie că tradiţia atribuie de trei ori gesta eroică de *devotio* unui P. Decius Mus: tatăl în 340, fiul în 295, nepotul în 279, fiecare în cursul unei bătălii decisive, ar fi forţat victoria „consacrându-se" pe sine, şi, împreună cu el, armata duşmană, zeilor infernali. Anticii, nici ei, nu erau prea siguri de realitatea celui de-al treilea sacrificiu; modernii, supralicitând, nu vor să admită decât una dintre aceste sinucideri sacre (9).

În ce mă priveşte, nu sunt în măsură, desigur, să stabilesc istoricitatea nici unuia dintre cele trei acte, dar, psihologic vorbind, mi se par perfect verosimile cuvintele pe care Titus Livius le atribuie celui de-al doilea Decius, când acesta se pregăteşte să urmeze gloriosul exemplu al tatălui său[37]: „De ce aş pregeta să urmez destinul familiei mele? A fost dat gintei mele să se ofere ca victimă expiatorie când patria este în pericol..." De asemenea, în legătură cu cel de-al treilea, Cassius Dio[38] ne spune că, în momentul în care urma să aibă loc bătălia de la Ausculum, mulţi nu se îndoiau că Decius va urma şi el exemplul tatălui şi pe cel al bunicului său, astfel încât prudentul Pyrrhus i-ar fi avertizat pe generalii romani că luase toate măsurile necesare pentru ca zisul Decius să nu rişte să dea ochii cu moartea.

Faptul că asemenea istorisiri circulaseră la Roma

37. LIV., X, 28. – 38. D. C., XL, 38 = ZON., VIII, 5.

dovedeşte cel puţin realitatea sentimentelor pe care le presupuneau întrupate. Nu trebuie să minimalizăm eficacitatea acestei eredităţi acceptate şi conştient reînnoite: să ne gândim cum, în plină lumină istorică, printre contemporanii lui Cicero, un Cato sau un Brutus se simt, se vor, urmaşii şi imitatorii, unul al bunicului său Cato Censorul, celălalt al îndepărtatului strămoş, real sau imaginar, Brutus, primul consul! Defineam vechea educaţie greacă, în lumina lui Homer, ca pe o imitaţie a eroilor; educaţia romană ar putea fi definită ca o imitaţie a strămoşilor.

Pietatea romană

Mai civică, mai familială, educaţia romană este, de asemenea, mai profund religioasă decât cea greacă. Şi aici trebuie să subliniem absenţa, la baza tradiţiei latine, a unui echivalent al epopeii homerice, această operă atât de matură, atât de „modernă“, într-un sens, atât de puţin religioasă (Spengler ar spune: atât de laică). Sentimentul religios are la latini o mai mare doză de naivitate, poate de mai mare profunzime.

Astfel, pe planul vieţii publice, Roma n-a admis niciodată imoralismul machiavelic de tip spartan. Pentru salvarea patriei, totul este cerut, dar nu totul este permis: trebuie respectate şi legile justiţiei, ale moralei şi ale dreptului. Se ştie, de exemplu, de câte minuţioase precauţii era însoţit ritualul declaraţiei de război: preoţii feţiali, veniţi la frontiera duşmanului, iau zeii şi dreptul ca martori ai justiţiei şi cauzei romane; Roma nu poartă război decât pentru a-şi apăra drepturile...[39]

Nu pretind, desigur, că politica romană a fost întotdeauna atât de pură, dar, în sfârşit, ipocrizia însăşi este un omagiu adus idealului, virtuţii. Oricum, educaţia romană nu înceta să-i prezinte ca exemplu pe conducătorii virtuoşi care făcuseră ca respectul faţă de dreptul divin să treacă înaintea interesului imediat al patriei: incoruptibilul Fabricius predându-l regelui Pyrrhus pe trădătorul care se oferea să-l otrăvească[40], eroicul Regulus întor-

39. LIV., I, 32, 6-14. – 40. GELL., III, 8.

cându-se la Cartagina ca să îndure supliciul care-l aştepta pentru a fi sfătuit senatul să respingă propunerile de pace pe care punii îl însărcinaseră să le prezinte[41] (10).

Patriotismul roman se concepe pe sine ca esenţialmente religios: „Pentru că te-ai arătat, romane, supus faţă de zei, spune Horatius, ai obţinut puterea“ (*Dis te minorem quod geris imperas*[42]). Iar Cicero, înaintea lui, explicase cu gravitate că Roma depăşea toate celelalte popoare prin pietate, prin atenţia acordată semnelor divine, prin credinţa în providenţă[43] (11).

În sfârşit, acest simţ religios nu este lipsit de o mare doză de formalism: „a fi atent la voinţa zeilor“ înseamnă a cerceta cu o scrupuloasă minuţie toate semnele, de la zborul păsărilor şi măruntaiele victimelor până la asudarea bronzului, prin care zeii îşi manifestau bunăvoinţa sau misterioasa lor iritare. „Pietatea“ înseamnă în esenţă a respecta cu aceeaşi scrupulozitate toate riturile tradiţionale; noţiunea romană nu este lipsită de un oarecare calcul meschin, strict interesat: dacă dai, ai!

Virtuţile ţărăneşti

Ne-ar place să distingem aici un nou aspect al caracterului ţărănesc, terre-à-terre, practic, al Romei primitive. Îl regăsim şi în altă parte; chiar virtuţile ţărăneşti erau cele pe care vechea educaţie se preocupa să le dezvolte: gustul pentru efortul încrâncenat, frugalitatea, austeritatea. Copilul roman asculta declamaţii împotriva luxului corupător şi celebrarea spiritului dezinteresat al vechilor consuli sau dictatori ca Cincinnatus, care cultivau pământul cu mâinile lor şi pe care votul senatului îi smulgea de la plug pentru a-i conduce la magistratura supremă[44].

Sunt perfect de acord că şi pentru greci luxul reprezintă unul dintre simptomele acelei „moliciuni“ (τρυφή) care duce la ruină oameni şi cetăţi (12), dar în idealul grec, făcut din sobrietate şi măsură, nu întâlnim această asprime ţărănească ce nu ţine seama de faptul că

41. CIC., *Off.*, III, 100 – 42. *C.* III, 6, 5. – 43. *Har. resp.* 19. – 44. LIV., III, 27, 7-10.

economia poate degenera în avariţie. Roma nu cunoaşte echivalentul acelei generozităţi ostentative, generatoare de prestigiu, pe care o putem analiza la eroii lui Homer şi pe care o regăsim în *cortezia* Evului nostru Mediu occitan, sau, dacă vrem, în *potlatch*-ul sociologilor noştri. Este suficient să răsfoieşti tratatul de agricultură al bătrânului Cato pentru a vedea etalându-se naiv această grijă de a profita de orice: „A reduce raţia sclavilor bolnavi[45]; a şti să le ocupi serile de iarnă[46], zilele de ploaie[47]; a vinde orice surplus de producţie, deşeurile: care vechi, fiare vechi, sclavi îmbătrâniţi sau bolnavi[48]..."

Alunecăm de la etică la tehnică: tocmai datorită orientării sale practice, vechea educaţie latină nu concepe educaţia morală separat de ucenicia vieţii reale, de responsabilităţile acesteia. Nu este vorba, ca în Hellada arhaică, de a te pregăti pentru o viaţă nobilă în care fapta de glorie, sportivă sau războinică, alternează cu plăceri elegante; idealul roman este acela a lui *pater familias*, responsabil de buna guvernare a patrimoniului său.

Educaţia fizică

Acest caracter apare clar în situaţia destinată educaţiei fizice (13). În Grecia, încă din timpurile homerice, ea avusese tendinţa de a se îndepărta de finalitatea militară iniţială, pentru a se orienta spre sportul dezinteresat, spre performanţe şi competiţie. Nimic asemănător la vechii romani: bineînţeles, acest popor de soldaţi-plugari nu dispreţuieşte calităţile fizice, dar educaţia dată tineretului rămâne, în acest domeniu ca şi în altele, strict utilitară; a se vedea, la Plutarch, ce anume bătrânul Cato îl face să înveţe pe fiul său: scrima, aruncarea suliţei, mânuirea spadei, acrobaţii călare, să dea pinteni calului şi să mânuiască toate armele; să lupte corp la corp, să înfrunte frigul şi căldura, să traverseze înot curentul unui râu impetuos şi rece[49]. Poeţilor le place să evoce exerciţiile

45. CAT., *Agr.*, 2, 4. – 46. *Id.* 37, 3. – 47. *Id.* 39, 2. – 48. *Id.* 5, 7. – 49. PLUT., *Cat. ma.*, 20.

militare ale tineretului pe Câmpul lui Marte, galopând în soare şi praf, înainte de a se arunca în Tibru[50].

Nu se poate vorbi de sport în adevăratul sens al cuvântului: în latină, *ludus* semnifică fie antrenamentul, fie un joc; termenul, spre deosebire de grecescul ἀγών, nu implică în mod clar noţiunea de competiţie; cititorul se poate gândi, de exemplu, la divertismentele rustice atât de plăcut evocate de Vergilius[51]: păstorii care se exersează în aruncarea suliţei, azvârlind-o într-un ulm, sau care-şi încleştează corpurile viguroase pe o palestră rustică...

Fără îndoială, cu timpul, *ludi* au devenit ceremonii mai oficiale, mai solemne, dar disting în ele mai puţin competiţie decât exibiţii, chiar dacă şi acolo puteau fi satisfăcute vanitatea, dorinţa de a străluci, de a se face remarcat[52].

Fără îndoială, de asemenea, educaţia fizică, cel puţin pentru tinerii nobili, nu se va limita totdeauna la pregătirea militară: vom vedea, la începutul Imperiului, tineretul grupat în cluburi destul de asemănătoare colegiilor efebice şi consacrate unor exerciţii fizice al căror caracter pre-militar este destul de şters. Dar e interesant de subliniat (căci acest aspect al educaţiei romane este adesea neglijat) faptul că sportul roman s-a dezvoltat într-un sens profund original.

Fundamentul sportului grec îl constituie atletismul pur, palestra şi stadionul: tineretul roman va prefea însă circul şi amfiteatrul. Circul: echitaţia, la Roma, ca şi în Grecia, reprezintă sportul nobil prin excelenţă, dar, aşa cum este practicată de tineretul aristocratic, ea se desfăşoară mai puţin în curse decât în defilări cu arme, în acrobaţii (pe care nu le ignora nici Grecia hellenistică: era o specialitate a tarentinilor[53]), în parada cu evoluţii complicate, *ludus serpentis*[54], şi în special *ludus Troiae*, exerciţiu care urca până în epoca etruscă, dar care a cunoscut o importantă reînnoire începând cu Sylla şi mai ales cu Augustus[55].

---

50. HOR., *C. I*, 8, 4 sq.; III, 12, 7 sq. Cf. VERG., *En.* VII, 162-165; IX, 606: VEG., I, 10; VARR. *ap.* NON. I, 1558, s. v. *Ephippium.* – 51. *G.* II, 529-530. – 52. *CIL*, IV, 1595; XII, 533, 16. – 53. STEPH. BYZ., s. v.; D. P., v. 376. – 54. *CIL*, IV, 1595. – 55. SUET., *Caes.* 39, 4; *Aug.* 43, 5; D. C., XIII, 1, 14; LIV, 26, 1... FEST., 504, 11 L.

Alături de circ, luptele din amfiteatru: oricât de extraordinar ar putea părea, ele nu erau rezervate profesioniştilor, sclavilor sau condamnaţilor; scrima, învăţată sub direcţia unui gladiator[56], făcea parte din educaţia cea mai rafinată, după cum vedem în cazul lui Titus[57]. Era vorba de lupte simulate, pe care le putem presupune lipsite de pericol, dar era ceva mai mult; amfiteatrul vedea tinerii din familiile cele mai bune participând la „vânători" (*uenationes*[58]), la lupte cu fiare sălbatice, urşi[59] şi lei[60]: ne vom mira astfel mai puţin de isprăvile unui Commodus...

Profesiunea de proprietar funciar

Nu există, în vechea educaţie latină, un element intelectual propriu-zis; acesta nu s-a dezvoltat decât sub influenţa greacă. Tânărul roman învaţă numai ceea ce trebuie să ştie un bun proprietar rural, în primul rând agronomia. Trebuie ca el să ştie să-şi valorifice averea: dacă nu să-şi cultive singur pământul, cel puţin să-i dirijeze exploatarea, să supravegheze munca sclavilor, să-şi sfătuiască fermierul sau intendentul.

Locul rezervat artei de a cultiva ogorul constituie încă o originalitate a culturii romane Ştiu prea bine că Xenophon a scris *Oikonomikos*, că Varro citează la începutul tratatului său despre agricultură vreo cincizeci de autori greci care au scris despre acest subiect; dar această sursă de inspiraţie n-a avut, în ansamblul literaturii greceşti, importanţa celei pe care, în literatura latină, o jalonează din secol în secol nume ca cel al lui Cato, Varro, Vergilius, Columella, Gargilius şi Palladius.

Se află aici, cu adevărat, una dintre axele fundamentale ale tradiţiei latine; trebuie să ţinem seama de tot ceea ce simţul realist al romanului a ştiut să acumuleze în ea ca experienţă şi deschidere de spirit. Nu trebuie să ne facem despre agronomia romană o idee prea rutinieră: din vechiul tratat al lui Cato ne place prea mult să cităm reţetele strânse la întâmplare în partea a doua[61], precum cele privitoare la nenumăratele virtuţi medicale ale verzei[62]; dar *De agri cultura* nu se rezumă la acest folclor

56. IUV., III, 158. – 57. D. C., LXVI, 15, 2. – 58. ID., LXVII, 1, 2; SUET., *Dom.*, 4, 11. – 59. *CIL*, XII, 533, 7-8. – 60. FRONT., *M. Caes.* V, 22 (37); 23 (38). – 61. CAT., *Agr.*, 56 sq. – 62. *Id.* 156-157.

superstiţios. Este un tratat de inspiraţie foarte „modernă“, un manual al noii economii rurale a Italiei după cuceriri: creştere de animale, culturi de măslin, viţă de vie, înlocuind vechea cultură de cereale, asigurată de acum înainte de provincii: Sardinia, Sicilia, Africa.

În general, aristocraţia romană a ştiut să se adapteze cu supleţe evoluţiei condiţiilor economice, să profite de orice aport al agronomiei savante, hellenistice sau cartagineze[63].

Comparaţi cu aristocraţii greci, nobilii romani apar mult mai puţin „mari seniori“: ei sunt proprietari rurali, gentlemen-farmers. Odată cu agronomia, preocuparea lor este aceea de a-şi învăţa fiii tot ceea ce un nobil de ţară poate găsi util să cunoască temeinic. Există o tradiţie enciclopedică romană, foarte diferită de polymathia unui Hippias (14): nu este vorba de o curiozitate dezinteresată, ci de aplicaţii practice.

Astfel, romanul nu se interesează câtuşi de puţin de medicină în virtutea unui ideal al persoanei umane, cum o făceau grecii, începând din secolul al IV-lea, ci, înainte de toate, precum o arată Cato, pentru a şti cum să-şi îngrijească sclavii şi să facă să crească randamentul mâinii de lucru.

Această tendinţă enciclopedică s-a concretizat în colecţii de manuale, opere ale unor erudiţi poligrafi; cea mai caracteristică este cea a lui A. Cornelius Celsus, care şi-a publicat sub Tiberius cele douăzeci de cărţi de *Artes*, în care trata succesiv despre agronomie, despre arta militară, despre retorică, filosofie, medicină, drept (15).

Retorica şi filosofia reprezentau acolo aportul influenţei greceşti. Restul constituia fondul propriu adevăratei culturi latine. Arta militară fusese dusă, datorită practicii, la un înalt grad de elaborare tehnică: ea se învăţa în mod obişnuit prin exercitarea meseriei de soldat şi de ofiţer de stat major.

În sfârşit, nu este necesar să insităm asupra locului pe care-l ocupa în acest ansamblu ştiinţa juridică. Spre deosebire de justiţia greacă, în special de cea ateniană, bazată pe câteva legi foarte simple, şi care tindea să judece mai degrabă în termeni de echitate decât de drept, justiţia romană a avut întotdeauna un caracter foarte formalist, presupunând un sistem de prescripţii de o tehnicitate rafinată. Pe de altă parte, spiritul tradiţional al

---

63. VARR., *R. R.*, I, 1, 10; PL., *N. H.*, XVIII, 22.

romanului acorda o mare autoritate faptului judecat, ansamblului precedentelor reunite de jurisprudenţă; de unde, rolul jucat de învăţământul dreptului în educaţie.

Încă din copilărie (Cicero îşi mai aminteşte faptul de a fi cunoscut acest obicei[64]), se învăţau pe dinafară textele Legii celor XII Table. Mai târziu, după cum am văzut, tânărul nobil primea de la un practician experimentat o veritabilă formaţie profesională când îşi începea *tirocinium fori*; formaţie în care dreptul public era reunit cu dreptul privat, întrucât cunoaşterea regulilor exacte şi a precedentului oportun nu jucau în viaţa politică un rol mai mic decât în viaţa tribunalelor.

Ansamblul acestor elemente forma o cultură şi un sistem de educaţie tipic latine. O evocare sugestivă prin concizia sa (foarte reprezentativă pentru sobra şi austera elocinţă romană anterioară influenţei greceşti) o vom găsi în discursul funebru pe care Plinius[65] afirmă că l-ar fi pronunţat în anul 221 Q. Caecilius Metellus Macedonicus la funeraliile bunicului său Lucius (16), care fusese de două ori consul, şef de cavalerie, dictator, învingător şi mare pontif: „El a reuşit să posede cele zece bunuri prin excelenţă în căutarea cărora Înţelepţii îşi consumă viaţa; a vrut să fie un mare soldat, un strălucit orator, un general viteaz, să aibă responsabilitatea unor mari întreprinderi, să îmbrace haina magistraturii supreme, să posede cea mai înaltă înţelepciune, să ocupe primul rang printre senatori, să câştige o mare avere prin mijloace oneste, să lase în urma lui mulţi copii, să fie celebru în Stat".

64. CIC., *Leg.* II, 59. – 65. PL., *N. H.,* VII, 139-140.

Capitolul II

ROMA ADOPTĂ EDUCAŢIA GREACĂ

Exista deci la Roma o tradiţie pedagogică originală; totuşi, educaţia latină a evoluat în cu totul alt sens, dat fiind că Roma s-a văzut împinsă spre adoptarea formelor şi metodelor educaţiei hellenistice.

Civilizaţia romană şi civilizaţia hellenistică

Caz particular al faptului fundamental ce domină întreaga istorie a civilizaţiei romane: o civilizaţie autonomă specific italică n-a avut timpul de a se dezvolta, pentru că Roma şi Italia s-au trezit integrate în aria civilizaţiei greceşti; parcurgând rapid etapele care separau relativa lor barbarie de nivelul de cultură precoce atins de Hellada, ele şi-au asimilat, cu o remarcabilă uşurinţă de adaptare, civilizaţia hellenistică. Acest fapt este atât de izbitor, încât anticii înşişi l-au conştientizat; este suficient să amintim faimosul vers al lu Horatius: „Grecia învinsă şi-a învins la rândul său barbarul învingător şi a adus civilizaţia în necioplitul Latium" (*Graecia capta ferum uictorem cepit et artes/ intulit agresti Latio*[1]).

Nu există de o parte o civilizaţie hellenistică, de alta o civilizaţie latină, ci, aşa cum bine o exprimă comoda pedanterie germană, o *hellenistisch-römische Kultur*. Dacă rămâne legitim să vorbim de o cultură latină, este

1. HOR., *Ep.* II, 1, 156.

doar ca aspect secundar, ca varietate particulară a acestei civilizaţii unice. În educaţie, de exemplu, aportul original al sensibilităţii, al caracterului şi tradiţiilor Romei, nu apare decât sub forma unor retuşuri de detaliu şi a unor tendinţe ce favorizează sau inhibă rând pe rând un aspect sau altul al pedagogiei greceşti.

Etapele influenţei greceşti

Este important să datăm această integrare şi să-i marcăm etapele. Dacă elaborarea tehnică a educaţiei romane clasice nu s-a încheiat, după cum vom vedea, decât la sfârşitul secolului I a. Chr., esenţialul fusese realizat încă din secolul al doilea, sub efectul cuceririi Orientului grec: este ceea ce a putut fi numit „revoluţia spirituală a secolului al doilea" (1). Dar asta nu a însemnat decât ultima fază, decisivă şi cu deosebire fecundă, a unui proces de iniţiere ce începuse mult mai devreme.

El urcă, de fapt, până la originile înseşi ale Romei; aceasta se afla situată la marginea, la hotarele lumii greceşti, lume care începe foarte aproape de ea, la Cumae, colonie fondată puţin mai înainte, prin 775-750 (2), şi care-şi răspândeşte în jur strălucirea. Roma n-a fost niciodată complet neatinsă de contaminarea hellenică. Ea a suferit această influenţă la început indirect, prin intermediul etruscilor, care primiseră atât de mult de la greci (şi, până la sfârşitul secolului al IV-lea, educaţia etruscă va atrage fiii aristocraţiei romane[2]) (3); de asemenea, prin intermediul Campaniei, şi ca foarte devreme şi profund hellenizată, şi a cărei influenţă, încă din secolul VI, iradiază puternic pe pământul latin (4). Contacte directe în secolul V şi mai ales în secolul IV, datorită afluxului de elemente greceşti sau hellenizate în rândul plebei romane; influenţa greacă, încă de pe atunci, apare pretutindeni, în viaţa religioasă (5), în artă[3], şi chiar în structura însăşi a fortificaţiilor Romei: zidul de apărare al lui Servius, dacă datează din 378, atestă strânsele raporturi existente atunci între Roma şi Syracusa[4] (6).

---

2. LIV., IX, 36, 3; cf. CIC., *Div.*, I, 92. – 3. PL., *N. H.*, XXXV, 154. – 4. LIV., VI, 32, 1.

Mişcarea reîncepe cu o nouă forţă, după 340, când Roma se uneşte cu această Campanie oscă de atâta vreme impregnată de hellenism (7). Cunoaştem destul de bine Pompeiul preroman, această „cetate hellenistică“, pentru a întrezări câte ceva din sistemul său educaţional; tineretul aristocrat era grupat acolo într-o formaţie, „tânăra gardă pompeiană“, VERIIA PUMPAIIANA[5], vizibil modelată după prototipul efebiei hellenistice, având ca centru o magnifică palestră, în stil pur grecesc (8): acestea erau, după cum bine se ştie, chiar instituţiile caracteristice care semnalează implantarea culturii hellenistice în ţinuturi barbare (9).

Influenţa greacă nu va înceta să crească, odată cu cucerirea a ceea ce subzista din Magna Graecia (Tarentum, 272) şi a Siciliei (241-212), apoi, începând din 214 şi mai ales din 200, cu lungul şir de războaie din Orient, care au sfârşit prin anexarea Macedoniei (168) şi a Greciei (146); în sfârşit, şi poate mai ales (căci bogata şi înfloritoarea Asie avea la acea dată o importanţă mai mare decât vlăguita Grecie propriu-zisă), odată cu anexarea, în 132, a regatului Pergamului: stăpânirea romană este de acum, şi va rămâne totdeauna, un stat bilingv ale cărui frontiere înglobează o serie întreagă de provincii în care se vorbeşte limba greacă. Toţi istoricii au insistat, pe bună dreptate, asupra transformărilor profunde pe care această invazie a hellenismului le-a antrenat pentru Roma; în nici un domeniu ele nu sunt mai notabile decât în cel al cultivării spiritului şi, prin urmare, al educaţiei.

Civilizaţia greacă pe care Roma sfârşeşte, în secolul al II-lea, prin a o descoperi, nu mai este acea floare delicată, intransportabilă, care fusese vechea civilizaţie tipică pentru πόλις; este civilizaţia cosmopolită a erei hellenistice, obişnuită să fie exportată: nu ajunsese ea până în străfundurile Turchestanului, până în inima Indiei? Din moment ce reuşise să se implanteze în Egipt, în Mesopotamia, în Iran, ţări de o veche cultură totuşi, cum n-ar fi reuşit să-i cucerească pe aceşti italici, încă novici, deşi pregătiţi, la urma urmelor, de penetrarea anterioară a hellenismului, pe aceşti romani atât de inteligenţi, atât de conştienţi de propriul lor interes? Ei

5. CONWAY, I, 42.

n-au întârziat să-şi dea seama de întreg profitul pe care-l puteau trage din această cultură greacă evoluată şi matură, în contrast mai ales cu propria lor cultură naţională, rămasă într-un stadiu de evoluţie relativ arhaic.

Este posibil ca încă Ap. Claudius Caecus, celebrul cenzor din 312, să se fi lăsat modelat de hellenism[6]; în secolul al II-lea, devine normal să vezi oameni politici romani adresându-se grecilor în limba acestora, cu uşurinţă, chiar cu strălucire, cum ni se transmite despre tatăl Gracchilor (cenzor în 169), care adresase rhodienilor un discurs a cărui amintire nu se ştersese în timpul lui Cicero[7], sau despre Crassus Mucianus, care, în timpul misiunii sale în Asia (131), împărţea dreptatea utilizând rând pe rând cele cinci dialecte greceşti, pe care le cunoştea perfect[8] (10). Limba greacă a fost la început, pentru aristocraţii romani, limba internaţională, limba diplomatică, cea a adversarilor, apoi, curând, a supuşilor lor orientali.

Dar foarte repede ei au ştiut să descopere un avantaj mai general în adoptarea culturii greceşti: nu era ea în întregime orientată spre stăpânirea artei oratorice? Or, chiar în virtutea evoluţiei sale întârziate, Roma acorda cuvântului, în secolul al II-lea, un loc la fel de important ca Athena sofiştilor, în secolul V; la Roma, ca şi în democraţiile greceşti, omul politic trebuia să ştie să cucerească favoarea mulţimii, să atragă votul unei adunări, să reanime curajul unei trupe, să convingă un tribunal.

Destul de timpuriu, cei mai avizaţi dintre romani au descoperit, la şcoala grecilor[9], ce surplus de eficacitate putea aduce cunoaşterea retoricii unui politician ambiţios şi de familie bună. Primii oratori latini de formaţie greacă au apărut, se pare[10], încă din timpul lui Cato Censorul (234-139), deşi Cicero, mai bun judecător decât noi, face să coboare până la M. Aemilius Lepidus Porcina, consul în 137, onoarea de a fi fost primul artist al cuvântului demn de a fi comparat cu oratorii attici[11].

Odată cu retorica şi formaţia literară care-i stătea la bază, Roma descoperea, din aproape în aproape, toate aspectele culturii greceşti. Trebuie să-l ascultăm pe

---

6. CIC., *Tusc.*, IV, 4. – 7. CIC., *Br.*, 79. – 8. QUINT., XI, 2, 50; VAL. MAX., VIII, 7, 6. – 9. CIC., *De or.*, I, 14. – 10. Id., *Br.* 77-81. – 11. *Id.* 96.

Polybios explicându-ne cu complezenţă câte servicii putea aduce unui general în campanie cunoaşterea astronomiei, pentru a regla etapele marşului armatei sale[12]; discernem aici un fel de ecou al doctelor conversaţii în care tinerii nobili din mediul atât de strălucit în care a crescut Scipio Aemilianus s-au format ascultând lecţiile maeştrilor şi prietenilor lor greci.

Ar însemna, totuşi, să ne facem o idee nedreaptă despre acest mediu, dacă ni l-am imagina compus din grosieri gentilomi de ţară, accesibili doar unor considerente de interes imediat (11). Ei n-au putut rămâne insensibili la valorile propriu-zis umane ale acestei culturi greceşti, la aspectele ei cele mai nobile şi mai dezinteresate; nu ne putem îndoi de sinceritatea şi profunzimea filo-elenismului unor oameni ca Africanus Maior şi mai ales ca Flamininus, învingătorul de la Kynoskephalai (197), sau Paulus Aemilius, cel de la Pydna (168), şi, bineînţeles, în generaţia următoare, a cercului atât de remarcabil, grupat în jurul fiului lui Paulus Aemilius, Scipio Aemilianus (12). Dintre atâtea anecdote privitoare la acesta din urmă, voi aminti cum, văzând Cartagina în flăcări, a fost cuprins de un dureros presentiment, gândindu-se, în faţa ruinelor cetăţii duşmane, că aceeaşi soartă ar fi putut-o avea propria sa patrie[13]. Asemenea sentimente nu aparţin unui barbar, nici unui necioplit; este remarcabil că, pentru a le exprima, Aemilianus citează versuri din Homer: „Va veni o zi în care vor pieri sacrul Ilion şi Priamos şi poporul lui Priamos...“[14] Şi tot un vers din Homer[15] este cel care-i cade, lapidar, de pe buze, la aflarea morţii cumnatului său, tribunul revoluţionar Tiberius Gracchus: „Să moară ca el cel ce va voi să-l imite!“[16]

În acest mediu, cele mai mari nume ale ştiinţei greceşti vin în contact cu cea mai înaltă nobilime romană, fie că e vorba de istoricul Polybios, fie de filosoful Panaitios. Să amintesc, în fine, ceva mai târziu, influenţa unui Poseidonios asupra societăţii din timpul său?

Acest filo-elenism nu se rezumă la un mic cerc aristocratic; Roma întreagă este impregnată de el, după cum o atestă teatrul, care preia din plin modele, subiecte şi

---

12. POL., IX, 15. – 13. APP., *Pun.* 132; DS., XXXII, 24.– 14. HOM., *Il.,* VI, 448. – 15. ID., *Od.*, I, 47. – 16. PLUT., *Ti. Gr.*, 21.

tipuri greceşti. Dar, pentru a nu ieşi din mediul aristocratic, putem judeca inteligenta curiozitate a tineretului roman faţă de aspectele cele mai elevate ale culturii greceşti după primirea entuziastă pe care o rezerva conferenţiarilor hellenistici, care, veniţi la Roma în misiuni diplomatice, ţineau acolo, la fel cum ar fi făcut-o pe pământ grec, „audiţii" (ἀκροάσεις); a fost, în 159 (13), cazul criticului stoic Krates din Mallos, ambasador al regelui Pergamului[17], cel al trimişilor Athenei (în 154), filosofii Karneades, Diogenes din Babylon şi Kritolaos[18]. „A fost ca un vânt care cutreiera oraşul.... nu se mai vorbea despre nimic altceva"[19], în asemenea măsură, încât Cato s-a grăbit să obţină de la senat un decret de expulzare a acestor maeştri ai disputei, „aceşti oameni care puteau uşor să convingă şi să mărească importanţa a tot ce voiau".

Căci această invazie a disciplinelor greceşti, primite de cei mai mulţi cu entuziasm, se izbeau totuşi, într-un sector al opiniei, de o violentă ostilitate, alimentată de spiritul tradiţional şi de orgoliul naţional: „vechii romani" (al căror purtător de cuvânt se făcuse Cato Censorul şi care în ochii noştri rămâne un pitoresc simbol) reproşau culturii greceşti faptul de a vehicula germenii moliciunii şi ai imoralităţii.

Acel *senatus-consultum* din 154 fusese precedat de mai multe măsuri analoge: în 173, senatul îi izgonise pe cei doi filosofi epicurei Alkios şi Philiskos[20]; în 161, o măsură cu caracter general ordona expulzarea tuturor filosofilor şi retorilor[21].

Va rămâne totdeauna ceva din această opoziţie, chiar şi în timpul Imperiului, după cum se poate vedea din Iuvenal[22], dar acolo nu e vorba decât de o indispoziţie, reacţie cât se poate de firească la suficienţa şi naţionalismul exasperant al acelor *Graeculi*. Ea nu se traduce în fapt decât printr-o falsă pudoare, uşor ipocrită, manifestată de oamenii politici romani, roşind în public de acest hellenism de care, în realitate, erau profund impregnaţi; Cicero, de exemplu, afectează încă, în *Verrine*[23], că igonoră numele lui Polykleitos, la fel cum, două generaţii

---

17. SUET., *Gram.*, 2, 1. – 18. PL., *N. H.*, VII, 112; GELL., VII, 14, 8. – 19. PLUT., *Cat. ma.*, 22. – 20. ATH., XII, 547 A. – 21. SUET., *Gram.*, 25, 1; GELL., XV, 11. – 22. III, 60-108. – 23. *Verr.*, IV, 5.

mai devreme, marii oratori Crassus şi Antonius găsiseră util, pentru publicitatea lor, „să pară, unul că-i dispreţuieşte, celălalt că nici măcar nu-i cunoaşte pe aceşti greci", cu care totuşi erau atât de intim familiarizaţi[24].

În realitate, încă din mijlocul secolului al II-lea, cauza hellenismului era câştigată în mediul senatorial. Nu numai tinerii filfizoni luaţi în zeflemea de Cato[25], ci şi personajele cele mai sobre, îşi fac o onoare din a vorbi greceşte. Cato însuşi, care-şi implora atât de patetic fiul să se ferească de literatura şi de medicina greacă[26], a găsit de cuviinţă, spre sfârşitul vieţii, să se apuce de studiul limbii greceşti, al lui Tucidide şi Demosthenes[27]; este posibil, de altfel, să nici nu-i fi ignorat cu totul până atunci[28].

Educaţia greacă la Roma

Astfel, aristocraţia romană a adoptat, pentru fiii săi, educaţia greacă. Ea găsea la domiciliu un personal didactic printre numeroşii sclavi pe care i-i procurase cucerirea; exemplul cel mai vechi ne este oferit de Livius Andronicus, un grec din Tarentum, dus la Roma ca sclav după căderea cetăţii sale (272). El a fost ulterior eliberat de către stăpânul său, căruia-i educase copiii[29]: se ştie cât de generoasă a fost societatea romană în materie de eliberare a sclavilor, ceea ce răscumpăra printr-un reflex umanitar barbaria acestei recrutări forţate.

Foarte devreme, alături de acest preceptorat privat din sânul marilor familii, a apărut un învăţământ public al limbii greceşti, desfăşurat în veritabile şcoli: încă Andronicus predă în acelaşi timp *domi forisque*, ca preceptor şi ca profesor la şcoală[30]. Alături de liberţii stabiliţi pe cont propriu, se găseau sclavi ai căror proprietari le exploatau talentele pedagogice; un sclav capabil să predea însemna o bună achiziţie (Cato o ştia foarte bine[31]) şi avea mare căutare pe piaţă[32]. Nu toţi profesorii

---

24. CIC., *De or.*, II, 4. – 25. *Ap.* MACR., Sat., III, 14, 9; POL., XXXIX, 1. – 26. PL., N. H., XXIX, 14. – 27. CIC., *Sen.*, 3; PLUT., *Cat. ma.*, 2. – 28. *Id.*, *4, 18*. – 29. HIER., *Chron.* 187 a. – 30. SUET., *Gram.*, I, 1. – 31. PLUT., *Cat. ma.*, 20. – 32. PL., *N. H.*, VII, 128; SUET., *Gram.* 3, 3.

de limbă greacă erau de origine servilă: să ne gândim la Ennius, născut într-un municipiu aliat, din Messapia. Existenţa unei clientele avide de cunoaştere a atras curând în capitală o mulţime de greci în căutare de avere: prin 167, Polybios observă prezenţa la Roma a unui mare număr de profesori calificaţi[33].

Familiile romane, preocupate să asigure copiilor lor educaţia cea mai completă, nu precupeţeau nimic pentru a le oferi cea mai bună formaţie greacă. O vedem foarte bine în cazul lui Paulus Aemilius, care-şi înconjoară fiii cu un întreg personal de profesori greci specializaţi[34] şi care le oferă bogata bibliotecă a regelui Perseus, parte din prada luată din Macedonia[35]. Sau în cel al Corneliei, mama Gracchilor, pe care o celebră anecdotă ne-o arată aşteptându-şi, plină de orgoliu, cei doi fii la întoarcerea de la şcoală[36]; le supraveghea ea însăşi studiile şi ştia să le aleagă profesorii cei mai autorizaţi; fiul mai mare, Tiberius, l-a avut ca profesor de elocinţă pe ilustrul Diophanes din Mytilene[37], iar ca profesor de filosofie şi spiritus rector pe stoicul Blossios din Cumae[38].

Să nu ne surprindă rolul astfel jucat de o mamă romană; femeile, şi ele, aveau acces la cultura greacă. Aceeaşi Cornelia ţinea un veritabil salon literar, deschis pentru tot ceea ce Grecia conta ca spirite de elită[39], şi cazul ei n-a fost izolat: lui Sallustius i se părea normal s-o găsească pe Sempronia, mama lui Brutus, ucigaşul lui Caesar, „la fel de versată în literatura greacă şi în cea latină"[40].

Urmărind o formaţie greacă completă, tinerii romani nu se vor mai mulţumi cu profesorii pe care-i puteau găsi sau atrage la Roma, ci vor merge să şi-o completeze în Grecia, unde vor participa la aceleaşi studii ca şi grecii din naştere. Încă din 119-118, unii romani se fac admişi în sânul colegiului efebic din Athena[41]; mai semnificativ încă este cazul acelor tineri care se vor înscrie la şcolile filosofilor şi retorilor din Athena sau Rhodos, cele mai mari centre universitare ale lumii greceşti, cum este cazul tânărului Cicero însuşi[42] sau cel al contemporanilor săi[43].

---

33. POL., XXXI, 24. – 34. PLUT., *Aem.*, 6. – 35. *Id.*, 28. – 36. VAL. MAX., IV, 4, pr. – 37. CIC., Br., 104. – 38. PLUT., *Ti. Gr.*, 8; 17; 20. – 39. ID., *C. Gr.*, 19. – 40. SALL., *Cat.*, 25, 2. – 41. *IG*, II^2, 1008. – 42. CIC., *Br.* 307; 312; 315-316. – 43. *Id.*, 245.

La început, în fervoarea descoperirii, întreaga cultură greacă este cea pe care o reclamă tinerii romani. Paulus Aemilius oferă fiilor săi nu numai profesori de literatură greacă, gramatici, sofişti şi retori, ci şi pictori, sculptori, maeştri de echitaţie şi de vânătoare[44]. Dar Paulus Aemilius dorise să dea fiilor săi o educaţie cu adevărat regală, căreia nici unul dintre aspectele umanismului grec să nu-i fie străin.

O anumită admiraţie s-a manifestat faţă de muzică, cânt şi dans, atât de caracteristice vieţii elene[45]; dar, foarte curând, ea a devenit obiect al unei vii reacţii a sensibilităţii naţionale, în numele „gravităţii" romane: încă Scipio Aemilianus[46] nu vorbeşte despre şcolile de muzică şi dans decât pentru a vesteji înclinaţia tinerilor săi contemporani spre această artă necuviincioasă şi impudică, bună pentru histrioni, nu pentru copii de condiţie liberă şi *a fortiori* de rang senatorial. S-a căzut imediat de acord că erau în asta plăceri de prost gust, demne de lăsat în seama chefliilor şi desfrânaţilor[47], şi care nu conveneau demnităţii unui roman de familie bună[48].

Studiul muzicii era întrucâtva mai bine tolerat pentru fete, cu titlul de artă de agrement[49]; şi totuşi, chiar şi aşa, o anume austeritate specific romană îşi găsea locul: Sallustius, în pasajul în care ne-o prezintă pe mama lui Brutus, care se afla compromisă în mediul suspect al lui Catilina, ne spune că ea cânta la liră şi dansa „mai bine decât s-ar fi cuvenit unei femei cumsecade" (*elegantius quam necesse probae*[50]).

Această judecată nuanţată exprimă chiar poziţia la care societatea romană pare să se fi oprit până la urmă: artele muzicale au fost într-adevăr integrate în cultură, ca unul dintre elementele necesare luxului şi vieţii elegante, dar mai degrabă cu titlu de spectacol decât ca o artă de amatori (14). Încă de pe atunci, muzica şi dansul

---

44. PLUT., *Aem.*, 6. – 45. MACR., *Sat.* III, 14, 7;10; CIC., *De or.*, III, 87; *Pis.*, 22. – 46. Ap. MACR., *Sat.*, III, 14, 7. – 47. CIC., *Cat.* II, 23; SEN., *Contr.* I, pr. 8. – 48. NEP., *Epam.*, I, 2. – 49. OVID., *Am.* II, 4, 25 sq.; *A. A.*, III, 311 sq. – 50. SALL., *Cat.*, 25, 2.

tind să fie, dacă nu cu totul abandonate, cel puţin neglijate de educaţia liberală[51]; nu se poate spune că ar fi fost vreodată formal excluse din ea: de la Augustus până la Severi, va persista obiceiul, imitat după ţinuturile greceşti, al intonării unui imn de către coruri de tinere şi tineri nobili la anumite sărbători solemne, în special la jocurile seculare[52]. Şi mai semnificativ este locul ce rămâne acordat muzicii[53] şi artelor plastice[54] în biografiile imperiale. Nu ne interesează aici clasificarea şi critica acestor mărturii, de valoare foarte diferită; este suficient să constatăm că ele atestă faptul că în secolele I-II ale erei noastre, ca şi în secolele IV-V, arta face totdeauna parte din concepţia despre educaţia unui împărat, iar împăratul, se ştie (15), defineşte tipul ideal de umanitate.

Opoziţia faţă de atletism

Aceeaşi reacţie, poate încă şi mai netă, faţă de educaţia fizică, atât de importantă totuşi pentru παιδεία de tip grec. Atletismul nu va intra niciodată în obiceiurile latine: el va rămâne, în ochii romanilor, atributul specific al hellenismului[55]. Spre deosebire de oscii din Campania, ei nu se vor decide să-l adopte; am arătat deja în ce sens original se va orienta dezvoltarea sportului propriu-zis roman aşa cum îl vor practica asociaţiile de tineret sub Imperiu, circul şi amfiteatrul înlocuind acolo stadionul şi palestra.

Publius Scipio, primul Africanus, afecta chiar, în 204, în Sicilia, că adoptă stilul de îmbrăcăminte grec şi că ia parte la exerciţiile din gymnasion, dar era poate în asta o politică intenţionată, pentru a-şi apropia sicilienii, şi conduita sa a provocat un mare scandal[56]. El n-a fost urmat: competiţiile atletice vor pătrunde într-adevăr la Roma (ele figurează în programul jocurilor începând din 186 a. Chr.[57] şi se vor multiplica sub Imperiu) (16), dar, încă şi

---

51. QUINT., I, 12, 14; cf. MART., V, 56. – 52. HOR., *C. Saec.*, 6; cf. *C.*, IV, 6, 31; CATULL., 34, 2; DESSAU, 5050, 147 sq.; *Aep*,. 1932, 70, 58-59; 84. – 53. SUET., *Tit.* 3, 2; *Ner.* 20, 1; *Cal.* 54, 1; cf. TAC. *Ann.* XIII, 3, 7; SHA., *Hadr.*, 14, 9; *Elag.* 32, 8; *Alex. S.*, 27, 7; 9. – 54. TAC. *Ann.* XIII, 3, 7; SUET., *Ner.*, 52; SHA., *Hadr.*, 14, 8; *M. Aur.*, 4, 9; *Alex. S.* 27, 7. – 55. VITR., V, 11; STRAB., V, 246. – 56. LIV., XXIX, 19, 12. – 57. ID., XXXIX, 22, 2.

mai mult decât muzica, cu titlu de spectacole, în care performanţele sunt rezervate profesioniştilor. Eforturile depuse, în special de Nero[58], pentru a atrage pe stadion membrii aristocraţiei, s-au izbit de o violentă reacţie de opinie şi n-au avut succes decât în mod excepţional[59].

Dacă practica exerciţiilor gimnice a intrat în viaţa romană, a fost sub specia igienei, şi nu a sportului, în calitate de accesoriu al tehnicii băilor de aburi. Din punct de vedere arhitectural, „palestra“ romană este o dependinţă a termelor, hipertrofiate în raport cu amenajările sportive, dacă le comparăm cu modelele lor greceşti; cât despre „gymnasion“-ul roman, el nu mai este decât o grădină de agrement, un „parc de cultură“ (17).

În faţa gimnasticii greceşti, romanii au reacţionat, într-adevăr, ca nişte „barbari“: pudoarea lor era şocată de nuditate, iar în pederastie (căreia gymnasion-ul îi era mediul natural) vedeau o ruşine, şi nu un titlu de glorie, pentru civilizaţia greacă[60]. Cu sănătatea lor morală, simţul seriozităţii profunde a vieţii era cel care se opunea gustului grec pentru sport, această activitate gratuită, inutilă. Romanul Republicii nu are timp de consacrat plăcerilor elegante; Polybios, lăudându-i tânărului său prieten, Scipio Aemilianus, gustul cu adevărat regal pentru vânătoare, pe care i-l împărtăşea ca bun nobil acheean, frate spiritual cu Xenophon, observă că cea mai mare parte din restul tinerilor nobili romani nu aveau timp să i se dedice, dat fiind că nu visau la altceva decât la a pleda sau a face politică[61], – la îndeplinirea îndatoririlor lor de cetăţeni.

Astfel, în aceste două privinţe, arta şi sportul, spiritul naţional roman a opus o reacţie originală, care avea să corecteze tendinţa, pe de altă parte triumfătoare, de a adopta întocmai educaţia hellenistică. Se cuvine totuşi să amintim că muzica şi gimnastica, aceste trăsături atât de caracteristice celei mai vechi educaţii greceşti, se aflau deja pe o cale regresivă în cultura greacă a ultimelor secole dinaintea erei noastre. Ca toate caracterele regresive

---

58. TAC., *Ann.*, XIV, 20; 47, 4. – 59. *Schol.* IUV. IV, 53. – 60. ENN. ap. CIC., Tusc. IV, 70; PL., *N.H.*, XV, 19; TAC., *Ann*, XIV, 20, 5-6; PLUT., *Qu. Rom.* 274 C-D; *Cat. ma.*, 20. – 61. POL., XXXI, 25.

ale unei culturi, ele subzistau prin prescriere formală, dar vitalitatea lor nu mai era atât de puternică pentru a se impune şi a fi exportate. În realitate, chiar şi în Grecia, muzica şi sportul tindeau de asemenea să devină obiect al profesioniştilor şi specialiştilor, iar pentru marele public să nu mai fie decât spectacole. Această ultimă formă este cea sub care muzica şi sportul hellenistic rămân cu adevărat vii; este demn de constatat că sub chiar această formă s-au introdus ele în cultura şi viaţa romană. Dar, în calitate de elemente ale educaţiei liberale, prestigiul lor remanent slăbise deja prea mult în patria lor de origine pentru a se putea impune imitaţiei din partea latinilor.

Naşterea şcolilor latine

Influenţa greacă asupra educaţiei romane se arată a fi încă mult mai întinsă. Ea se prezintă sub o dublă formă: în acelaşi timp în care aristocraţia romană îşi creşte copiii în manieră grecească, făcând din ei adevăraţi greci cultivaţi, ea dublează această educaţie străină cu un ciclu paralel de studii, calchiindu-l exact pe cel al şcolilor greceşti, dar transpus în limba latină. Faţă în faţă cu şcolile în care se învăţau disciplinele greceşti, vedem deschizându-se o serie paralelă de şcoli latine: primare, secundare şi superioare. Apariţia acestui nou învăţământ a avut loc, pentru fiecare dintre cele trei trepte, în epoci şi contexte istorice diferite. Şcoala primară apare încă din secolele VII-VI, învăţământul secundar în secolul al III-lea, cel superior abia în secolul I.

Şcolile primare

Originea şcolii primare urcă foarte mult în timp. Plutarch, bineînţeles, ne asigură că primul care a deschis o şcoală cu plată a fost un anume magister numit Sp. Caruilius, un libert al consulului din anul 234[62]; dar, dacă informaţia este valabilă, ea nu se referă decât la caracterul mercantil şi public al instituţiei. Textele pitoreşti ale lui Titus Livius care pretind să evoce şcoli primare de

62. PLUT., *Qu. Rom.*, 278 E.

tip clasic la Roma în 445 (449)[63], la falisci puţin după 400[64], nu pot fi, desigur, luate în consideraţie, şi totuşi nu încape îndoială că învăţământul elementar al literelor trebuie să fi apărut la Roma mult înainte de secolul al IV-lea.

În mod necesar legat de uzul normal al scrierii, el trebuie, ca şi adoptarea acesteia din urmă, să urce până la perioada etruscă a Romei regale. Se ştie, într-adevăr, că latinii şi-au împrumutat alfabetul de la vechii etrusci. Or, printr-o neaşteptată şansă, putem întrezări ce trebuie să fi însemnat metodele de învăţământ primar etrusc (posedăm, cu privire la acest subiect, documente directe mai vechi decât cele pe care ni le-a furnizat Grecia). Cam din anul 600 a. Chr. datează încântătoarea tăbliţă de fildeş (18) de la Marsigliana d'Albegna, având gravat pe banda superioară a cadrului său un alfabet arhaic complet, vizibil destinat să servească drept model scribului novice care se exersa pe ceara tăbliţei. Deţinem şapte alte exemple de asemenea alfabete-model, eşalonate de-a lungul întregului secol al VII-lea; unul dintre ele este însoţit de un abecedar: este clar că pedagogia etruscă urma aceeaşi progresie ca şi cea greacă; fără îndoială că etruscii au împrumutat metodele pedagogice, în acelaşi timp cu secretul scrierii, de la primii lor profesori greci (19).

Prin analogie, putem presupune că aceleaşi metode erau, în aceeaşi epocă, şi cele ale învăţământului elementar latin; celebra fibulă de aur de la Praeneste, care poartă, gravată în etruscă, de la dreapta la stânga, dedicaţia: MANIOS : MED : PHE'PHAKED; NVMASIOI („Manius m-a făcut pentru Numerius"[65]), atestă că încă din secolul al VII-lea uzajul scrierii (şi, deci, şi învăţarea ei) era destul de comun, şi asta nu numai la Roma însăşi, cap de pod al influenţei etrusce dincolo de Tibru, ci şi, deja, în întreg Latium.

Învăţământul secundar

Învăţământul secundar latin apare mult mai târziu, la mijlocul secolului al III-lea a. Chr. Această întârziere nu trebuie să ne mire: învăţământul secundar clasic se baza

---

63. LIV., III, 44, 6; cf. DH, XI, 28. – 64. LIV., V, 27. – 65. *CIL*, I², 3 = DESSAU, 8561.

în Grecia pe explicarea marilor poeţi, în primul rând a lui Homer. Cum ar fi putut cunoaşte Roma echivalentul unui astfel de studiu, din moment ce nu poseda o literatură naţională? De unde, acest paradox, care n-a fost poate îndeajuns subliniat: poezia latină a fost creată tocmai pentru a oferi o materie de exegeză învăţământului, fără îndoială pentru a răspunde unei exigenţe a naţionalismului roman, care n-ar fi putut fi prea multă vreme satisfăcut cu o educaţie făcută exclusiv în greacă.

Primul poet latin, şi în acelaşi timp primul profesor de literatură latină, este acelaşi Livius Andronicus din Tarentum, pe care l-am semnalat ca pe primul dintre dascălii de limbă greacă ce predaseră la Roma. El a tradus *Odiseea* în latină, servindu-se de vechiul metru indigen, saturninul. Era o traducere literală, vers cu vers; astfel, I, 1, „Cântă-mi, Muză, pe mult iscusitul bărbat", era redat prin: *Virum mihi Camena insece uersutum*[66].

Să nu ne imaginăm însă că ea ar fi avut, în intenţia sa, scopul de a-şi ajuta elevii, asemeni unei traduceri juxtalineare, să se iniţieze în greaca lui Homer. Această traducere era, pentru Andronicus, un text pe care-l explica, *praelegebat*, paralel cu clasicii greci[67].

Bineînţeles, nu se poate vorbi aici de unica sursă a primei poezii latine (20), dar multă vreme aceasta din urmă şi-a păstrat acel caracter, straniu pentru noi, de a fi fost intim legată de necesitatea de a alimenta programele învăţământului secundar: două generaţii mai târziu, Ennius, tot un semi-grec, continuă să explice, alături de autorii greci, propriile sale poeme, înălţate şi ele, încă de la apariţie, la rangul de „clasice"[68].

Destul de curând, cel puţin pe timpul Gracchilor, după cât se pare, acest învăţământ a devenit autonom şi a fost preluat de *grammatici Latini*, similiari gramaticilor însărcinaţi cu învăţământul grec. Dar el a continuat multă vreme să fie stânjenit de lipsa de prestigiu şi de modesta valoare culturală a textelor explicate: bătrânul Andronicus rămânea în program[69], Ennius îi disputa chiar primul rang, dar era în asta doar o biată concurenţă cu Homer. Se poate presupune[70] că, încă din secolul al II-lea, comicii latini au fost adoptaţi de şcoli: putea fi

66. GELL., XVIII, 9, 5. – 67. SUET., *Gram.*, I, 1. – 68. *Ibid.* – 69. HOR., *Ep.* II, 1, 70-71. – 70. Cf. GELL., XV, 24.

oare disprețuit acest adaus? Și cum să nu-i accepți pe imitatorii și emulii acelui Menandros, care era de altfel înscris în programa gramaticilor greci?

Dar abia în timpul lui Augustus învățământul secundar latin și-a căpătat forma definitivă și a putut rivaliza în valoare educativă cu cel grec, după ce un libert al lui Atticus, Q. Caecilius Epirota, puțin după anul 26 a. Chr., a luat îndrăzneața inițiativă de a alege ca autori de explicat „pe Vergilius și ceilalți poeți noi"[71], în fruntea cărora trebuie să-l socotim, fără îndoială, pe Horatius. Începând de atunci, atâta timp cât va subzista școala antică, până la tenebrele timpurilor barbare, programul va rămâne imuabil: împreună cu autorii comici, în special Terentius, marii poeți din secolul lui Augustus, și Vergilius înaintea tuturor, sunt cei care vor rămâne la baza culturii literare latine. De acum înainte, un roman cultivat este un om care-l posedă pe Vergilius al său, precum un grec pe Homer: tezaur de înțelepciune și frumusețe depozitat în stratul cel mai profund al memoriei, de unde versurile urcă în conștiință de fiecare dată când se simte nevoia de a exprima, sublinia sau fundamenta un sentiment sau o idee.

Cât despre celălalt aspect al învățământului secundar, studiul teoretic al limbii, el n-a fost cunoscut la Roma, bineînțeles, decât după crearea sa la Rhodos, de către Dionysios Thrax. Primul tratat consacrat în latină acestei noi științe pare să fi fost *De grammatica*, ce constituie Cartea I din *Disciplinarum libri* de Varro (116-27 a. Chr.) (21).

Învățământul superior: retorii latini

Învățământul superior, sub forma sa dominantă, retorica, n-a apărut la Roma, în formă latină, decât în primul secol dinaintea erei noastre, și nu s-a aclimatizat fără dificultăți. Prima școală de retori latini a deschis-o, în 93, L. Plotius Gallus, un client al lui Marius[72]; încă din anul următor, ea a fost închisă în urma unui edict dat de cenzorii aristocrați Cn. Domitius Ahenobarbus și L. Licinius Crassus[73], ca fiind o inovație contrară cutumei și tradiției strămoșilor.

---

71. SUET., *Gram.*, 16, 2. – 72. *Id.*, 26 (CIC.); SEN., *Contr.* II, pr. 5; HIER., *Chron.*, 88 a. – 73. SUET., *Gram.*, 25, 2; GELL, XV, 11; CIC., *De or.*, III, 93-94; TAC., *D.*, 35.

Măsura avea, cu siguranţă, o importanţă politică (22): trebuie să vedem în ea mai mult decât un gest ostil din partea acestor cenzori aristocraţi împotriva unei iniţiative emanând de la clanul rival; spiritul însuşi care anima noua şcoală era cel ce-i putea nelinişti pe conservatori.

Ne putem face o idee precisă despre pedagogia lui Plotius, datorită unui manual anonim reprezentat de *Retorica dedicată lui Herennius*, compus între anii 86 şi 82 de un elev al acestei şcoli. El reflectă un învăţământ de tip foarte „modern", net opus retoricii clasice din şcolile greceşti. Deşi evident inspirat de aceasta din urmă (şi mai ales de Hermagoras), autorul încearcă să reacţioneze împotriva încărcăturii de reguli[74]; el vrea să apropie învăţământul de practica vieţii. Subiectelor tradiţionale de declamaţie, de tipul Orestes şi Klytaimnestra[75], el le prefera, deliberat, teme împrumutate din viaţa romană reală: probleme de drept maritim sau succesoral[76] şi mai ales dezbateri ce reflectă viaţa politică contemporană. Chestorul Cepion trebuie să fie condamnat pentru că s-a opus legii cerealelor a tribunului Saturninus[77]? Poate fi achitat asasinul tribunului P. Sulpicius (ucis în 88 din ordinul lui Sylla)?[78] Senatul deliberează, în timpul războiului social (91-88), asupra problemei de a acorda drept de cetăţenie italicilor[79]. Moartea tragică a lui Tiberius Gracchus...[80]

Fără îndoială, nu toate subiectele sunt împrumutate de la o actualitate atât de arzătoare, iar argumentarea nu este sistematic orientată în sensul favorabil celor din partidul popularilor (un bun retor trebuie să ştie să pledeze şi pentru, şi contra)[81]; este neîndoielnic, totuşi, că atmosfera generală a şcolii se resimte de poziţia politică a fondatorul ei.

Mai mult: învăţământul tradiţional al retoricii, tocmai pentru că era ţinut în limba greacă, ceea ce presupunea studii mai îndelungate şi mai dificile, era de natură să-i satisfacă pe conservatori; a interzice învăţământul retorilor latini însemna pentru ei un mijloc de a rezerva fiilor din familiile nobile şi bogate privilegiul acestei arte prestigioase a cuvântului, atât de utilă în luptele din forum,

---

74. [CIC.]. *Her.*, I, 1. – 75. *Id.*, I, 17; 25; 26. – 76. *Id.* I, 19; 20; 23. – 77. *Id.* I, 21. – 78. *Id.* I, 25. – 79. *Id.* III, 2. – 80. *Id.* IV, 55. – 81. *Id.* cf. I, 21; II, 17 etc.

pe care şcoala marianistă a lui L. Plotius îl oferea oarecum la preţ redus tinerilor ambiţioşi proveniţi din popor.

Opera lui Cicero

Obstrucţionat de această măsură, învăţământul latin al retoricii nu se va remarca decât la sfârşitul secolului, în urma operei întreprinse de Cicero. Rezultat paradoxal, întrucât Cicero, crescut într-un mediu aristocratic, fusese îndepărtat de şcoala latină şi studiase el însuşi retorica în limba greacă (23).

Însufleţit de un sincer patriotism, marele orator şi-a consacrat o bună parte a eforturilor, de-a lungul întregii cariere, scopului de a face posibil studiul artei sale în limba latină. Mai întâi, propriile sale discursuri reprezentau modelele înseşi pe care tinerii latini le puteau studia şi imita, în mod mult mai util pentru ei decât capodoperele attice. Pe de altă parte, tratatele sale, continuând opera începută de şcoala lui Plotius, furnizau materialul tehnic ce permitea să se facă abstracţie de teoreticienii greci, fie că era vorba de manuale ca *De Inuentione*, operă de tinereţe, simplă adaptare latină a învăţământului maestrului său, Molon, sau de *Părţile elocinţei*, fie de marile tratate de estetică şi istorie, *De Oratore*, *Brutus*, *Orator*.

Poate că Cicero însuşi este cel care a dat exemplul: ştim că dezvăluia tinerilor săi discipoli secretele artei sale; oricum, pare sigur că, încă din timpul lui Augustus (24), un învăţământ latin al retoricii îl dubla în mod obişnuit, pentru romani, pe cel al retorului grec.

Opera filosofică a lui Cicero, de la *De Republica* la *De Officiis*, avea aceeaşi forţă de influenţare ca şi opera sa oratorică: aceea de a crea în latină un limbaj apt să permită „popularizarea“ studiului gândirii greceşti; începând din acel moment, devenea posibilă instituirea unui învăţământ propriu-zis roman al filosofiei.

Filosofia rămâne greacă

Dar, pe acest plan, influenţa sa a fost mult mai puţin fecundă decât pe cel al elocinţei. N-a existat niciodată o

şcoală latină de filosofie, fără îndoială pentru că aceasta din urmă se adresa doar unei minorităţi de spirite de elită, ce nu puteau respinge efortul suplimentar al limbii.

A existat, desigur, o filosofie romană, cu dominantă „pythagorică", apoi epicureică în timpul Republicii, stoică sub Imperiu, neo-platonică în secolele III-V; au existat, după Cicero, filosofi care au gândit şi au scris în latină. Dar se constată că mulţi, deşi proveniţi dintr-un mediu social realmente roman, n-au renunţat la utilizarea limbii greceşti ca mijloc de expresie: este cazul Sextiilor, al lui Cornutus, Musonius, al împăratului Marcus Aurelius. Fapt încă şi mai semnificativ, chiar şi cei care şi-au compus opera în latină, îşi făcuseră studiile filosofice în limba greacă: lucru foarte vizibil la Seneca (25) şi Apuleius[82].

La fel ca şi ştiinţa

Vom face aceeaşi constatare în privinţa învăţământului ştiinţific superior, şi el rămas în exclusivitate grec. În materie de studii matematice, latinii nu le-au dezvoltat pe contul lor decât pe acelea, mai mult tehnice decât propriu-zis ştiinţifice, ca arhitectura şi măsurătoarea de teren (26), aceasta din urmă în manieră de altfel foarte originală, după cum o dovedeşte curioasa literatură din *Corpus agrimensorum*. Am putea, dacă vrem, să recunoaştem aici, cum latinii înşişi[83] ne-o sugerează, spiritul practic al romanilor, prea puţin înclinaţi spre cercetarea dezinteresată. Dar trebuie să reamintim, de asemenea, că aceste studii ştiinţifice nu ocupau decât un loc redus în educaţia hellenistică; mai mult încă decât filosofia, ele nu interesau decât o infimă minoritate de specialişti. La ce bun să creezi, pentru aceste vocaţii excepţionale, un învăţământ special în latină? Obstacolul limbii nu conta şi, de altfel, ca şi în cazul filosofiei, obiectul acestor studii nu era el un Adevăr care transcende orice limbaj?

Medicina romană

Singur învăţământul medicinei a sfârşit prin a fi naturalizat la Roma; dar, fapt remarcabil, acest lucru s-a întâm-

82. *Flor.*, 20. – 83. CIC., *Tusc.*, I, 5.

plat la o dată tardivă. In timpul Republicii şi în întreaga perioadă de început a Imperiului, învăţământul profesional al medicinei se desfăşura încă în limba greacă. Tratatele latine de medicină, precum cele ale lui Varro sau Celsus, ţin pur şi simplu de acel enciclopedism practic pentru uzul lui *pater familias,* al căror program l-am schiţat. Exista într-adevăr un învăţământ oficial al medicinei, încredinţat unor medici-şefi de serviciu ai sănătăţii publice, *archiatri*(27) (numele, ca şi ocupaţia veneau din Orient), dar se ţinea în greacă.

Abia la sfârşitul Imperiului, în secolul IV şi mai ales în secolul V, apare o literatură medicală (şi veterinară) în limba latină; ea este de altfel compusă, în esenţă, din traduceri de manuale greceşti (28). Această înflorire tardivă se explică prin reacţia naturală a mediului social (Occidentul nu putea face abstracţie de medici) faţă de un fenomen pe care va trebui să-l studiem acum: reculul studiilor greceşti, urmat curând de uitarea limbii greceşti în Occident, fapt caracteristic istoriei culturale a sfârşitului antichităţii.

Capitolul III

PROBLEMA LIMBILOR: GREACA ŞI LATINA

Aşadar, un roman cultivat era astfel în cele două limbi, greaca şi latina, *utriusque linguae*, după expresia consacrată, începând cu Horatius[1] (1). Trăsătură remarcabilă, prin care clasicismul roman deschide calea formelor moderne de umanism, care se bazează pe studiul unei limbi auxiliare, al unei limbi de cultură, vehicul al unei tradiţii căreia i se recunoaşte o superioritate esenţială, o valoare exemplară.

Latinii au respectat întotdeauna, în cultura greacă, sursa propriei lor dezvoltări spirituale[2], aş spune chiar că nu s-au eliberat niciodată de un anume complex de inferioritate în această privinţă[3]; cu deosebire, un loc comun a fost întotdeauna[4] la ei acela de a deplânge „sărăcia" limbii lor faţă de splendoarea celei greceşti.

Ei, primii, au ştiut să exploateze sistematic avantajul studiului unei limbi străine pentru a aprofunda stăpânirea propriei limbi: ca şi elevii noştri, micii romani practicau exerciţiul traducerii din greacă în latină şi din latină în greacă[5]; ei se străduiau să-i pună în paralel pe Cicero şi Demosthenes[6], pe Homer şi Vergilius[7] (să ne amintim că σύγκρισις, „comparaţia", este unul dintre acele *progymnasmata* ce conduc la retorică). De la Varro[8] până la sfârşitul Imperiului[9], gramaticii latini recurg la studiul paralel al celor două limbi, preludiind „gramatica noastră comparată a limbilor greacă şi latină". (2).

1. *C.* III, 8, 5 . – 2. QUINT., I, 1, 12; PL., *Ep.* VIII, 24, 4. – 3. VERG., *En.* VI, 847 sq.; LUCR., I, 832; cf. 139. – 4. *ID.*, III, 260; PL., *Ep.* IV, 18. – 5. QUINT. X, 5, 2-3; PL., *Ep.* VII, 9; SUET., *Gram.*, 25, 5. – 6. QUINT., X, 1, 105 sq. – 7. IUV., VI, 436; XI, 180. – 8. VARR., *L. L.*. V, 96 sq. – 9. MACR., *Diff.*: *Gram. Lat.* IV, 566 sq. (SERV.).

Ne aflăm chiar la originea metodelor caracteristice ale propriului nostru învăţământ clasic. Trebuie să-i onorăm, pentru asta, pe latini; umanismul hellenistic n-a consimţit niciodată să acorde un loc, în programul său de educaţie liberală, nici unei limbi străine, – în ochii săi, „barbare". Cultura greacă, spre deosebire de cea latină, se ştie şi se simte originală şi autonomă.

Bineînţeles, vor exista, de la Polybios la Plutarch, greci care se vor interesa de problemele romane cu inteligenţă şi simpatie, dar aceştia vor fi specialişti, agenţi de legătură culturali, şi nu reprezentanţi ai culturii normale.

Această atitudine, făcută din igonoranţă şi dispreţ[10], este foarte naturală în timpul Republicii, când cultura latină abia se naşte şi când Roma nu reprezintă pentru ţinuturile greceşti decât o străină, o duşmancă, un învingător, un stăpân tiranic. Dar ea nu s-a modificat sensibil nici sub Imperiu, când grecii au abdicat, practic, de la resentimentele lor de învinşi (3) şi s-au simţit integraţi[11], cu acelaşi titlu ca şi italicii şi occidentalii, în această vastă patrie, dilatată până la limitele lumii civilizate, care devenise cetatea romană[12].

Lumea romană este bilingvă

Imperiul roman n-a cunoscut unificarea lingvistică corespunzătoare dublei mişcări de unificare, politică şi culturală (născute, una de la Roma, cealaltă de la Grecia), care sudase atât de puternic cele două jumătăţi ale lumii mediteraneene; el va rămâne divizat în două zone de influenţă, fiecare aparţinând uneia dintre cele două limbi de cultură ale sale. Putem trasa pe hartă frontiera care le separă (4); ea s-a stabilit de-a lungul ţărilor la început mai puţin civilizate, unde greaca sau latina se substituiseră, sau cel puţin se suprapuseseră graiurilor locale. N-a putut fi semnalat vreun triumf notabil al uneia asupra celeilalte, în afară de latinizarea părţii meridionale a Italiei (*Magna Graecia*) şi a Siciliei, sau rezorbirea, în profitul hellenismului, a coloniilor semănate de Roma în ţinuturile greceşti ce mărgineau *Via Egnatia* (5).

Fapt este că statul roman, chiar datorită prestigiului de care se bucura cultura greacă, n-a încercat niciodată în

10. CIC., *De or.*, II, 77. – 11. ARSTD., XXVI K. – 12. RUT. NAM., I, 63 sq.

mod serios[13] să impună limba latină supuşilor săi orientali. Administraţia romană a ignorat totdeauna limbile barbare (celtică, germanică etc); existenţa limbii greceşti o recunoaşte, însă, oarecum oficial: actele oficiale, decretele senatului, edictele privitoare la provinciile orientale sunt traduse şi afişate în greceşte; cancelaria imperială, de la Claudius până la sfârşitul Imperiului[14], posedă pentru corespondenţă două direcţii paralele, conduse, începând cu Hadrianus, de magistraţi *ab epistulis Latinis*, respectiv *ab epistulis Graecis* (6). Desigur, limba greacă n-a ajuns niciodată să fie recunoscută ca egală a latinei; aceasta din urmă rămâne „limba naţională" (πάτριος φωνή), cum va spune încă Iustinianus[15]: testamentele sunt obligatoriu redactate în latină până la Severus Alexander şi, adesea, şi după aceea[16]. În principiu, magistraţii au obligaţia de a se servi de limba latină în exerciţiul funcţiunii[17], iar amintirea acestei „vechi legi" se va păstra multă vreme[18]; abia sub Arcadius judecătorii vor fi autorizaţi să dea sentinţele direct în greacă[19]. Dar, în realitate, funcţionarii romani, care înţelegeau şi vorbeau limba greacă, găseau oportun să se lipsească de interpreţi: în faţa tribunalelor, interogatoriul şi dezbaterile aveau loc în greceşte[20]. Pentru a nu cita decât un exemplu, o inscripţie[21] ne-a restituit darea de seamă a unui proces pledat la Antiochia în prezenţa împăratului Caracalla, la 27 mai 216: titlul este în latină (cum trebuia să fie şi sentinţa), dar în cursul dezbaterilor toată lumea vorbeşte greceşte, începând cu împăratul.

Numai armata este în întregime latină, atât în ce priveşte cadrele, cât şi limba. Administraţia civilă recrutează pe loc, în Orientul grec, o bună parte din personalul de care se serveşte: nu numai funcţionari subalterni, ci, în marea lor majoritate, magistraţi de rang ecvestru.

Puţini greci învaţă latina

În aceste condiţii, nu este de mirare că grecii au manifestat atât de puţin zel în a studia latina. Singurii care fac

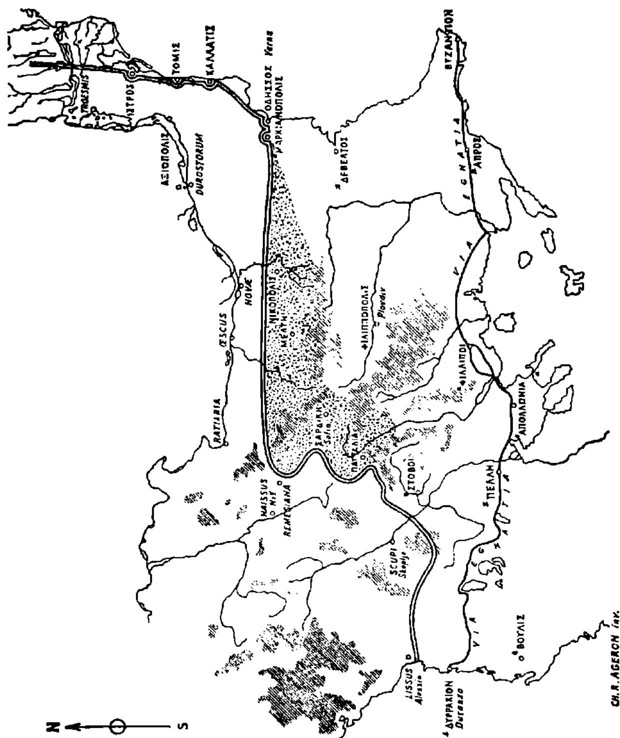
13. Contra: VAL. MAX. II, 2; AVG., *Civ. Dei*, XIX, 7. – 14. *Not. Dign. Or.* 17. – 15. JUST., *Nov.* VII, 1. – 16. P. *Oxy.* XXII. – 17. VAL. MAX. II, 2, 2. – 18. LYD., *Mag.* III, 68; cf. II, 12; III, 42. – 19. *C. Just.* VII, 45, 12. – 20. VAL. MAX. VIII, 7, 6; SUET., *Ti.* 71. – 21. *Syria*, 23 (1942-1943), 178-179.

excepţie sunt tinerii din restrânsa elită a familiilor aristocratice cărora protecţia imperială le îngăduia favorurile senatului: astfel, Herodes Atticus, care vine să înveţe latina chiar la Roma, în casa unui prieten al familiei sale, consularul P. Caluisius Tullus, bunicul matern al viitorului său elev, împăratul Marcus Aurelius[22]. Sau, de asemenea, cei care urmăresc să servească în armată sau care aspiră la înalte cariere administrative; în fapt, majoritatea grecilor care intră în administraţie aparţin cadrului local al provinciilor orientale, unde, cel mai adesea, îşi desfăşoară întreaga carieră: ei nu părăsesc Orientul decât pentru Roma, dacă avansarea îi face să urce destul de mult pentru a fi chemaţi în birourile capitalei (7).

Un fapt excepţional este acela de a găsi în ţinuturile greceşti oameni de cultură care să se intereseze de literatura romană[23]. Studiul limbii latine n-a fost niciodată integrat acolo în programul educaţiei liberale; el păstrează totdeauna în acele locuri caracterul unui învăţământ tehnic: este vorba, în primul rând, de o introducere în studierea dreptului, această disciplină specific latină[24].

Am putea cita câteva exemple de asemenea tineri greci, atraşi de limba latină în speranţa unei cariere oficiale, încă din primul secol al erei noastre[25]; dar numărul lor nu se multiplică decât începând cu secolul al III-lea, în timpul dinastiei Severilor, când, odată cu Iulia Domna, Orientul accede la purpura imperială. Cunoaştem atunci o mulţime de jurisconsulţi de origine greacă (Papinianus, Ulpianus etc.); vedem tineri, precum viitorul Sf. Gregorios Thaumaturgul şi fratele său, părăsindu-şi, prin 239, provincia natală, Kappadokia, pentru a merge să se formeze în centrul de studii latine şi juridice care devenise Berytos[26]. Mişcarea se amplifică la sfârşitul Imperiului: nu este o întâmplare faptul că toţi papirii şcolari latini pe care i-am descoperit în Egipt datează din secolele IV-V; numeroase mărturii atestă că pe atunci familiile orientale intenţionau serios să-şi îndrume fiii pe această cale[27], iar un retor ca Libanios e neliniştit de concurenţa pe care i-o fac şcolile latine de la Roma sau din Palestina (a se înţelege: Berytos[28]).

22. FRONT., *M. Caes.* III, 2. – 23. GELL., XIX, 9, 7. – 24. GREG. TH., *Pan.* 5. 1066 B. – 25. PHILOSTR., *V. Ap.*, VII, 42. – 26. GREG. TH., *Pan.* 5, 1066 C. – 27. CHRYST., *Adv. opp.*, III, 5. – 28. LIB., *Or.* I, 214; XLIII, 5; XLVIII, 22; XLIX, 27.



FRONTIERA LINGVISTICĂ A IMPERIULUI ROMAN

Linia dublă marchează frontiera dintre zona de influenţă a limbii latine (la Nord şi la Vest) şi cea a limbii greceşti (la Sud), în secolul al II-lea al erei noastre. Nuanţa cenuşie indică progresul realizat de limba latină la sfârşitul secolului al III-lea. Asteriscul desemnează coloniile romane al căror element latin a fost progresiv rezorbit de hellenism. În haşură, regiunile muntoase ce depăşesc altitudinea de o mie de metri.

Nu era vorba doar de un efect al dezvoltării maşinii birocratice a statului; se pare, într-adevăr[29], că Diocletianus şi succesorii săi au dus o politică conştientă în scopul dezvoltării în Orient a cunoaşterii „limbii naţionale", considerată ca un factor de unitate, ce putea

29. *Id.*, I, 234.

întări coeziunea Imperiului. Astfel, vedem crescând, în cursul secolelor IV şi V, locul ocupat de latină în faţa tribunalelor din Egipt (8). Fondarea Constantinopolului instalează în inima pământului grec un focar de latinitate durabil (9). De fapt, secolul IV este cel în care vom întâlni scriitori latini de origine orientală, înalţi funcţionari civili precum Claudianus din Alexandria[30] sau ofiţeri precum Ammianus Marcellinus din Antiochia[31].

Dar acest progres a fost doar relativ şi s-a oprit curând; încă de la sfârşitul secolului al IV-lea, limba greacă se substituie latinei în practica de învăţământ la şcoala de drept din Berytos. Începând cu Iustinianus, după cum se vede din ale sale *Decrete*[32], împăratul se decide să legifereze în mod obişnuit în limba greacă: imperiul a devenit, de fapt, un imperiu hellenic.

Limba greacă la Roma

În acest timp, pe pământ latin, sistemul de educaţie bilingv instituit în secolul II a. Chr. n-a fost niciodată pus în discuţie; el subzistă, cel puţin teoretic, tot atâta timp cât se va perpetua tradiţia antică. Rămâne totdeauna de la sine înţeles că un om cultivat demn de acest nume trebuie să-i fi studiat, în copilărie, pe Homer şi Menandros: lucru valabil, în ce priveşte Gallia, nu numai pentru timpul lui Ausonius[33], ci şi pentru cel al lui Sidonius Apollinaris (născut prin 430) (10); în ce priveşte Africa, nu numai pentru cel al Sf. Augustinus, ci şi al Sf. Fulgentius din Ruspe (născut în 467)[34]. Singura problemă care se pune istoricului, problemă de altfel foarte delicată (11), este aceea de a evalua, pentru epoci diferite, autenticitatea, profunzimea hellenismului astfel inculcat tinerilor romani.

Să ne reîntoarcem la origini: am constatat cât de reală era cultura greacă a unui Scipio Aemilianus. În epoca sa, a fi cultivat însemna, înainte de orice, a cunoaşte limba greacă. De-a lungul întregului secol al II-lea, vedem afirmându-se din ce în ce mai mult importanţa acestei cunoaşteri în ochii romanilor; este suficient să răsfoim

30. *Carm. min.*, XIX, 3. – 31. XXXI, 16, 9. – 32. IUST., *Nov.* VII, 1. – 33. *Protr.*, 46. – 34. FERRAND., 1.

Brutus al lui Cicero, acel monoton catalog al oratorilor din timpuri trecute, pentru a ne da seama de acest lucru[35]. În anii 90 devine firesc ca un roman cultivat să vorbească greceşte la fel de bine ca şi limba maternă[36]. Se găsesc şi snobi care afectează dispreţul pentru limba lor naţională[37]; exista de multă vreme o modă la literaţii romani de a scrie în greacă, mai ales cărţi de istorie[38].

Greaca lui Cicero

La capătul acestei evoluţii, Cicero ne prezintă hellenismul latin ajuns la deplina sa dezvoltare. Cicero nu numai că ştie perfect limba greacă, dar a asimilat întreaga cultură greacă a timpului său: la Athena, la Rhodos, el a mers cu studiile de retorică şi filosofie[39] tot atât de departe cât ar fi putut-o face un student grec. Cultură profundă: nicidecum o spoială superficială, o afectare. El îi traduce pe Aratos[40], Platon[41], pe oratori[42]; declamă în greacă la fel ca un sofist[43], îşi redactează în greacă o parte din corespondenţă[44], îşi presară cu citate şi cuvinte greceşti scrisorile către prieteni: cu câtă îndrăzneală şi strălucire a expresiei se întrepătrunde greaca în textura latinei sale! Se simte că gândeşte în greacă şi că scrie unor literaţi capabili, ca şi el, să aprecieze asemenea fineţuri. Greaca lui serveşte, de fapt, la a-i preciza o nuanţă a gândirii, datorită bogăţiei vocabularului său. Îi serveşte, de asemenea, la a varia efectul, la a face o glumă. Această utilizare, uneori excesivă, a limbii greceşti caracterizează, sub pana sa, un gen special al latinei familiare (corespondenţa cea mai intimă este cea în care se manifestă îndeosebi) sau, în joacă, literatul care este Cicero se amuză să folosească limba îndrăgită de oamenii cu adevărat cultivaţi: echivalentul utilizării englezei în notele personale ale unui francez din zilele noastre (mă gândesc la Ch. du Bos sau V. Larbaud) sau mai degrabă a francezei, sub pana unui german din tim-

35. *Br.*, 107, 167 etc. –36. CIC., *De or.* II, 2-3. – 37. ID., *Br.*, 247. – 38. POL., XXXIX, 1. – 39. CIC., *Br.* 304-316. – 40. ID., *Arat.* –41. ID., *Tim.* – 42. ID., *De or.* I, 155 . – 43. ID., *Br.*, 310; 315. – 44. PLUT., *Cic.*, 24.

pul baronului Grimm. Şi această greacă spontană este o greacă vie, fără nimic livresc (Cicero ne oferă chiar singura atestare a unui mare număr de cuvinte greceşti, împrumutate de el din vocabularul limbii κοινή a timpului său) (12).

Reculul limbii greceşti

Mi se pare indiscutabil că Cicero atinge punctul culminant al curbei; după el, odată cu începutul Imperiului, cunoaşterea limbii greceşti n-a putut decât să descrească la Roma. Fapt inevitabil, în condiţiile progresului şi îmbogăţirii proprii a culturii latine.

Până în epoca lui Cicero, partida dintre cele două limbi nu era egală: ce conta Ennius faţă de Homer? Limba greacă era pe atunci instrumentul obligatoriu al adevăratei culturi. Situaţia nu mai rămâne aceeaşi după reforma şcolară a lui Q. Caecilius Epirota: din moment ce limba latină se arăta capabilă, la egalitate cu greaca, să vehiculeze cele mai înalte valori, cele două limbi îşi făceau, într-un anume sens, concurenţă.

Astfel, după opera întreprinsă de Plotius Gallus şi de Cicero, nu mai este indispensabil să treci prin greacă pentru a te iniţia în miraculoasele secrete ale artei oratorice: studiul teoriei retorice greceşti devenea, în fond, de prisos.

Pe de altă parte, timpul şi forţele copilului sunt limitate: cum să ceri unui tânăr latin să ajungă cu studiul clasicilor greci, care nu reprezintă pentru el decât cel mult jumătate din program, tot atât de departe ca şi colegii săi orientali, care nu studiau nimic altceva? A fi cultivat înseamnă de acum încolo, pentru un latin, a-i cunoaşte în primul rând pe Vergilius şi Cicero. S-a petrecut, la Roma, ceva analog cu ceea ce observăm după secolul al XVII-lea: limba greacă s-a retras în faţa latinei, la fel ca la noi studiile antice în faţa concurenţei crescânde a literaturii moderne. Pedagogic vorbind, un bilingvism riguros nu reprezintă o metodă normală; experienţa unor ţări moderne (13) confirmă opinia pe care o exprima deja pe cont propriu, cu o încântătoare naivitate, nepotul lui Ausonius

însuşi, Paulinus din Pella, la începutul secolului V: „A cere învăţarea a două limbi în acelaşi timp convine foarte bine unei elite şi dă rezultate strălucite cu elevii buni. Unui spirit mediocru, însă, cum e al meu, dispersarea efortului îi epuizează repede resursele...“[45]

Faptul că limba greacă s-a retras în faţa limbii latine nu poate fi pus la îndoială: la sfârşitul Imperiului, frumoasa unitate a culturii hellenistico-romane s-a rupt şi există de acum două culturi mediteraneene, un Occident latin şi un Orient grec, net diferenţiate. Dificultatea stă în a preciza etapele acestei retrageri, şi mai ales în a-i decela primele simptome. Dificultate reală, căci în aparenţă nimic nu s-a schimbat, şcoala romană nu va înceta niciodată să predea limba greacă: ceea ce trebuie luat în consideraţie este calitatea acestui învăţământ, valoarea rezultatelor sale.

Totuşi, încă de la sfârşitul secolului I, anumite simptome de slăbire pot fi observate deja, dacă nu mă înşel, la Quintilianus. Bineînţeles, el susţine necesitatea studierii limbii greceşti[46], pe care, în ce-l priveşte, o cunoaşte bine. El cunoaşte în profunzime sistemul retoricii greceşti şi complicatul vocabular al acesteia (14), dar aici se află sectorul tehnic al culturii sale, specialitatea sa. El cunoaşte bine şi clasicii greci (Homer etc)[47] şi ştie să-i citeze când e cazul; dar o face mult mai des şi în mod mult mai natural când e vorba să-i citeze pe Vergilius sau Cicero: aceştia sunt adevăraţii săi autori, cei de care-şi aminteşte fără efort şi la care gândul îl poartă instinctiv. Hellenismul lui Quintilianus este deja mai mult şcolar decât umanist, este mult mai puţin profund decât cel al lui Cicero.

Nu trebuie să exagerăm rapiditatea acestei evoluţii: în 97, la doi ani după moartea lui Quintilianus, cincizeci şi doi de concurenţi îşi dispută premiul de poezie greacă la cea de a III-a sărbătorire a Jocurilor Capitoline, şi printre ei se află romani, ca acel copil minune, Q. Sulpicius Maximus, care, în vârstă de unsprezece ani, concurează cu un poem despre Phaeton, execrabil de altfel, dar atestând cel puţin o bună cunoaştere a limbii[48].

45. P. PEL., 81-84. – 46. QUINT., I, 1, 12; X, 5, 2 sq.; X, 1, 22, sq. – 47. ID., X, 1, 46 sq. – 48. DESSAU, 5177.

O generaţie mai târziu, Plinius cel Tânăr ne introduce într-un mediu în care greaca a rămas pe locul de onoare (15): prietenii lui sunt spirite cultivate *utraque lingua*, care posedă cele două limbi[49], compun în greacă epigrame[50] sau cărţi de istorie[51], citează cu plăcere din Homer, până şi în plin senat[52]. El însuşi a învăţat bine limba greacă (un copil minune în felul său: compusese, la paisprezece ani, o tragedie greacă[53]); şi-a făcut studiile de retorică în greacă, sub îndrumarea ilustrului Niketas din Smyrna, în acelaşi timp în care urma, în latină, cursurile lui Quintilianus[54]; îi frecventează pe filosofi[55], audiază conferinţele sofiştilor[56]. El îşi aminteşte de clasici, îi citează bucuros în scrierile sale pe Homer, pe comici, pe Tucidide, Demosthenes: s-ar crede că ne aflăm încă pe timpul lui Cicero!

Dar această asemănare este atât de completă, încât ne încearcă o oarecare bănuială: nu este vorba, oare, din partea lui Plinius şi a celor din jurul său, de un pic de afectare? În mod vizibil, Plinius doreşte ca epistolele sale să amintească de cele ale lui Cicero şi îl imită, conştient, până şi în felul de a face uz de limba greacă; dar cât de departe este această aplicare, adesea pedantă[57], de hazul spontan din scrisorile către Atticus!

Să înaintăm încă în secolul al II-lea: *Historia Augusta* ni-i prezintă pe Marcus Aurelius[58] sau pe Lucius Verus[59] studiind, cu profesori distincţi, gramatica şi elocinţa, în latină şi greacă, concomitent; îi putem accepta, de data aceasta, mărturia, pentru că ştim şi din alte surse că cei doi au studiat retorica în acelaşi timp cu Fronto şi cu Herodes Atticus. Era vorba, desigur, de o educaţie princiară, dar nu avem nici un motiv să presupunem că secolul Antoninilor, atât de conservator, n-ar fi păstrat cât mai bine posibil tradiţia. Evoluţia trebuie să se fi precipitat în secolul al III-lea, şi mai ales în timpul teribilei crize care zdruncină lumea romană începând din 235. Ea va fi, am mai spus-o, practic încheiată în secolul următor (16): nimic n-o dovedeşte mai bine decât situaţia pe care-o prezintă atunci Biserica creştină.

49. PL., *Ep.*, III, 1, 7; VII, 25, 4. – 50. *Id.*, IV, 3, 3; IV, 18. – 51. *Id.* VIII, 4, 3. – 52. *Id.* IX, 13, 20. – 53. *Id.* VII, 4, 2. – 54. *Id.* VI, 6, 3. – 55. *Id.*, I, 10, 2; III, 11, 5. – 56. *Id.* II, 3. – 57. *Id.*, IX, 26, 8-9 (cf. SEN., *Ep.* 27, 5-6). – 58. SHA., *M. Aur.*, 2, 2-4. – 59. ID., *Ver.*, 2, 5.

Multă vreme exclusiv de expresie greacă, ea văzuse, începând cu sfârşitul celui de-al doilea secol, comunităţile din Africa, apoi pe cele din Italia, adoptând latina ca limbă liturgică şi teologică. În secolul al IV-lea, bisericile din Orient şi cele din Occident îşi trăiesc viaţa proprie, fiecare oarecum aparte. Nimic nu o arată mai bine decât îndelungile dificultăţi ale crizei ariene: pentru a nu ne referi decât la un episod, să ne gândim la situaţia imposibilă în care s-au aflat, în anii 368-377, „neo-ortodocşii" reuniţi de Sf. Basilios: nimic nu-i separa cu adevărat de papa Damasius şi de latini; dar nu reuşeau să-i facă să recunoască acest lucru[60], pentru că, literalmente, nu se puteau înţelege, până într-atât evoluaseră, şi unii, şi alţii, în mod independent (17).

Atunci când latinii mai ştiu încă greceşte, este o greacă şcolărească, livrescă: în apelul patetic pe care i-l adresează lui Damasius din fundul deşertului său din Siria, Sf. Hieronymus refuză să admită, crezând că descoperă acolo nu ştiu ce iz de arianism, formula „o substanţă, trei ipostaze" (pe care, totuşi, ortodoxia o va păstra în final), „căci, spune el, în greaca clasică, οὐσία este sinonimă cu ὑπόστασις şi ambele semnifică: substanţă[61]. El nu pare să-şi dea seama că greaca este o limbă vie, că există o greacă creştină, o limbă tehnică a teologiei, care evoluează şi se diferenţiază zi de zi.

Pentru a explica aceste dificultăţi, contemporanii[62] şi, pe urmele lor, modernii, au invocat din nou insuficienţa limbii latine, sărăcia vocabularului ei. Ceea ce nu mi se pare prea corect, dat fiind că exista şi o latină teologică, ce se adapta rapid, doar că cele două limbi evoluau fiecare pe contul ei: cuvintele latine îşi trăiau viaţa proprie şi nu mai corespundeau cuvintelor greceşti pe care le calchiaseră la origine: *substantia* nu mai este echivalentul lui ὑπόστασις, iar *persona* are semnificaţii mult mai bogate decât πρόσωπον.

Bineînţeles, teologii Lateranului nu reprezintă, ei singuri, întregul Occident. Ar trebui să distingem cu precizie diversele medii, sociale şi culturale. Limba greacă s-a menţinut mai bine în unele decât în altele: medicina (18), şi mai ales filosofia, rămân discipline tributare lim-

---

60. BAS., *Ep.* 214, 789 A-C. – 61. HIER., *Ep.* 15, 3-4. – 62. BAS., *Ep.*, 214, 789; GREG. NAZ., *Or.* XXI, 35, 1124 D – 1125 A.

bii greceşti; ferventii neo-platonismului sunt cei dintre care vor fi recrutaţi ultimii hellenişti, Claudianus Mamertus în Gallia secolului V, Boethius în Italia, în secolul următor. Dar acestea sunt vocaţii excepţionale, spirite de elită.

Din punct de vedere social, ultimul mediu care a menţinut ferm tradiţia limbii greceşti este cel al marilor familii aristocratice din cetatea Roma, familii conservatoare prin tradiţie, ataşate de vechile obiceiuri (nu acesta este, în cea mai mare măsură, motivul tenacei lor fidelităţi faţă de păgânism?), şi pe care atâtea legături, familiale sau economice, le apropiau de Orient: mediul format din prietenii lui Macrobius, cel din care provine Sf. Ambrosius, din care se recrutau fiicele spirituale ale Sf. Hieronymus; studiul limbii greceşti s-a păstrat mai bine acolo decât în păturile de mijloc provinciale cărora le aparţin Sf. Hieronymus însuşi sau Sf. Augustinus, unde cultura era mai puţin înaintată, mai utilitară poate.

Nu este vorba de altfel, aici, decât de nuanţe, de un mai mult sau mai puţin; chiar şi în aceste medii privilegiate, calitatea hellenismului nu prea străluceşte (19) şi, pe de altă parte, încă o dată, rămâne în continuare de la sine înţeles că toţi trebuie să înveţe limba greacă, să-i studieze pe Homer şi Menandros: este, încă, programul pe care Ausonius îl prescrie nepotului său (Paulinus din Pella sau unul dintre verii acestuia[63]). Familia lui Ausonius ne furnizează chiar o bună mărturie asupra stării limbii greceşti în Gallia secolului al IV-lea: Ausonius însuşi, care totuşi ne creează dificultăţi cu greaca lui de un pedantism exasperant[64], deja n-o mai cunoaşte prea bine[65]; Paulinus, am văzut-o, încă şi mai puţin[66]: şi totuşi e vorba de o mare familie, de un mediu universitar, cu proprietăţi în Epir şi în Grecia, având posibilitatea de a pune servitori greci la leagănul copiilor. Limba greacă se stinge în Occident. Profesorii competenţi devin rari; încă din 376, împăratul Gratianus recunoaşte că e dificil să găsească unul pentru oraşul Trevirilor (Augusta Treuirorum)[67]. Traducerile, care se multiplică, nu mai sunt, ca în timpurile bune, exerciţii literare, ci afaceri de librărie, destinate să pună la îndemâ-

---

63. AUS., *Protr.*, 46. – 64. ID., *Epigr.* 21; 47; 49-51; 57 etc, – 65. ID., *Prof.* 8, 13-16. – 66. P. PEL. 81-84. – 67. *C. Theod.* XIII, 3, 11.

na publicului latin o literatură străină, care de acum încolo îi este inaccesibilă direct.

Metoda directă

Acest recul progresiv al limbii greceşti se reflectă în metodele de învăţământ. La origine, şi aceasta va fi întotdeauna uzanţa în familiile aristocrate, educaţia era cu adevărat bilingvă: studiul celor două limbi înainta simultan.

Încă din primii ani, copilul era încredinţat unei slujnice sau unui sclav grec[68], exact cum, în burghezia franceză, a existat multă vreme obiceiul de a încredinţa copilul unei guvernante străine, „Fräulein" sau „Miss". Cu această bonă sau cu acest pedagog, el învăţa să vorbească greceşte chiar înainte de a descoperi latina; obicei atât de bine instalat, încât Quintilianus insistă asupra necesităţii de a nu se întârzia prea mult cu introducerea copilului în limba latină, pentru ca nu cumva să vorbească mai târziu cu un accent străin[69], pericol care nu era deloc imaginar[70].

Ajuns la vârsta şcolară, el putea aborda studiul literelor în cele două limbi, simultan: începea prin a învăţa să scrie şi să citească în ambele limbi, se pare că mai întâi în greacă[71]; metodă care nouă ni se pare absurdă, dar să nu uităm că, până în momentul în care şcolile de la Port-Royal au făcut să triumfe prioritatea francezei, vechii noştri colegi învăţau în copilărie să citească în latină. Mai târziu, elevul urma paralel cursurile ţinute de *grammaticus Graecus* şi pe cele ale confratelui său latin, apoi pe cele ale unui *orator Graecus* şi ale unui *orator Latinus*.

Această metodă era, evident, foarte eficientă, chiar dacă cerea unui copil latin un dublu efort: ea îl situa, în privinţa limbii greceşti, pe plan de egalitate cu un grec din naştere. Dar, prespunând un mod de viaţă aristocratic, extinderea ei rămânea limitată. Un mic burghez din Africa, precum Sf. Augustinus, n-a cunoscut luxul unei guvernante grecoaice; limba greacă, şi el se plânge de asta[72], i-a fost predată la şcoală ca limbă străină, *lingua*

---

68. TAC., *D.*, 29, 1. – 69. QUINT., I, 1, 12-14; HIER., *Ep.*, 107, 9, 1. – 70. P. PEL., 75-80; cf. 72. – 71. DIEHL, 742. – 72. *Conf.* I, 14 (23).

peregrina, în timp ce latina o descoperise fără efort, în inconştienţa şi jocurile primei copilării.

Manuale şcolare bilingve

Acest învăţământ şcolar este cel pentru care au fost elaborate, chiar la începutul secolului al III-lea, acele curioase manuale bilingve, pe care eruditii noştri le numesc *Hermeneumata Pseudodositheana* (20); ele au inuagurat metoda urmată încă în zilele noastre de atâtea manuale practice, de vocabular sau de conversaţie.

Redactate probabil pentru uzul publicului grec, erau concepute de asemenea manieră, încât să poată fi utilizate şi de latini; de fapt, au circulat mult în Occident, de-a lungul întregii antichităţi şi chiar şi în Evul Mediu. Posedăm cel puţin şase versiuni diferite: ele încep cu un vocabular grec-latin, dispus mai întâi în ordine alfabetică, apoi după sens, în *capitula* (nume de zei, de zeiţe etc., de legume, de peşti, păsări etc., vocabular maritim, medical). Vin apoi mici texte, foarte simple, analoge celor pe care le-am văzut servind ca teme „naraţiunilor" din şcoala hellenistică. Voi cita, de exemplu, printre alte anecdote despre împăratul Hadrianus:

Cineva îi cerea să-l angajeze în armată. Hadrianus îl întreabă: „Unde vrei să serveşti?" Acela-i răspunde: „În cohortele pretoriene". Hadrianus îl întreabă: „Ce înălţime ai?" – „Cinci picioare şi jumătate". Hadrianus îi spune: „În aşteptare, serveşte în cohortele orăşeneşti şi, dacă vei fi un bun soldat, după trei ani de serviciu, vei putea trece în cele pretoriene"[73].

Aceste texte se prezintă pe două coloane, text grec şi traducere latină alături:

αἰτοῦντος τινος	*petente quodam*
ἵνα στρατευῆται	*ut militaret*
Ἁδρίανος εἶπεν	*Hadrianus dixit:*
Ποῦ θελῖς	*„Ubi uis*
στρατεύεσθαι	*militare?" etc.*

73. *C. Gloss. Lat.* III. 31, 24 sq.

Găsim prezentate în acest fel fabule de Esop, un mic tratat juridic, *De manumissionibus*, un manual elementar de mitologie (*Genealogia* lui Hyginus), un rezumat al istoriei războiului troian, în sfârşit, şi mai ales, un manual de conversaţie curentă (*quotidiana conversatio*, ὁμιλία καθημερίνη sau συναστροφή, constituit din mici dialoguri familiare, de un ton extrem de savuros, foarte revelator pentru viaţa romană din timpul Imperiului (voi avea ocazia să le utilizez mai departe):

Şi *paterfamilias* vine în întâmpinarea prietenului său şi spune: „Bună ziua, Caius“, şi-l îmbrăţişează. Celălalt îi întoarce salutul şi spune: „Ce mai faci, Lucius? Ce plăcere să te văd!... [74] Dacă vrei vino, cu mine. – Unde? – La prietenul nostru, Lucius; hai să-i facem o vizită. – Ce e cu el? – E bolnav. – De cât timp? – De câteva zile. – Unde locuieşte? – Nu departe. – Dacă vrei tu, să mergem!... [75]

În lipsa unor documente care să reflecte practica şcolară, suntem prost informaţi în legătură cu felul în care latinii făceau uz de aceste manuale în studierea limbii greceşti. În schimb, stăm mai bine în ce priveşte cunoaşterea felului în care orientalii învăţau latina, datorită aportului papirilor din Egipt. Aflăm astfel că se începea cu alfabetul:

α βη κη δη ε ιφφε γη δασια
a b c d e f g h
adică ἡ δασεῖα προσῳδία
„spiritul aspru“, aspiraţia,
ι κα ιλλε ιμμε ιννε ο πη κου ιρρε ισσε τη ου
i k l m n o p q r s t u[76].

Trebuia abordat, apoi, studiul micilor texte elementare de tipul celor din *Hermeneumata* (şi acelea, după cum am văzut, cel puţin în parte, analoge primelor texte de lectură curentă din şcoala greacă). Se exersau prin a le traduce: un papirus ne-a conservat o încercare de traducere a trei fabule din Babrios, de o fidelitate servilă şi într-o latină foarte incorectă[77]. Obţinând astfel o suficientă cunoaştere a limbii, se putea trece la studiul

74. *Id.* 647, § 4. – 75. *Id.* 649, § 6. – 76. *P. Antin.* 1; *P. Oxy.* 1315. – 77. *P. Amb.* II, 26.

clasicilor (21): aceeaşi metodă servea la „a explica" *Eneida* (căci Vergilius ocupă, bineînţeles, primul loc[78]) şi *Catilinarele*[79] lui Cicero. Este chiar metoda de care ne servim încă şi azi: micii greci din Egipt erau antrenaţi în a-şi face „pregătirea cuvânt cu cuvânt", transpoziţie într-o limbă străină a metodei pe care şcoala hellenistică o pusese la punct pentru studiul textelor poetice, în special pentru Homer. Lucrarea era dispusă pe două coloane, la stânga textul, la dreapta traducerea sa în greaca curentă:

Aen., III, 447: *illa manent*	ἐκεῖνα μένει
immota	ἀκίνητα
locis	ἐν τοῖς τόποις
neque ab ordine	οὐδὲ ἀπὸ τῆς τάξεως
cedunt...	εἴκει...[80] (22).

S-au găsit, într-un loc pierdut din deşertul Neguev, pe drumul dintre Akabah şi Gaza, vreo treizeci de pagini dintr-un asemenea codex bilingv din Vergilius[81]: dacă pentru capitolele I-II toate cuvintele sunt traduse, începând cu cap. IV s-a făcut o alegere, ca şi când cel care-l folosise s-ar presupune că ajunsese de acum la o relativă stăpânire a vocabularului.

78. *P. Milan.* 1; *P. Ryl.* 478; *PSI*, 756; *P. Oxy.* 1099. – 79. *P. Ryl.* 61; *W.S.* 55 (1937), 95 sq. – 80. *P. Fouad.* I, 5. 12 sq. – 81. *P. Colt Nessana*, 1.

Capitolul IV

ŞCOLILE ROMANE:
1. ÎNVĂŢĂMÂNTUL PRIMAR

Cele trei capitole care urmează vor fi, într-un anume sens, aproape inutile: şcolile romane, fie că e vorba de cadrul lor, fie de programul sau de metodele lor, nu fac decât să imite şcolile hellenistice. Adaptarea la mediul lingvistic latin nu va antrena modificări profunde în pedagogie; cititorul va fi, cu siguranţă, uimit de caracterul literal al acestei transpoziţii, un transfer pur şi simplu mai degrabă decât o imitaţie.

Cu cât înaintăm în timp, cu atât educaţia latină tinde să se identifice complet cu educaţia greacă din aceeaşi epocă; într-adevăr, cu fiecare generaţie care trece, se şterg tot mai mult reminiscenţele tradiţiei arhaice, prin care Roma îşi afirma, în faţa Greciei, originalitatea. Cu cât se înaintează, cu atât cultura romană pune mai mult accentul pe elementele livreşti. Educaţia, prin urmare, tinde să se reducă tot mai mult la învăţământul şcolar; or, şcoala, o spunem încă o dată, este în întregime, încă de la origini, una de inspiraţie greacă.

Veritabila importanţă a acestor capitole va consta chiar în a verifica detaliat adevărul acestei afirmaţii: vom ajunge astfel să îndreptăm multe dintre judecăţile emise de istoricii care ne-au precedat în studierea educaţiei romane. Slab informaţi asupra educaţiei hellenistice, ei au atribuit adesea unei originalităţi latine – comparând educaţia romană exclusiv cu „vechea" educaţie greacă, cea din secolele VI-V a. Chr. – ceea ce la romani nu era decât o trăsătură de modernism, un reflex direct sau un strict paralelism al educaţiei grecilor din timpul lor.

La Roma, deci, ca şi într-o ţară de limbă greacă, există trei trepte de învăţământ succesive[1], cărora le corespund, normal (1), trei tipuri de şcoală, încredinţate, fiecare, câte unui profesor specializat: la şapte ani[2], copilul intră la şcoala primară, pe care o părăseşte pe la unsprezece[3] sau doisprezece ani[4], pentru cea a lui *grammaticus*; la vârsta când primeşte toga virilă, uneori[5] încă de la cincisprezece ani, el trece la retor; studiile superioare durează în mod obişnuit până în jurul vârstei de douăzeci de ani[6], deşi pot fi prelungite şi până mai târziu.

Pentru a desemna profesorul de şcoală primară, latinii au utilizat uneori termenul de *litterator*[7], creat după modelul grecescului γραμματιστής („cel care predă literele"), dar preferă să-l numească *primus magister*[8] sau, cel mai adesea, „învăţător" (*magister ludi*[9], *magister ludi litterarii*[10]): preferinţă semnificativă; la Roma, ca şi în Grecia, învăţământul colectiv în sânul unei şcoli este regula generală.

Educaţia privată

Asta nu înseamnă că excepţia, educaţia în familie, încredinţată unui profesor particular, de obicei un sclav sau un libert al casei, n-ar fi fost reprezentată la Roma; ea este, chiar mai mult decât în ţinuturile greceşti. În statele hellenistice, înainte de cucerirea romană, educaţia privată nu se întâlnea decât în familiile domnitoare; dar chiar marile familii senatoriale ale poporului-rege au fost cele care au adoptat, după cucerirea Orientului grec, genul de viaţă, cadrul de existenţă şi în primul rând cultura monarhilor hellenistici pe care Roma îi subjugase (2).

Obişnuit la început, în secolele III sau II a. Chr., învăţământul privat va rămâne cel de care aristocraţia va fi întotdeauna ataşată: se poate vedea, din Quintilianus[11] sau Plinius cel Tânăr[12], de ce prestigiu se bucura încă, la

1. APUL., *Flor.* 20, 3; SHA, *M. Aur.*, 2, 2-4; *Ver.*, 2, 5: AUS., *Protr.* 63 sq. – 2. QUINT., I, 1, 15-18; IUV., XIV, 10. – 3. SUET., *Ner.*, 7. – 4. *V. Pers.* – 5. DESSAU, 4976. – 6. *C. Theod.* XIV, 9, 1. – 7. SUET., *Gram.*, 4; SHA, *M. Aur.*, 2, 2. – 8. DIEHL, 720; AUG., *Conf.* I, 13 (20). – 9. DIEHL, 718. – 10. DESSAU, 7763, 5. – 11. QUINT., I, 2. – 12. Pl., *Ep.*, III, 3, 3.

sfârşitul secolului I şi la începutul celui de-al II-lea al erei noastre; confesiunile lui Paulinus din Pella[13], născut în 376, ni-l prezintă practicat în marile familii de la sfârşitul secolului al IV-lea (se ştie că Paulinus este nepotul lui Ausonius, odată cu care se acumulaseră în casă cele mai înalte demnităţi ale Imperiului şi bogăţia).

Educaţia sclavilor

Tot fără a se apela la şcoala publică, în aceleaşi mari familii aristocratice se formau tinerii sclavi în serviciul stăpânului. Se înţelege de la sine că, printre sutele, miile de sclavi pe care-i posedau bogaţii romani ai Imperiului (3), se afla în mod inevitabil un considerabil număr de copii. Aceştia erau reuniţi, pentru educaţia lor, într-o şcoală domestică sau *paedagogium* (4): o cunoaştem bine pe cea a tinerilor sclavi ai împăratului, pusă sub direcţia unui „pedagog al (tinerilor) servitori ai lui Caesar", asistat de un sub-pedagog[14].

Formaţia pe care o primeau era, bineînţeles, orientată în primul rând spre cerinţele serviciului; erau introduşi în special în arta bunelor maniere copiii şi adolescenţii pregătiţi să îndeplinească rolul acelor copii de casă cu care fastului roman îi plăcea să se înconjoare. Dar cei mai bine dotaţi, cel puţin, erau instruiţi şi în domeniul spiritului: orice casă mare poseda un bun număr de sclavi „cultivaţi" sau „eruditi", care îndeplineau rolul de lector sau pe acela de secretar, şi cu care unui iubitor de literatură ca Plinius cel Tânăr îi plăcea să se întreţină[15].

Şcoala primară

Ţinând seama de aceste excepţii, rămâne valabil faptul că, pentru cea mai mare parte a copiilor, şcoala este regula; fetiţele, se pare[16], o frecventau la egalitate cu băieţii, deşi pentru ele preceptoratul privat trebuie să fi fost utilizat mai mult[17] (soluţie care, de altfel, putea să nu

13. P. PELL., 60 s.q. – 14. DESSAU, 1825-1836. – 15. *Ep.*, IX, 36, 4; V, 19, 3; VIII, 1. 2. – 16. MART., IX, 68, 2. – 17. PL., *Ep.* V, 16, 3.

fie lipsită de pericol: celebrul pedagog Q. Caecilius Epirota a fost cel puţin suspectat în raporturile cu fiica patronului său, care-l însărcinase s-o instruiască[18]). De altfel, din punct de vedere moral, primejdiile străzii şi ale şcolii nu erau mai mici, în antichitate, pentru băieţi decât pentru fete. Astfel încât romanii adoptaseră obiceiul grec al sclavului însoţitor, pe care-l desemnau cu numele său grec, de *paedagogus* (5).

Când acesta era bine ales, se putea ridica la rolul de repetitor[19], şi mai ales la cel al unui veritabil preceptor, asumându-şi formarea morală a copilului; am păstrat, de exemplu, emoţionantul epitaf pe care un elev recunoscător l-a dedicat celui care fusese „pedagogul şi educatorul său“, *paedagogo suo* καὶ καθηγητῇ(şi, de altfel, şi tutorele său: este vorba de un om liber, îngrijitor al templului Dianei, şi nu, ca de obicei, de un sclav sau un libert al familiei[20]).

Pedagogul îşi conducea micul stăpân la şcoală, numită (prin antifrază, se credea[21]) *ludus litterarius* (6): îi cunoaştem puţin mai bine cadrul material decât pe cel al şcolii greceşti. Nu, desigur, pentru că ar fi fost mai monumental: *magister*-ul latin se mulţumeşte, pentru a se stabili, cu o prăvălioară, *pergula*[22]; le preferă, de obicei, pe cele care se deschid spre porticurile din forum: o constatăm la Roma[23], ca şi la Pompei (7) sau la Cartagina[24]. Sala de clasă se află aproape în bătaia vântului, sumar izolată de zgomotele şi curiozităţile străzii printr-o draperie, *velum*[25]; copiii, aşezaţi pe scaune fără spetează (ci n-au nevoie de mese, scriu pe genunchi), sunt grupaţi în jurul magistrului, care tronează[26] de la catedra sa (*cathedra*[27]), ridicată pe o estradă (8), asistat uneori de un adjunct, *hypodidascalos*[28].

Să nu ne lăsăm impresionaţi de această punere în scenă; învăţătorul rămâne la Roma, ca şi în Grecia, un biet amărât. Meseria lui este ultima dintre meserii, *rem indignissimam*[29], obositoare şi dificilă[30], prost plătită[31] (9). În 301 p. Chr., *Edictul* lui Diocletianus fixează

18. SUET. *Gram.* 16, 1. – 19. QUINT., I, 1, 8. – 20. DESSAU, 4999. – 21. FEST., s.v. *Schola*, 470. – 22. SUET., *Gram.*, 18, 1. – 23. LIV., III, 44, 6; DH, XI, 28. – 24. AUG., *Conf.*, I, 16 (26). – 25. *Id.*, I. 13 (22). – 26. *Qu. div.*, 83, 64, 3. – 27. IUV., VII, 203. – 28. CIC., *Fam.*, IX, 18, 4. – 29. FLOR., *Verg.*, 3, 2. – 30. PL., *Ep.*, I, 8, 11. – 31. HOR., *S.*, I, 6, 75; cf. IUV., X, 116; OV., *F.*, III, 829.

salariul lui *magister* la acelaşi tarif cu cel al pedagogului, cam 50 de dinari de elev pe lună[32]; într-o vreme în care obrocul de brânză costa 100 de dinari[33], el trebuia să formeze o clasă de treizeci de elevi pentru a-şi asigura un venit echivalent cu cel al unui muncitor calificat, un zidar sau un dulgher de exemplu[34], şi, cu toate progresele pedagogiei antice, nici măcar nu e sigur că multe clase atingeau această cifră. De aceea, nu trebuie să ne mirăm vâzând cum un învăţător din Campania îşi caută o ocupaţie auxiliară în redactarea de testamente[35].

Orice salariu trecea drept ceva degradant în ochii aristocratei societăţi antice, lucru valabil pentru latini tot atât de mult ca şi pentru greci[36]. Meseria de institutor (cuvântul este deja în uz pe timpul lui Diocletianus, al cărui *Edict* mai sus citat vorbeşte de *magister institutor litterarum*) nu aduce nici un prestigiu celui care-o exercită; ea este bună pentru sclavi, liberţi su oameni modeşti: *obscura initia* spune Tacitus, vorbind despre un parvenit care îşi făcuse astfel începuturile[37]. Să adăugăm, în sfârşit, că învăţătorul este adesea suspect din punct de vedere moral[38]: cineva îşi face o onoare, în *elogium*-ul din epitaful său, din a fi fost, rară excepţie, „de o perfectă corectitudine faţă de elevii săi“ (*summa castitate in discipulos suos*[39]).

Nefiind descoperit nici un calendar şcolar analog celui pe care l-am studiat la Kos[40], nu putem reconstitui cu precizie anul şcolar roman: calendarul roman a sfârşit prin a prevedea multe sărbători, dar nu ştim care erau cele când se suspendau cursurile (10). Dimpotrivă, este bine atestat obiceiul vacanţelor de vară, de la sfârşitul lui iulie până la mijlocul lui octombrie[41]: „În timpul verii, dacă copiii se simt bine, învaţă destul“ (*Aestate pueri si valent, satis discunt*[42]).

Ca şi în Grecia, ziua micului şcolar începe dimineaţa foarte devreme, încă din zori[43], iarna chiar la lumina fumegătoare a lămpilor[44]. Pot oferi, de fapt, cititorului o mărturie deosebit de vie în această privinţă: *Hermeneumata*

---

32. DIOCL. *Max.*, 7, 65-66. – 33. *Id.*, I., 1. – 34. *Id.*, 7, 2-3 a. – 35. DESSAU, 7763, 7. – 36. SEN., *Ep.*, 88, 1; AUG., *Conf.*, IX, 2 (2); 5 (13). – 37. *Ann.* III, 6, 4. – 38. QUINT. I, 3, 17; IUV., X, 224. – 39. DESSAU, 7763, 6. – 40. DITT., *Syll.*, 1028. – 41. MART., X, 62; AUG., *Conf.* IX 2 (2). – 42. MART. X, 62, 12. – 43. OV., *Am.* I, 13, 17; MART. IX, 68; XII, 57, 5; XIV, 223. – 44. IUV., VII, 222-227.

Pseudodositheana, acele manuale de conversaţie greco-latină pe care deja le-am citat, pun în scenă un mic elev roman, făcându-l să-şi povestească ziua; suntem, să ne amintim, prin anii 200-210 p. Chr.:

La revărsatul zorilor, mă trezesc[45], chem sclavul, îl pun să deschidă fereastra, el o deschide imediat. Mă scol, mă aşez pe marginea patului; îi cer papucii şi pantofii, pentru că e frig (dacă copilul nu şi-a încălţat direct sandalele, fără să-şi mai pună *hypodesmata*).

După ce m-am încălţat, iau un prosop: mi se aduce unul foarte curat. Mi se aduce apă pentru spălat, într-un vas: îmi torn pe mâini, pe faţă, în gură; îmi frec dinţii şi gingiile; scuip apa, îmi suflu nasul şi-mi usuc corpul, cum se cuvine unui copil bine educat[46].

Îmi scot cămaşa de noapte, îmbrac o tunică, mă leg cu un cordon; îmi parfumez capul şi mă pieptăn; îmi înfăşor gâtul cu o eşarfă (11); îmi pun deasupra pelerina albă. Ies din cameră împreună cu pedagogul şi doica mea, pentru a-i saluta pe tata şi mama. Îi salut pe amândoi şi-i îmbrăţişez[47].

Îmi caut penarul şi caietul şi le dau sclavului. Astfel, totul este pregătit şi plec, urmat de pedagogul meu, prin porticul care mă duce la şcoală.

Nu se pune problema micului dejun; copilul se mulţumeşte, fără îndoială, în materie de *ientaculum*, cu o mică prăjitură sau cu un pateu cumpărat în trecere de la prăvălia vreunui brutar[48].

Colegii îmi vin în întâpinare; îi salut, ei mă salută la rândul lor. Ajung în faţa scărilor; urc treptele foarte calm, aşa cum se cuvine. În vestibul, îmi depun mantia; îmi aranjez ţinuta[49], intru şi spun: „Bună ziua, profesore". El mă îmbrăţişează şi-mi răspunde la salut. Sclavul îmi întinde tăbliţele, penarul şi linia.

„Vă salut, colegi. Daţi-mi locul (banca, taburetul). Strânge-te puţin. – Vino aici. – E locul meu! – L-am ocupat înaintea ta!" Mă aşez şi încep să lucrez[50].

Este, în esenţă, dimineaţa consacrată muncii şcolare[51]; aceasta se extinde, însă, şi asupra celei de a doua jumătăţi a zilei:

---

45. *C. Gloss. Lat.* III, 645, § 2. – 46. *Id.* 379, 74 sq. – 47. *Id.*, 645, § 2 sq. – 48. MART., XIV, 223. – 49. *C. Gloss*, Lat. III, 380, 40 sq. – 50. *Id.* 646, § 2; 637, § 3 sq. – 51. AUS., *Protr.* 28; AUG., *Conf.* VI, 11 (18).

Mi-am terminat de învăţat lecţia. Îi cer profesorului să mă lase să merg acasă pentru prânz; el mă lasă să plec; îi urez: „să te simţi bine", iar el îmi întoarce urarea[52]. Mă întorc acasă, mă schimb. Mănânc pâine albă, măsline, brânză, smochine uscate şi nuci; beau apă rece. După ce am luat masa, mă reîntorc la şcoală. Îmi găsesc profesorul citind; el ne spune: „La treabă[53]!"

Nu mai există, ca la începutul perioadei hellenistice, un timp prevăzut pentru exerciţiile fizice: copilul nu pare să meargă la gymnasion, ci numai la terme, căci ziua se încheie cu baia:

Trebuie să mergi la baie! – Da, e timpul. Plec, îmi cer prosoapele şi-mi urmez servitorul. Alerg în întâmpinarea celor care merg şi ei la baie, spunându-le, tuturor şi fiecăruia în parte: „Ce mai faci? Baie plăcută! Cină plăcută!"[54]

Instrucţia elementară

Programul şcolii primare este totdeauna de o ambiţie foarte limitată: se învaţă acolo scrisul şi cititul, nimic mai mult; orice le depăşeşete, ţine de treapta secundară[55]. Se începe, bineînţeles, cu alfabetul, şi anume cu numele literelor, înainte de a le cunoaşte forma: în ordine, de la A la X[56] (Y şi Z, care nu servesc decât la transcrierea cuvintelor greceşti, sunt considerate străine), apoi invers, de la X la A, apoi în cupluri (AX, BV, CT, DS, ER[57]), în sfârşit, amestecându-le ordinea, prin diverse combinaţii[58]. De la litere se trece la silabe, cărora li se studiază toate combinaţiile[59], apoi la cuvinte izolate; etape succesive, lent depăşite: jargonul şcolar distinge, printre micii elevi, categoriile succesive, lent succesive de *abecedarii*, *syllabarii*, *nominarii*[60]. Apoi, înainte de a se începe lectura de texte continue, se fac exerciţii pe mici fraze, maxime morale de unul sau două versuri[61]; la fel cum micii greci din Egipt copiau sentenţele în mono-

52. *C. Gloss. Lat.* III, 377,70 sq.; 638, § 7. – 53. *Id.* 646 sq. – 54. *Id.*, 378, 22 sq. – 55. QUINT., I, 4, 1. – 56. ID., I, 1, 24; P. PEL., 65. – 57. BABELON, *Monn. Rep.* I, 327; *CIL*, IV, 2541; *BAC*, 1881, 132. – 58. QUINT., I, 1, 25; HIER., *Ep.*, 107, 4, 2; *In Jer.*, 25, 26. – 59. QUINT., I, 1, 30. – 60. ORIG. (RUFIN.), *In Num.*, 27, 13. – 61. QUINT., I, 1, 34-35; HIER., *Ep.*, 107, 4, 4; 128, 1, 3.

stih atribuite lui Menandros, şcolarii romani se trudeau cu Distihurile lui [Dionysios] Cato:

Plus vigila semper neu somno deditus esto;
nam diuturna quies vitiis alimenta ministrat...[62]

„A veghea este un lucru bun, a dormi îi face pe oameni leneşi; odihna prea lungă hrăneşte viciile", cum spune o veche traducere franceză, căci aceste texte, care apar la începutul secolului al III-lea, nu vor înceta niciodată să fie în uz până la sfârşitul antichităţii şi de-a lungul întregului Ev Mediu: aflate la baza învăţământului elementar al limbii latine, ele vor fi neîncetat recopiate şi traduse în toate limbile Europei occidentale, romanice, germanice şi slave (12).

Este, după cum se vede, până la cele mai mici detalii, metoda şcolilor greceşti. Aceeaşi pedagogie analitică, aceeaşi prudentă lentoare; Quintilianus nu încetează să repete: „Nu încerca să scurtezi, nu te grăbi, nu sări etapele"[63]. Acelaşi dispreţ faţă de pedagogia infantilă; ca şi în Grecia, sunt alese intenţionat, pentru aceste prime lecturi, cuvinte rare (γλῶσσαι[64]), formule de o pronunţie cât mai dificilă posibil (χαλινοί[65]).

Învăţarea scrierii înaintează împreună cu cea a lecturii: copilul scrie pe tăbliţa sa literele[66], cuvintele sau textele pe care trebuie să le citească[67]. Pentru început, se folosesc rând pe rând două metode: una, care urcă la originile şcolii greceşti şi care constă în a conduce mâna copilului, pentru a-l învăţa ce *ductus* trebuie să urmeze; cealaltă, mai modernă, şi probabil specifică şcolii latine, în care se utilizează litere gravate pe tăbliţă şi pe care condeiul copilului le retrasează, urmărind adâncitura imprimată în ceară[68]. Ca şi în şcolile din Egipt, copilul se exersează în a scrie atât cu condeiul, cât şi cu cerneală. Să cităm din nou ale noastre *Hermeneumata:*

Copiez modelul; după ce l-am scris, îl arăt profesorului, care mă corectează, caligrafiindu-l... [69] Eu nu ştiu să copiez; copiază pentru mine, tu, care ştii atât de bine! – Eu şterg: ceara este tare, ar trebui să fie moale[70].

---

62. *Dist. Cat.*. I, 2. – 63. QUINT., I, 1, 30-34. – 64. ID., I, 1, 35. – 65. QUINT., I, 1, 37. – 66. *NS.* 1912, 451 – 67. *Corp. Gloss. Lat.* III, 646. – 68. QUINT., I, 1, 27; HIER., *Ep.* 107, 4, 3, ; *CIL*, III, p. 962, XXVII, 1; II, 4967, 31; *BSNAF*, 1883, 139. – 69. *C. Gloss. Lat.* III, 646. – 70. *Id.* 377, 55 sq.; 638, § 6.

Trasează bine literele rotunde şi pe cele subţiri. Pune-ţi un pic de apă în cerneală: vezi, acum e bine! – Dă-mi să-ţi văd stylul, briceagul (pentru a tăia stylul de trestie[71]). – Dă-mi să văd cum ai scris. Nu e rău... Sau chiar: Ai merita si fii biciuit! Lasă, te iert... [72].

Lecturii şi scrierii le era intim asociată recitarea: copilul învaţă pe dinafară micile texte pe care s-a exersat, pentru a-şi forma şi în acelaşi timp pentru a-şi îmbogăţi memoria[73].

În sfârşit, socotitul. Ca şi în ţinuturile greceşti, constă esenţialmente în învăţarea vocabularului numărătorii, la care se adaugă folosirea pietricelelor (*calculi*) şi mai ales mimica simbolică a degetelor[74]: să ne amintim, epoca romană este cea în care avem bine atestată folosirea acestui socotit digital, al cărui ritual va supravieţui timp de atâtea secole. Dar ceea ce presupunea un mare efort rămâne în primul rând vocabularul complicat al fracţiunilor duodecimale ale unităţii, fundament al oricărui sistem metric din antichitate. Horatius se amuză să le evoce în versuri:

Micii romani învaţă, prin multe socoteli, să divizeze într-o sută de feluri unitatea de măsură: „Spune, fiu al lui Albinus: dacă din 5/12 iei 1/12, ce rămâne? Hai, ce aştepţi ca să răspunzi? – 1/3. – Bine! Vei şti să-ţi păstrezi avuţia. Dacă (dimpotrivă), adăugăm 1/12, cât face? – 1/2"[75].

Traducerea franceză dă în mod exagerat impresia unei socoteli cu fracţii: latinii nu spun 5/12, 1/12, 1/3, 1/2, ci un *quincunx*, o *uncia*, un *triens*, un *semis*, care sunt mai puţin numere decât realităţi concrete.

Totuşi, sub Imperiu, ca şi în ţinuturile greceşti în aceeaşi epocă, fusese introdusă în şcoală o anumită practică a socotitului în sens modern, operatoriu; Sf. Augustinus, evocându-şi anii copilăriei, îşi aminteşte de „odiosul cântec": unu şi cu unu fac doi, doi şi cu doi, patru...[76]. Dar asta nu era de un nivel prea ridicat! Tehnica aprofundată a socotitului scapă competenţei lui *magister ludi*; ea este predată de un specialist, *calculator*, în legătură cu care, din nefericire, suntem prea puţin informaţi. Textele, diferenţiindu-l de *ludi magister*, îl apropie de specialişti: stenografi sau caligrafi; el ar fi

71. *Id.* 640, § 7. – 72. *Id.* 640, § 10. – 73. QUINT., I, 1, 36; 3, 1; HIER., *Ep.* 107, 9, 1; 128, 4, 2. – 74. *C. Gloss. Lat.* III 382, 36 sq. – 75. HOR., *P*, 325-330; AUS. ECL. 6. – 76. *Conf.* I, 13 (22).

deci mai degrabă un profesor de învăţământ tehnic, adresându-se unei clientele speciale, decât un adjunct al lui *litterator*, cu care să împartă responsabilitatea formării generale a tuturor copiilor (13).

Severitate şi umanitate

Metodele pedagogiei romane sunt tot atât de greceşti ca şi programele sale; metode pasive: memoria şi imitarea sunt calităţile cele mai apreciate la copil[77]. Ele recurg la emulaţie, ale cărei binefaceri compensează, în ochii lui Quintilianus, pericolul moral al educaţiei colective[78], dar, şi mai mult încă, la constrângere, la admonestări, la pedepse. Faimoasa evocare a lui Montaigne: „ţipete de copii torturaţi şi învăţători îmbătaţi de mânie“ rămâne valabilă pentru şcoala latină, la fel ca şi pentru cea greacă[79]; pentru toţi anticii, amintirea şcolii este asociată cu cea a loviturilor[80]: „a întinde mâna spre nuia“ (*manum ferulae subducere*) exprimă, în veritabilă latină, o elegantă perifrază pentru „a studia“[81]. Nuiaua[82] nu este decât arma obişnuită pe care învăţătorul îşi sprijină autoritatea; în cazurile grave, el recurge la un supliciu mai rafinat, comportând o întreagă punere în scenă: vinovatul este ridicat pe umeri de un coleg, desemnat pentru acest serviciu (de unde termenul, calchiat din greacă, de *catomidiare*[83], κατωμίζειν) şi biciuit.... de mâna învăţătorului[84] (14).

Totuşi, sensibilitatea antică începe să se trezească. Unui spirit placid ca Ausonius, care-şi încurajează calm nepotul să suporte fără spaimă încercările, cărora, totuşi, le trasează dinainte un tablou nu prea îmbucurător[85], i se opune sufletul fremătător al lui Augustinus, care n-a putut uita niciodată suferinţele din anii săi de şcoală[86]; la şaptezeci şi doi de ani, bătrânul episcop exclamă încă, în legătură cu asta: „Cine nu s-ar da înapoi cu oroare şi n-ar alege moartea, dacă i s-ar oferi posibilitatea alegerii între a muri şi a redeveni copil!“[87]

---

77. QUINT., I, 3, 1. – 78. ID., I, 2 , 9, sq. – 79. MART., X, 68, 11-12; IUV., XIV, 18-19. – 80. HOR., *Ep.* II, 1, 70; SUET., *Gram.*, 9, 2; QUINT., I, 3, 14. – 81. IUV., I, 15; HIER., *Ep.* 32, 33; cf. OV., *Am.* I, 13, 17. – 82. MART., XIV, 80; PRUD., *Cath.*, pr. 7-8. – 83. PETR., 132, 2; SHA, *Hadr.* 18, 11. – 84. MART., X, 62, 8-10; AUS., *Protr.*, 29-30. – 85. *Id.*, 12-34. – 86. *Conf.*, I, 9 (14-15). – 87. *Civ. Dei.*, XXI, 14.

Încă de la sfârşitul secolului I al erei noastre, teoreticienii educaţiei încearcă o oarecare îndoială în privinţa legitimităţii şi eficacităţii acestor metode brutale[88]; ei contează mai mult pe emulaţie, pe recompense, încearcă să trezească dragostea pentru studii[89]. Aceste preocupări au influenţat, desigur, practica: mai ales faţă de copiii cei mai mici, vedem recurgându-se la mărunte expediente; li se oferă, ca jucării, litere de fildeş sau de merişor[90] şi, pentru a le sublinia primele progrese, câte o mică prăjitură[91], îndeosebi prăjituri în formă de litere, reproducându-le pe cele pe care copilul este în curs de a le studia (15).

A existat o adevărată evoluţie generală, în sensul unei îndulciri a disciplinei, al unei indulgenţe crescânde, spre acea „educaţie moleşită" împotriva căreia, bineînţeles, se simt datori să protesteze moraliştii austeri, în numele vechii tradiţii[92]: *Nunc pueri in scholis ludunt* (acum copiii studiază jucându-se)!, strigă, încă din timpul lui Nero, satiricul Petronius[93] (16).

După cum se vede, nu este aici nimic specific roman. Ne-am aştepta, dimpotrivă, să vedem gravitatea latină insistând şi mai mult decât grecii pe nota de severitate necesară. În realitate, când şcoala latină ne dezvăluie trăsături noi în comparaţie cu modelul său hellenistic originar, acestea sunt trăsături *moderne*, şi nu particularităţi occidentale (echivalentul, cu excepţia accidentelor datorate lacunelor din documentaţia noastră, se regăseşte în mod obişnuit, la aceeaşi dată, în şcolile din Orient): în epoca romană, pedagogia a evoluat, lent desigur şi omogen, fără a altera caracteristicile esenţiale ale sistemului (căci şcoala pe care Ausonius, Sf. Hieronymus sau Sf. Augustinus ne fac s-o cunoaştem la sfârşitul secolului al IV-lea rămâne în fond, cu câteva nuanţe doar, cea din timpul lui Quintilianus sau chiar al lui Horatius). Iar această evoluţie, în pofida moraliştilor reacţionari, reprezintă adesea un progres.

Acest progres se manifestă nu numai în umanizarea crescândă a disciplinei, ci şi într-o îmbogăţire a peda-

---

88. QUINT., I, 3, 14-17; PLUT., *Lib. Educ.* 9 A. – 89. QUINT., I, 1, 20; HIER., *Ep.* 107, 4, 3-4. – 90. QUINT., I, 1, 26; HIER., *Ep.* 107, 4, 2. – 91. HOR., *S.*, I, 25-26; HIER., *Ep.* 128, 1, 4-5. – 92. QUINT., I, 2, 6; TAC., *D.*, 28, 2; EPICT., III, 19, 4-6; IUV., VII, 158. – 93. PETR., 4, 1.

gogiei: se ştie mai bine cum trebuie exploatate resursele învăţământului colectiv[94]. Clasele, devenite, fără excepţie[95], suficient de numeroase, sunt repartizate în mai multe diviziuni, în funcţie de capacitatea elevilor[96]: autorul necunoscut al acelor *Hermeneumata Pseudodositheana* ţine să sublinieze grija depusă aici în „a se ţine seama, pentru fiecare în parte şi pentru toţi, de forţele, de gradul de avansare, de circumstanţele, vârsta, diferenţa de temperament şi zelul inegal ale diverşilor elevi“[97]. În şcoala în care ne introduce el, se conturează chiar un fel de „învăţământ mutual“: cei mai mari dublează serviciul de repetitor şi-i învaţă pe cei mai mici literele şi silabele[98]. „Tabla“, pe care şcoala greacă o ignora, şi-a făcut acum apariţia: ni se arată clasa grupată, în picioare, în jurul unui πίναξ sau *titulus*[99].

94. QUINT., I, 2, 9 sq. – 95. Cf. SUET., *Gram.*, 16, 1; 24, 2. – 96. *Corp. Gloss Lat.*, III, 382, 46 sq. – 97. *Id.* 381, 63 sq. – 98. *Id.*, 646. – 99. *Id.*, 283, 32 sq.

Capitolul V

ŞCOLILE ROMANE:
2. ÎNVĂŢĂMÂNTUL SECUNDAR

Dar să urcăm la treapta următoare. Fireşte, nu toţi copiii aveau acces la ea: societatea romană a rămas o societate aristocratică, iar studiile aprofundate fac parte din privilegiile elitei. Instrucţia secundară este mult mai puţin răspândită decât cea primară; în popor, mulţi sunt cei care, asemeni unui personaj din *Satyricon*, „nu studiaseră geometria, literatura şi alte poveşti fără noimă, mulţumindu-se să ştie că citească un text cu litere mari şi să cunoască bine fracţiile, greutăţile şi măsurile“[1]. În rândurile elitei, cel puţin, băieţii şi fetele continuau să studieze cot la cot[2], pentru că, de la marile doamne ale Republicii[3] până la cele de la sfârşitul Imperiului[4], societatea romană a cunoscut întotdeauna, în sfera aristocratică cel puţin, femei de o înaltă cultură[5], cu alte cuvinte femei savante, asupra cărora scriitorii satirici aruncă o notă de ridicol[6]; nu se poate afirma, totuşi, că aceasta ar fi regula generală: Martial, în visurile sale burgheze, doreşte o soţie care să fie „nu prea savantă“, iar Sf. Augustinus, imaginându-şi o logodnică ideală, o vede „cultivată sau cel puţin uşor de instruit de către soţul său“[7] (17).

Şcoala lui *grammaticus*

Urcăm, aşadar, cu o treaptă; şi e foarte adevărat că şcoala gramaticului, în care intrăm acum, are ceva mai multă

1. PETR., 58, 7. – 2. OV., *Tr.* II, 369-370; MART., VIII, 3, 16. – 3. CIC., *Br.* 211; SALL., *Cat.*, 25, 2. – 4. CLAUD., *Fesc.*, 232 sq. – 5. MART., VII, 69; PL., *Ep.* I, 16, 6; IV, 19, 2-3; V. 16, 3. – 6. IUV., VI, 434-456; LUC., *M. cond.*, 36. – 7. MART., II, 90, 9; AUG., *Sol.*, I, 10 (17).

distincţie: *grammaticus* ne este adesea reprezentat, grav drapat în mantia sa[8], conducându-şi clasa pe care o decorează busturile marilor scriitori, Vergilius, Horatius... [9], şi chiar hărţi geografice murale[10]. Dar nu ne aflăm încă prea sus: această clasă este tot o dugheană din forum, închisă cu o draperie, în apropierea căreia un meditator (*subdoctor* sau *proscholus*[11]) îndeplineşte oficiul de uşier[12].

Grammaticus propriu-zis are, fără îndoială, o condiţie superioară celei a unui simplu învăţător (18). Edictul lui Diocletianus (301 p. Chr.) prevede pentru gramatic o retribuţie de patru ori mai mare decât cea a institutorului, cam 200 de dinari de elev pe lună[13], ceea ce nu reprezintă totuşi decât echivalentul a patru zile de muncă ale unui muncitor calificat. Desigur, analele şcolare compilate de Suetonius păstrează amintirea unor cariere în mod excepţional strălucite: gramatici precum Q. Remmius Palaemon, care scoteau din învăţământul lor un venit anual de 400 000 de sesterţi[14], aproximativ capitalul cerut pentru rangul de cavaler, capital suficient ca să ducă viaţa burgheză a unui rentier (19). Dar, alături de ei, câţi alţi profesori celebri, ca faimosul L. Orbilius[15], n-au cunoscut, după mărturia aceluiaşi Suetonius, o viaţă demnă de plâns şi au murit de mizerie în vreo cocioabă[16]!

Nu încape îndoială: primul caz este cel ce reprezintă excepţia, celălalt regula. Profesia de gramatic rămâne o profesie în general prost retribuită[17], al cărei slab salariu, *rara merces*, nici măcar nu este regulat plătit[18], până într-atât sunt părinţii lipsiţi de consideraţie faţă de dascălii de şcoală[19], care, de altfel, oferă adesea prea puţine garanţii din punct de vedere moral[20] şi a căror origine socială nu le asigură nici un prestigiu: mulţi dintre ei sunt de origine servilă[21] şi chiar meseria lor este una care adună tot felul de epave sociale (copii găsiţi[22], oameni ruinaţi[23] sau rataţi[24]).

8. AUG., *Conf.*, I, 16 (25); SID., *Ep.*, II, 2. – 9. IUV., VII, 226-227. – 10. *Pan. Lat.*, IV, 20. – 11. AUS., *Prof.*, 23. – 12. AUG., *Serm.*, 178, 7 (8). – 13. DIOCL., *Max.*, 7, 70. – 14. SUET., *Gram.*, 23, 2; 3, 4. – 15. HOR., *Ep.*, II, 1, 70; MACR., *Sat.*, II, 6, 3. – 16. SUET., *Gram.*, 9, 1; 20. – 17. IUV., VII, 215-242. – 18. *Id.*, 157; 203; AUG., *Conf.*, V, 12 (22). – 19. SUET., *Gram.*, 9, 1. – 20. *Id.* 16, 1; 23, 1; QUINT., I, 3, 17 (cf. I, 2, 15). – 21. SUET., *Gram.*, 6, 10-13 (cf. PL., *N. H.*, XXXV, 199); 15-20; 23. – 22. *Id.* 7, 1. – 23. *Id.* 9, 1. – 24. *Id.* 24, 1.

Cât despre metode, învăţământul lui *grammaticus Latinus* este perfectul echivalent al învăţământului colegului său grec. El prezintă cele două aspecte caracteristice ale gramaticii hellenistice, *methodiké*, *historiké*[25], adică studiul teoretic al limbii corecte şi comentarea poeţilor clasici (*recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem*[26]).

Gramatica latină

Varro, încă din timpul Republicii, Q. Remmius Palaemon sub Tiberius şi Claudius (20) adoptaseră în latină recenta ştiinţă filologică, abia creată în şcolile din Rhodos de marele Dionysios Thrax; tradiţia gramaticală latină, care sfârşeşte cu marii clasici ai Imperiului târziu, Donatus, Servius, Priscianus (21), rămâne foarte fidelă modelului său grec. Sub numele de gramatică se predă încă, în esenţă, aceeaşi analiză abstractă a elementelor limbajului: litere, silabe, cuvinte sau „părţi de vorbire“[27]; aceleaşi distincţii şi clasificări meticuloase: „numele“ (de care „adjectivul“ nostru nu este întotdeauna separat) se studiază în funcţie de cele şase accidente ale sale (calitate, grad de comparaţie, gen, număr, poziţie, caz). Numele comune sunt împărţite în douăzeci şi şapte de clase: corporale, incorporale, primare, derivate, diminutive etc[28].

Această dependenţă este atât de strictă, încât gramaticii latini nu renunţă la a vorbi de articol, deşi nu există o formă specială care să-l reprezinte în latină[29]; şi asta pentru că, aşa cum o predă Dionysios, ştiinţa gramaticală este o adevărată analiză logică a categoriilor gândirii. Gramaticii romani se simţeau datori să regăsească în latină echivalentul categoriei „articol“, al cărui rol era asumat, de exemplu, de anumite moduri de a folosi adjectivul demonstrativ[30]. Din acelaşi motiv, în studierea verbului, ai noştri *grammatici* fac fără ezitare distincţia între un mod optativ şi un mod conjunctiv, deşi

25. QUINT., I, 9, 1. – 26. ID., I, 4, 2; *Gram. Lat.*, IV, 486, 15-16 (SERV). – 27. QUINT. I, 4, 6 sq. – 28. *Gram. Lat.* IV, 373, 11 sq. (DON.). – 29. *Id.* II, 54, 16 (PRISC.); QUINT., I, 4, 19. – 30. *Gram. Lat.* V, 135, 5 sq.; 210, 38 sq (POMP.).

recunosc că aceleaşi forme servesc, în latină, pentru ambele (22).

Fără îndoială, găsim la gramaticii latini de la sfârşitul Imperiului (ale căror tratate devin tot atât de prolixe pe cât de scheletic era cel al lui Dionysios Thrax) o mulţime de lucruri care nu se citeau la marele iniţiator. Dar aceeaşi dezvoltare se constată şi în domeniul grec: şcolile romane înregistrează progresele realizate, din generaţie în generaţie, de ştiinţă şi pedagogie. Există într-adevăr un progres (despre care papirii şcolari din epoca imperială ne-au adus, pentru Egiptul grec, dovada că el corespundea într-adevăr unei îmbogăţiri a practicii pedagogice): gramatica tinde să coboare din empireul principiilor, unde o instalase Dionysios, pentru a se apropia de uzul curent; ea se orientează treptat în sensul în care pedagogia modernă s-a angajat din plin: învăţarea de către copil a sistemului limbii. Astfel se ajunge la practica exerciţiilor de declinare şi conjugare[31]; originea grecească a acestei practici se reflectă în faptul că micii romani declină:

nominativo	*haec Musa*
genitivo	*huius Musae*
dativo	*huic Musae*
accusativo	*hanc Musam* etc. [32],

făcând ca substantivul să fie precedat de „articolul“ *hic, haec, hoc*, după obiceiul grecesc de a-l face să fie precedat de ὁ, ἡ, τό. Se încearcă, de asemenea, conştientizarea de către copil a mecanismelor limbii: sintaxa (23), neluată în seamă de Dionysios, îşi face apariţia: în timp ce el clasifica prepoziţiile în mono– şi bisilabice, Donatus le deosebeşte după cazul pe care acestea îl cer[33]. Se studiază idiotismele (*idiomata*): astfel, trebuie construite cu genitivul *patiens laboris, misereor tui*, cu ablativul *dignus laude, utor diuitiis* etc. [34] (24). Sunt urmărite, sau cel puţin catalogate, defectele de evitat: barbarisme[35], solecisme, defecte de pronunţie, calambururi, preţiozităţi

31. QUINT., I, 4, 22; 27. – 32. *Gram. Lat.* IV, 356, 6 sq. (DON.). 33. *Id.* IV, 365, 13 sq. (DON.). – 34. *Id.* I., 291 sq. (CHARIS.). – 35. *Id.* IV, 392, 5 sq. (DON.).

etc. (25). Se studiază ortografia, „figurile de stil", a căror clasificare atinge curând o extremă precizie (24); se dezvoltă studiul metricii.

Aceste progrese, deşi reale, sunt totuşi destul de lente şi nu ajung să transforme în profunzime caracterul general al studiului în cauză. De exemplu, demnă de remarcat e constatarea că trebuie să-l aşteptăm pe Priscianus pentru a vedea un studiu sistematic consacrat sintaxei. Or, Priscianus (mort în 526), este un autor foarte târziu; el predă la Constaninopol în timpul împăraţilor Anastasios şi Iustinianus, iar interesul purtat de el sintaxei s-ar putea explica prin aceea că se adresează, de fapt, în primul rând grecilor, pe care trebuie să-i facă să asimileze latina ca pe o limbă străină.

În ansamblu, cu toate aceste noi tendinţe, studiul gramaticii rămâne foarte teoretic, analitic şi, aş îndrăzni să spun, contemplativ. Mai mult decât uzul curent al unei limbi vii, gramaticul predă inventarul materialului folosit de marii scriitori clasici, limba pe care capodoperele lor o codifică pentru eternitate. Idealul tiranic al clasicismului domină acest învăţământ: el nu ia în consideraţie evoluţia naturală a limbii, viaţa cuvintelor. Latina *este*; ea există, înregistrată în stadiul definitiv, la marii scriitori. Ştiinţa corectitudinii vorbirii (*recte loquendi scientia*) se bazează, în ultimă instanţă, pe *auctoritas*[36]: regăsim la latini echivalentul atticismului retorilor greci ai celei de a doua sofistici, contemporanii lor. Să răsfoim capitolele consacrate de gramaticile latine greşelilor de limbă, *uitia*. În principiu, teoria distinge barbarismele de „metaplasme" sau licenţe poetice antrenate de necesităţile versului; după cum spune Consentius[37]: „când asta se face cu stângăcie, este un barbarism; când se face cu îndemânare şi sprijinindu-se pe o autoritate, este o metaplasmă"; în realitate, însă, Donatus, de exemplu, citează ca tip de „barbarism" forma *relliquias* folosită de Vergilius[38] în locul celei de *reliquias*, pentru a lungi silaba *re*-[39]. De fapt, acele *uitia* astfel catalogate reprezintă mult mai mult o culegere de anomalii ale limbajului ce pot fi observate la autorii buni, decât greşeli pe care elevul trebuie să facă efortul de a le evita (26).

---

36. *Id.*, I, 439, 25 sq. (DIOM.). – 37. *Id.*, V, 395, 2 sq.; cf. QUINT., I. 5, 5. – 38. *En.* I, 30. – 39. *Gram. Lat.* IV, 392, 11 (DON.).

În fond, cu toate progresele gramaticii „metodice", esenţialul învăţământului gramaticului rămâne comentarea autorilor, a poeţilor[40]. Am schiţat deja istoria programelor şcolii romane: să ne amintim de rolul îndelung jucat de operele unor poeţi-profesori ca Livius Andronicus sau Ennius, apoi de îndrăzneaţa reformă a lui Q. Caecilius Epirota, care, puţin după anul 26 a. Chr., se pare, a avut curajul să introducă în şcoala sa pe „Vergilius şi alţi poeţi noi"[41]; Vergilius, la acea dată, este încă în viaţă, *Eneida* nu este încă publicată...

Timp de un secol, gramaticii latini au rămas fideli acestei tendinţe moderniste şi, prin aceasta, practica lor se opunea celei a confraţilor greci, al căror învăţământ, fără a exclude cu totul poeţii recenţi (în special comicii: Menandros etc.), se baza esenţialmente pe Homer şi pe tragicii secolului V. La Roma, de fapt, orice poet de succes se vede, încă din timpul vieţii, studiat în clase[42]: acesta a fost cazul lui Ovidius[43], Nero[44], Statius[45]. Lucanus va fi studiat la cel puţin o generaţie după moartea sa[45bis]. Dar, spre sfârşitul secolului I, apare o reacţie al cărei interpret este, pentru noi, în mod deosebit Quintilianus. Reacţie arhaizantă: se revine la vechii poeţi, *ueteres Latini*[46], precum Ennius; dar, mai ales, reacţie clasică: se tinde spre stabilizarea *ne varietur* a programelor în jurul câtorva mari nume de prestigiu indiscutabil.

Pe primul loc se situează, bineînţeles, Vergilius, care este, pentru latini, ceea ce Homer e pentru greci, poetul prin excelenţă, Poetul pur şi simplu, cel al cărui studiu se află la baza oricărei culturi liberale: de la Hyginus până la Servius şi Philargyrius, el este obiectul unor comentarii neîncetat reluate şi aprofundate (27).

Imediat după el vine Terentius, fapt curios de constatat, întrucât criticii epocii republicane nu avuseseră pentru acesta din urmă un cult atât de exclusivist: Volcacius Sedigitus, de exemplu[47], nu-l clasa încă, la

40. NEP. ap. SUET., *Gram.*, 4, 1. – 41. *Id.*, 16, 2. – 42. HOR., *S.*, I, 10, 75; PERS., I, 28-29; MART., I, 35. – 43. SEN., *Contr.* III, exc. 7, 2. – 44. *Schol.* PERS., I, 29. – 45. STAT., *Theb.*, XII, 815. – 45 *bis.* TAC., *D.*, 20, 5-6 (cf. *CIL*, XIII, 3654). – 46. QUINT., I, 8, 8-11. – 47. GELL., XV, 24.

sfârşitul secolului al II-lea a. Chr., decât pe al şaselea loc, mult în urma lui Caecilius, Plautus etc. Sub Imperiu, dimpotrivă, Terentius este poetul dramatic cel mai studiat[48], regulat comentat, de la Valerius Probus, la mijlocul secolului I, până la Donatus cel Mare în secolul IV, Euanthius în secolul V (28).

Ceilalţi mari poeţi latini, Horatius de exemplu[49], nu încetează să fie citiţi în şcoli, dar rolul lor este mai şters. Cât despre prozatori, istorici şi oratori, ei nu ţin, în principiu, de competenţa lui *grammaticus;* retorul este cel la care sunt citiţi şi comentaţi[50], deşi graniţa dintre cele două trepte este, cum am mai spus-o, destul de flotantă: gramaticul revendică uneori studiul istoricilor[51].

Alegerea făcută de profesorii antici suprinde şi aici, prin exclusivismul său. Dintre istorici, Caesar, Tacitus sunt igonoraţi; Titus Livius, cu toată voinţa preferenţială emisă de Quintilianus[52], nu pare să-şi fi cucerit locul: istoricul clasic prin excelenţă, *historiae maior auctor*[53], este Sallustius, pe care tradiţia literară[54], erudită[55] şi şcolară[56] sunt de acord în a-l plasa pe primul lor printre istoricii romani.

Dintre oratori, maestrul prin excelenţă, cel care împreună cu Vergilius rezumă întreaga cultură latină[57], este, bineînţeles, Cicero. El domină şcoala ca un model; cunoaştem regula de aur formulată de Titus Livius şi reluată de Quintilianus[58]: a-i studia, în afară de Cicero, pe ceilalţi scriitori în măsura în care-i seamănă *(ut quisque erit Ciceroni simillimus).* Şi totuşi, reacţia arhaizantă readuce în atenţie, şi uneori n vogă, autorii din „vechime“: bătrânul Cato, Gracchii[59], dar nu e vorba decât de o favoare trecătoare şi care n-a pus niciodată în pericol locul de onoare acordat marelui orator.

Rezumând, programul latin se reduce la „cvadriga“, pentru a prelua titlul manualului lui Arusianus Messius (29): Vergilius, Terentius, Sallustius şi Cicero.

---

48. AUS., *Protr.*, 58-60; AUG., *Conf.*, I, 16 (26). – 49. QUINT., I, 8, 6; AUS., *Protr.*, 56. – 50. QUINT., II, 5, 1. – 51. ID., II, 1, 4; I, 8, 18. – 52. ID., II, 5, 19. – 53. *Ibid.* – 54. MART., XIV, 191. – 55. GELL., XVIII, 4. – 56. AUS., *Protr.*, 61-65; AUG., *Civ. Dei*, III, 17, 1; *PSI* (I), 110. – 57. MART., V, 56, 5. – 58. QUINT., II, 5, 20. – 59. ID., II, 5, 21; FRONT., *M. Caes.*, II, 13; III, 18.

Cât despre metoda de studiu urmată, sunt puţine lucruri de spus, odată făcută constatarea că era aceeaşi pe care şcoala hellenistică ne-a dat ocazia s-o cunoaştem: lectură expresivă[60] a unui text corectat în prealabil[61], exerciţiu care prezintă aceeaşi dificultate ca şi la greci, din cauza obişnuitei absenţe a punctuaţiei şi a separării cuvintelor[62] din ediţiile curente. Lectura cerea o anumită pregătire, materială (se supraîncărca textul cu semne speciale[63], legând sau separând cuvintele acolo unde se putea ezita, notând accentul, cantitatea, pauzele) (30) şi intelectuală (practic, în antichitate nu se poate citi bine un text fără să fie cunoscut sau cel puţin înţeles[64]): de unde, expresia tehnică de *praelectio*[65], pentru a desemna „lectura explicată"; profesorul citeşte primul textul, explicându-l; abia după aceea elevul poate risca cu folos să-l citească la rândul său[66]. Unii după alţii, copiii citesc aşadar la rândul lor textul studiat[67], cel puţin dacă clasa nu este prea numeroasă[68]. Lecturii îi va fi asociată recitarea: a învăţa pe dinafară serveşte la îmbogăţirea şi formarea memoriei[69].

Comentarea *(enarratio)*, care trebuie să ajungă la o judecată de ansamblu din punct de vedere estetic, cuprinde două aspecte: comentariu de formă, comentariu de fond *(uerborum interpretatio, historiarum cognitio*[70]*)*. Graţie voluminoaselor comentarii pe care tradiţia manuscrisă ni le-a conservat (Servius la Vergilius, Donatus la Terentius etc.), ne putem face o idee precisă despre maniera în care gramaticii de la sfârşitul Imperiului îşi conduceau explicarea. O introducere rapidă, vizibil sacrificată, urmată, vers cu vers, cuvânt cu cuvânt, de o lentă şi meticuloasă *explanatio*. În principiu, este vorba esenţialmente[71] de a explica ritmul versului, cuvintele rare sau dificile (*glossemata*), construcţiile poetice, dar în fapt acest comentariu este, în ochii unui cititor modern, de o minuţie, de o amănunţime chiţibuşară şi exasperantă: Priscianus a putut consacra un întreg tratat, destul de voluminos[72], interpretării fiecărui vers iniţial din

60. QUINT., I, 8, 1; AUS., *Protr.*, 48-50; *C. Gloss. Lat.* III, 381, 4 sq. – 61. *Id*, 381, 61-63. – 62. AUG., *Doctr. Chr.*, III, 2 (4) sq. – 63. *Gram. Lat.* V, 132, 1 sq. (POMP.); IV, 372, 15 sq. (DON.). – 64. GELL., XIII. 30. – 65. QUINT. I, 8, 13; II, 5, 4. – 66. *C. Gloss. Lat.* III, 381, 61-75. – 67. *Id.*, 381, 4-60. – 68. Cf. QUINT., II, 5, 3; 6. – 69. ID., I, 1, 36; 11, 14; XI, 2, 41; AUG. *Conf.*, I, 13 (20). – 70. CIC., *De or.*, I, 187. – 71. QUINT., I, 8, 13 sq. – 72. *Gram. Lat.*, III, 459-515.

fiecare dintre cele douăsprezece cărţi ale *Eneidei*. Să luăm versul I, 1; profesorul cere succesiv elevului:

– Scandează versul:
Arma ui/ rumque ca/ no Tro/ iae qui/ primus ab/ oris.
Câte cezuri are?
– Două.
– Care?
– Penthemimera şi hephtemimera (*semiquinaria*, *semiseptenaria*, spune Priscianus, într-o latină barbară).
– Cum?
– Penthemimera: *Arma uirumque cano* //; hephtemimera: *Arma uirumque cano Troiae.*//
– Câte „figuri„ are?
– Zece.
– De ce?
– Pentru că este alcătuit din trei dactili şi doi spondei (Priscianus neglijează spondeul final).
– Câte cuvinte („părţi de vorbire“)?
– Nouă.
– Câte dintre ele sunt nume?
– Şase: *arma*, *uirum*, *Troiae*, *qui* (sic), *primus*, *oris*.
– Câte sunt verbe?
– Unul: *cano.*
– Câte prepoziţii?
– Una: *ab.*
– Câte conjuncţii?
– Una: *–que.*
– Analizează cuvintele, unul câte unul. Să luăm *arma*: ce parte de vorbire este?
– Nume.
– Calitatea sa?
– Apelativ.
– De ce fel?
– General.
– De ce gen?
– Neutru.
– De ce?
– Toate numele al căror plural se termină în *–a* sunt neutre.
– De ce *arma* nu se foloseşte la singular?
– Pentru că acest nume desemnează obiecte numeroase şi variate... etc.

Comentariul se angajează în acest moment, fără vreo legătură cu contextul, în lungi cercetări asupra cuvântului *arma*, a utilizării sale, a cuvintelor înrudite etc. Abia

după mai multe pagini este pus în discuţie al doilea cuvânt al versului, apoi următorul.

Îndată ce sensul o permite (aici, la cuvântul *Troiae*), profesorul dublează acest comentariu literal cu o interpretare care nu mai este cea a cuvintelor, ci a lucrurilor, una de fond: este vorba de *enarratio historiarum*. Termenul consacrat, de *historiae*[73], nu trebuie să fie înţeles în contrasens: el desemnează nu istoria, în sensul modern şi strict al cuvântului, ci, în mod foarte general, tot „ceea ce istoriseşte" textul studiat.

Erudiţia, mai mult literară

Este vorba, bineînţeles, în primul rând de a înţelege subiectul, de a identifica personajele sau evenimentele, dar curând comentariul proliferează în toate sensurile, acumulând remarcile şi informaţiile cele mai diverse, prin care gramaticul etalează, cu suficienţă şi naivitate, o informaţie livrescă şi minuţioasă[74]. El este mult mai puţin preocupat de a pune în relief şi de a face elevul să simtă valorile estetice decât de a satisface o curiozitate erudită. Am remarcat deja această caracteristică în practica şcolilor hellenistice; ea este, dacă se poate spune, încă şi mai accentuată la Roma. Întreaga literatură latină, care înfloreşte în cadrul acestei civilizaţii hellenistice, este afectată de ceea ce ne place să numim „complex cultural"; voi aminti că nu găsim niciodată cuvântul *panis* la Vergilius: pâinea, la el, se numeşte totdeauna *Ceres*[75]; la tot pasul, termenul propriu se eschivează sub o aluzie pedantă: *Georgicele* nu sunt un „poem imitat după Hesiod", ci *Ascraeum carmen*[76] etc. În mod cu totul natural, explicarea unor asemenea pasaje se angajează pe calea erudiţiei. Un bun gramatic era acela capabil „să spună cine era doica lui Anchises, numele şi patria mamei vitrege a lui Anchemolus (un erou care-şi face o fugitivă apariţie în două versuri din *Eneida*[77]), câţi ani a trăit Acestes şi câte vase cu vin de Sicilia a dăruit el frigienilor[78]".

---

73. CIC., *De or.*, I, 187; QUINT., I, 8, 18; AUG., *Ord.*, II, 12 (13). – 74. QUINT., I, 13 sq. – 75. *En.*, I, 177; 701 etc. – 76. *G.*, II, 176. – 77. *En.*, X, 388-389. – 78. IUV., VII, 232-236.

Mitologia, legenda eroică, ocupa într-adevăr, în această erudiţie gramaticală, locul de onoare; dar, alături de ea, istoria, geografia, toate ştiinţele erau puse la contribuţie. Se cuvenea să ştii că Achelous era „un fluviu din Etolia; el trece drept primul care a ieşit din pământ; el îşi are izvorul în Pindus, la perrhaebieni, şi se varsă în Marea Maliacă. El separă Etolia de Acarnania; ... Amphrysos este un râu din Thessalia, unde legenda vrea ca Apollo să fi condus turmele lui Admetos etc."[79]. Nu e cazul să insistăm prea mult asupra importanţei căpătate în educaţia clasică de această erudiţie; am arătat în altă parte (31) că ea constituia un fel de al doilea pol al culturii liberale: omul cu adevărat cultivat nu este numai un „literat", ci şi un erudit, un savant, dar sub titlul de ştiinţă trebuie să înţelegem în esenţă această erudiţie deprinsă pe marginea clasicilor.

Decât ştiinţifică

Desigur, în teorie, romanii rămân, ca şi grecii, fideli idealului tradiţional care edifică marea cultură pe baza acelei ἐγκύκλιος παιδεία[80] sau, cum se spune mai adesea în latină, pe *artes liberales*[81], al căror program, să ne amintim, dublează „artele" literare cu „disciplinele" matematice. Dar acestea din urmă sunt, în fapt, foarte neglijate: teoreticienii, Cicero[82], Quintilianus, reiau pe contul lor învăţătura lui Platon şi Isokrates despre valoarea formatoare a geometriei, care „exersează inteligenţa, ascute spiritul, dă promptitudine intuiţiei..."[83]; dar se simte că o fac fără iluzii: este vorba aici de a defini un tip ideal[84], care nu se realizează câtuşi de puţin în practica uzuală. Quintilianus, de exemplu, conchide chiar că „fără matematică, nu poate exista orator" (*ut... nullo modo sine geometria esse possit orator*[85]). Frumoasă formulă, demnă în sine de un Platon, care-şi vede importanţa practică în mod straniu atenuată: Quintilianus nu permite acestor studii ştiinţifice să invadeze folosirea

79. VIB. SEQ., s. vv. – 80. VITR., I, 1 (3-10); QUINT., I, 10, 1. – 81. CIC., *De or.*, I, 72-73; III, 127; SEN., *Ep.*, 88, 1. – 82. CIC., *Resp.* I, 30. – 83. QUINT., I, 10, 34. – 84. CIC., *De or.*, I, 78: *Or.*, 7-10; 19;101; QUINT., 1, 10, 4. – 85. ID., I. 10, 49.

timpului, care trebuie să rămână esenţialmente consacrat gramaticii; el nu concede decât „retragerile“ după programul şcolar, *temporum velut subcessiva*[86].

Practica ajungea, de fapt, încă şi mai puţin departe. Existau, într-adevăr, în Imperiul roman, profesori de matematică, geometri, „muzicieni“; existenţa le este atestată din secolul I până în secolul IV[87], dar învăţământul lor nu interesa decât o minoritate de elevi, presupunând în ce-i privea o vocaţie specială, de ordin ştiinţific sau tehnic(32). De regulă, învăţământul secundar se limita la cel al gramaticului.

Şi în această privinţă modernii, şi deja anticii[88], vorbesc cu uşurinţă de spiritul utilitar, terre-à-terre, al romanilor, incapabili de a se dedica, asemeni grecilor, unui studiu ştiinţific dezinteresat. Dar o judecată atât de sumară încurcă perspectiva istorică: nu serveşte la nimic să comparăm romanii din secolul I, să spunem, cu grecii din secolul V; după cum s-a văzut, această dominantă literară şi erudită reprezintă realitatea întregii educaţii şi culturi hellenistice, fie ea de expresie greacă sau latină.

De la grecii contemporani lor au învăţat romanii să reducă, de exemplu, studiul astronomiei la cel al textului, mai mult mitologic decât matematic, al lui Aratos şi în general ştiinţele la literatură, mai precis la comentariul autorilor (33).

Exerciţii de stil

Pentru a completa acest tablou al învăţământului lui *grammaticus*, nu ne mai rămâne, de fapt, decât să menţionăm exerciţiile practice de stil, acele „exerciţii preparatorii“ prin care se făcea pregătirea pentru ucenicia în elocinţă: povestiri, sentenţe, „chreiai“, „ethologii“[89] etc. Terminologie şi tehnică, în întregime greceşti: pedagogia romană îşi urmează modelul hellenistic până la detaliul procedeelor sale, împrumutându-i chiar şi temele de şcoală. Cititorul îşi aminteşte de

86. ID., I, 12-13. – 87. COLUM., I, pr. 1-7; *DIG. L.*, 13, 1; DIOCL., *Max.*, 7, 70; *C. Just.*, IX, 18, 2; *C. Theod.*, XIII, 4, 3. – 88. CIC., *Tusc.*, I, 5; VERG., *En.* VI, 849-850. – 89. QUINT., I, 9; SUET., 25, 5; *Rhet. Lat. Min.*, 561 sq . (PRISC.).

„chreia“ lui Isokrates pe care ne-o comentează manualul lui Aphtonios: latinii reiau aceeaşi temă, atribuită de această dată bătrânului Cato, iar şcolarii lor declină cu aplicaţie:

Marcus Porcius Cato a spus că rădăcinile literaturii sunt amare, dar fructele ei sunt dulci. Ni s-a transmis vorba lui Cato că... Lui Cato i-a plăcut să spună că... Se spune că M. P. Cato a zis că... O, Cato, n-ai spus tu că...

Apoi la plural:

Marci Porcii Catones au spus că rădăcinile literaturii sunt amare...

şi aşa mai departe, la fiecare caz[90].

Dar, odată cu aceste exerciţii, ajungem la frontiera, disputată, care uneşte gramatica şi retorica[91]: la Roma, ca şi în Grecia, aceasta din urmă ţine de învăţământul superior, a cărui formă principală o constituie.

90. *Gram. Lat.* I, 310 (DIOM.). – 91. QUINT., I, 9, 6; II., 1.

Capitolul VI

ŞCOLILE ROMANE:
3. ÎNVĂŢĂMÂNTUL SUPERIOR

Este vorba, deci, în primul rând de învăţământul artei oratorice. Şi el, la rândul său, era încredinţat unui profesor specializat, numit în latină *rhetor*[1], uneori chiar *orator*[2], deşi acest cuvânt are în principiu o accepţiune mai largă[3].

Retorul

În ierarhia valorilor profesionale şi sociale, retorul deţine un rang vizibil mai înalt decât colegii săi din primele două trepte de învăţământ. Este mai bine plătit: Iuvenal, la începutul celui de-al doilea secol, furnizează cifra de 2 000 de sesterţi de elev pe an[4], adică un salariu de patru ori mai mare decât cel prevăzut pentru un simplu gramatic[5]; e adevărat că e vorba aici de ilustrul Quintilianus, evantaiul salariilor nefiind probabil la fel de larg deschis în cazul profesorilor obişnuiţi. În timpul lui Diocletianus, *orator* este mai puţin favorizat în raport cu gramaticul: ei primesc 250, respectiv 200 de dinari (tot de elev, pe lună), faţă de cei 50 ai simplului institutor[6]. În 376, raportul fixat de o lege a lui Gratianus era de la simplu la dublu pentru Gallia, de trei la doi pentru Augusta Treuirorum[7]. În ochii anticilor înşişi[8], nu era o situaţie cine ştie ce avantajoasă. Trebuia, de altfel,

1. DESSAU, 7773; 2051; DIEHL, 104. – 2. *Id.,* 105 adn.; AUS., *Prof.,* 1; *C. Theod.* XIII, 3, 11. – 3. SEN., *Contr.*, VII, 1, 20. – 4. IUV., VII, 186-187. – 5. *Id.,* 243 (*Schol.*). – 6. DIOCL., *Max.* 7, 66; 70-71. – 7. *C. Theod.*, XIII, 3, 11. – 8. IUV., VII, 187-188.

să pui la socoteală şi dificultăţile comune tuturor carierelor liberale: concurenţa[9], răii platnici[10].

Cariera atrage tot oameni de proastă condiţie, liberţi[11] sau senatori aflaţi în dizgraţie[12]; cu toate acestea, mult mai des decât în cazul simplilor gramatici, vedem retori ajunşi la bogăţie, onoruri[13], ba chiar, la sfârşitul Imperiului, la cele mai înalte funcţii în stat şi, odată cu Eugenius, la tronul însuşi. Dar, în afară de cazul vreunui preceptorat pe lângă un tânăr principe (ca Fronto pe lângă Marcus Aurelius şi Verus, ca Ausonius pe lângă Gratianus), cel mai adesea nu profesoratul în sine este cel care ducea atât de sus, ci accesoriile sale literare şi (în timpul Imperiului târziu) administrative sau politice.

Ca şi umilul său confrate, *magister ludi*, retorul preda în umbra porticurilor din forum, dar el nu se mulţumea cu o sumară dugheană; statul (în Imperiul târziu şi poate încă de pe timpul lui Hadrianus) îi punea la dispoziţie, ca exedră, frumoase săli amenajate în felul unui mic teatru, cu deschidere spre interiorul acestor porticuri. *Schola* din forul lui Traianus, exedrele din forul lui Augustus, la Roma, exedrele din porticul de nord al Capitoliului la Constantinopol (34): tipuri de construcţie şi de amenajare împrumutate de arhitecţii latini de la sălile pe care le-am văzut îndeplinind o funcţie analogă în gymnasiile greceşti.

Învăţământul lui *rhetor Latinus* are ca obiect, ca şi cel al lui σοφιστής grec, stăpânirea artei oratorice, aşa cum o asigură tehnica tradiţională, sistemul complex de reguli, de procedee şi deprinderi, progresiv pus la punct de şcoala greacă, începând cu generaţia sofiştilor. Învăţământ cu totul formal: a învăţa regulile, a te obişnui să te serveşti de ele.

Cicero, fără îndoială sub influenţa academicului Philon din Larissa (35), depusese un mare efort pentru a îndepărta tinerimea romană de această concepţie, naiv utilitară, a studiilor retorice, şi pentru a lărgi idealul oratorului, regăsind astfel, în nobila sa simplitate, idealul iniţial al lui Isokrates. El voia să întemeieze formarea oratorului pe cea mai vastă cultură[14], insistând în mod deosebit (mai mult decât o făcuse Isokrates) pe necesi-

9. TAC., *D.*, 29, 7. – 10. IUV., VII, 157-158; 203; AUG., *Conf.*, V, 15 (22). – 11. SUET., *Gram.*, 6. – 12. *Id.*, 28; PL., *Ep.* IV, 11. – 13. SUET., *Gram.*, 25, 4. – 14. CIC., *De or.*, I, 20; 48-73; II, 5; *Br.*, 322.

tatea unei solide pregătiri filosofice[15], căreia îi adăuga, ca un adevărat roman, cunoaşterea dreptului[16] şi pe cea a istoriei[17], această îmbogăţire a experienţei umane, atât de preţioasă ca lecţie pentru omul de stat.

Dar Cicero n-a reuşit să-i convingă pe tinerii săi contemporani, şi nici generaţiile următoare. Quintilianus, care, un secol mai târziu, reia practic aceeaşi doctrină (neo-clasicismul său invocă în mod expres autoritatea lui Cicero[18]) (36), n-a fost în mai mare măsură ascultat[19]. Pentru majoritatea romanilor Imperiului, dreptul este o specialitate, filosofia o vocaţie excepţională, cel puţin dacă nu se reduce la o spoială de suprafaţă, la un repertoriu de idei generale, de dezvoltări introductive bune la orice; de asemenea, istoria, în afara modelelor de stil pe care le oferă, se reduce la un repertoriu de *exempla*, de „fapte şi spuse memorabile“[20], demne de încredinţat memoriei oratorului pentru a le utiliza când se iveşte ocazia. Studiile superioare se rezumă practic la retorică, în sensul cel mai formal al cuvântului. Dintre operele teoretice ale lui Cicero, nu *De oratore*, ci *De inuentione*, această lucrare de tinereţe, atât de seacă şi şcolărească, este cel mai mult studiată, cel mai activ comentată[21].

Retorica este în întregime greacă

Nu există retorică latină propriu-zisă; această artă exista, inventată, pusă la punct, din ce în ce mai perfecţionată, de greci. Opera acelor *rhetores Latini* din secolul I a. Chr., apoi cea a lui Cicero, constase pur şi simplu în a elabora un vocabular tehnic, transpunându-l pe cel al retorilor greci cuvânt cu cuvânt, adesea cu o exagerată fidelitate (astfel, lui ἔντεχνος fac să-i corespundă *artificialis*). Şcoala latină n-a avut niciodată o tradiţie pedagogică proprie: ea rămâne, de-a lungul întregului Imperiu, în contact foarte strâns cu retorica greacă (37). „Latinitatea“ sa marchează chiar un anume recul faţă de poziţia asumată de scriitorii din timpul Republicii. Astfel, limbajul tehnic al lui Quintilianus utilizează o

---

15. ID., *De or.*, I, 53-57; 68-69; III, 76-80. – 16. *Id.*, I, 166-203; *Or.*, 120. – 17. *De or.*, I, 158-159; 201; *Or.*, 120. – 18. QUINT., I, pr. 13. – 19. TAC., *D.*, 28-35. – 20. VAL. MAX. – 21. *Rhet. Lat. Min.*, 155 sq. (M. VICT.); 596 sq. (GRILL.).

mulţime de termeni greci transcrişi pur şi simplu în alfabetul latin, sau chiar, adesea, scrişi în greacă, până şi cei pentru care *Retorica dedicată lui Herennius* sau Cicero furnizaseră echivalente: Quintilianus scrie ἀναγκαῖον, ἀνακεφαλάιωσις, ἀποσιώπησις εἰρωνεία, ἐτυμολογία, şi nu, ca predecesorii săi, *necessitudo*, *enumeratio*, *reticentia*, *dissimulatio*, *notatio*; el pare să fi considerat aceşti termeni tehnici atât de bogaţi, atât de precişi în limba lor originală, încât nu suportau fără pericol efortul transpoziţiei (38).

Ca şi teoria, învăţământul practic reflectă fidel exemplul venit din Grecia. Odată încheiată lunga serie de exerciţii preparatorii, elevului i se permitea să compună discursuri fictive, pe o temă dată de profesor şi urmând prescripţiile şi sfaturile acestuia. Învăţate pe dinafară, aceste discursuri erau recitate în public (întrucât „acţiunea" este parte integrantă a artei oratorice), nu fără oarecare pompă: auditoriul include, în afară de profesor, codiscipolii, şi, cel puţin uneori, rude şi prieteni ai tânărului orator[22]. Termenul tehnic, pentru a desemna acest exerciţiu, este în latină cel de *declamatio (declamare)*, corespunzând grecescului μελέτη (μελετᾶν). Ca şi în Grecia, se disting două specii ale genului: *suasoria*, ţinând de elocinţa deliberativă şi tratând de obicei subiecte istorice („Hannibal, îndată după victoria de la Cannae, se întreabă dacă să înainteze spre Roma"[23]); *controversia*, de ordin judiciar, fiind o pledoarie pro sau contra într-un caz determinat şi definit în funcţie de un text al legii.

O dată în plus, voi sublinia uniformitatea şi îndelunga permanenţă a practicii pedagogice antice. Cunoaştem bine subiectele propuse tinerilor retoricieni latini, graţie mai ales culegerilor de teme model ale lui Seneca Tatăl, ale lui (Ps.) Quintilianus, ale lui Calpurnius Flaccus şi Ennodius. Această documentaţie se eşalonează pe o durată de şase secole; or, mereu aceleaşi sunt tipurile de subiecte, chiar cele pe care ni le-a făcut cunoscute şcoala hellenistică (39), acelaşi filon de fantezie ireală, acelaşi gust al paradoxului şi neverosimilului. Nu întâlnim decât

---

22. PERS., III, 45-47; QUINT., II, 9-12; 7, 1; X, 5, 21; PL., *Ep.*, II, 18, 1-2. – 23. IUV., VII, 160-164.

tirani şi piraţi, dezastre sau nebunie, răpiri, violuri, mame vitrege şi fii dezmoşteniţi, situaţii scabroase şi cazuri de conştiinţă rafinate, legi imaginare. Va fi suficient să reproduc două exemple:

PREOTEASA PROSTITUATĂ

Se va presupune o lege care stabileşte că o preoteasă trebuie să fie castă şi pură, născută din părinţi caşti şi puri.

O fecioară, răpită de piraţi, este vândută unui antreprenor, care o destinează prostituţiei. Clienţilor care se prezintă le cere să plătească suma, neatingându-se totuşi de ea. Un soldat refuză să-i acorde această favoare şi o siluieşte. Ea îl ucide. Pusă sub acuzare, este achitată şi redată familiei. Ea cere un sacerdoţiu. Pledaţi pro sau contra[24].

DUBLUL SEDUCĂTOR

Legea va fi aici: o femeie sedusă va alege între condamnarea la moarte a seducătorului ei sau căsătoria cu el fără dotă.

În aceeaşi noapte, un bărbat violează două femei. Una îi cere moartea, cealaltă alege să se căsătorească cu el[25].

Din asemenea frumuseţe de subiecte citau în mod obişnuit subtilităţile, cuvintele de duh, *i concetti*; retorii latini nu erau, în această privinţă, mai zgârciţi decât confraţii lor din a doua sofistică. Iată tema lui *Fortis sine manibus*: un veteran plin de glorie, care şi-a pierdut cele două mâini în război, îşi surprinde soţia în flagrant delict de adulter; să-l ascultăm pe celebrul retor M. Porcius Latro exersându-se pe această temă:

Adulteros meos tantum excitavi... „Abia dacă sosirea mea i-a tulburat pe vinovaţi... O, crudă evocare a trecutei mele vitejii! O, tristă amintire a victoriilor mele... Singur eu, dintre toţi soţii înşelaţi, nu i-am putut nici alunga, nici ucide! Ce, voi râdeţi?, le-am spus. Eu am mâini! Şi mi-am chemat fiul..."[26].

24. SEN., *Contr.*, I, 2. – 25. *Id.*, I, 5; cf. IV, 3; VII, 8. – 26. *Id.*, I, 4, 1.

Totul a fost spus, şi asta încă din antichitate[27], despre absurditatea unei pedagogii atât de artificiale, ce pare, de bună voie, să întoarcă spatele vieţii (40). În ce ne priveşte, nu ne grăbim s-o judecăm: trebuie, mai întâi, să fim siguri că o înţelegem. Istoricul Imperiului roman este prea înclinat să apropie această elocinţă şcolară de fenomenele ce anunţă „decadenţa“, pe care crede că o descoperă pretutindeni în latinitatea epocii de argint. Dar, am văzut, nu se poate vorbi aici de o trăsătură proprie Romei imperiale; întreaga cultură hellenistică este cea care se află în joc: această pedagogie a fost acceptată, de la Demetrios din Phaleron până la Ennodius (şi, la Byzanţ, încă şi mai târziu), timp de aproximativ un mileniu (sau chiar două), drept normă a oricărei culturi superioare. Trebuie atunci să acuzăm de orbire prelungită o atât de lungă suită de generaţii, să tratăm ca rutinieră şi decadentă o civilizaţie căreia, pe de altă parte, nu i se pot contesta vitalitatea şi grandoarea pe plan spiritual?

Nu voi pleda pentru circumstanţe atenuante (am putea, în fond, să demonstrăm că retorica latină nu uitase complet exemplul lui Plotius Gallus şi ştia să facă loc actualităţii, problemelor politice concrete, realităţii juridice) (41): pe de o parte, după cum am arătat deja, în legătură cu retorica hellenistică, era o opţiune conştientă, din partea anticilor, aceea de a prefera, cu titlu de exerciţii, subiecte paradoxale, mai dificile, deci mai profitabile, şi nu pe cele din viaţa reală[28].

Pe de altă parte, orice ar fi spus o dată Seneca[29], nu este adevărat că şcoala s-ar fi îndepărtat atât de mult de viaţă, – cea literară, se înţelege. Imperiul, pierderea „libertăţii“ politice, au condus, încă din timpul lui Augustus, cultura romană la alinierea cu cea hellenistică: elocinţa, în forma sa superioară, nu mai este elocinţa politică, ci aceea, estetică şi dezinteresată, a conferenţiarului; încă din timpul lui Augustus, Asinius Pollio a inaugurat la Roma obiceiul recitărilor publice[30], care de acum încolo, ca şi pe pământ grec, vor domina întreaga viaţă literară.

---

27. PETR., 1, 3; QUINT., II, 10; TAC., *D.*, 31, 1; 35, 4-5. – 28. GELL., XVII, 12. – 29. SEN., *Ep.*, 106, 12. – 30. SEN., *Contr.*, IV, pr. 2.

Cu cât înaintăm în timp, cu atât se atenuează trăsăturile specifice care opuneau tradiţia educativă latină celei a grecilor: sub Imperiu, educaţia romană, ca şi cea hellenistică, a devenit una de esenţă estetică. Prin literatură şi artă, ea aspiră la un ideal de umanism care nu limitează şi nu călăuzeşte nici o grijă sordidă de utilitate imediată şi de formare tehnică.

Elocinţa de şcoală, încă de atunci, încetează să apară ca o deplorabilă absurditate; ea se orientează în modul cel mai natural spre acea artă a conferenţiarului, spre acea elocinţă de aparat, care defineşte forma superioară de artă în ochii literaţilor latini ai Imperiului, ca şi în cei ai contemporanilor lor greci din sofistica a doua. Şi, dacă le judecăm din punct de vedere strict literar, subiectele de declamaţie nu sunt lipsite de merit: realismul nu reprezintă singura vână de inspiraţie, mai există şi fantezia, aventura. De fapt, aceste subiecte au avut un succes neobişnuit, depăşind cu mult, în Occident, uzul şcolar; ele au inspirat în Evul Mediu autorii de nuvele, fie acestea redactate în latină, precum *Gesta Romanorum* (42), fie în limba populară, constituind astfel una dintre sursele tradiţiei romaneşti a literaturilor noastre moderne.

În acelaşi timp trebuie să constatăm că, în ciuda aparenţelor, această ucenicie formală în arta oratorică nu-i deturna pe tinerii romani de la viaţa activă. Vom vedea în capitolul următor cum Imperiul (şi este valabil atât pentru Imperiul liberal din primele două secole, cât şi pentru monarhia birocratică a secolelor IV-VI) a găsit în şcolile de retorică o pepinieră de spirite agere şi subtile, deosebit de capabile să-i furnizeze personalul înaltelor sale cadre administrative şi guvernamentale.

Privind lucrurile în mare, se poate spune chiar că învăţământul retoricii era, de fapt, orientat spre viaţa practică: el îşi pregătea în mod obişnuit elevii pentru cariera baroului. Să-l deschidem pe Quintilianus, a cărui operă, datând din anii 90, ne oferă un bun post de observaţie în mijlocul erei imperiale: este clar că oratorul pe care încearcă să-l formeze era destinat, înainte de orice, să devină un avocat[31], carieră bogată în clienţi, dacă ne

31. QUINT., XII, 1, 13; 24-26; XII, 3; XII, 6.

gândim la dezvoltarea sistemului juridic în Imperiul roman (43). Desigur, această pregătire ni se pare prea puţin tehnică: Quintilianus, care, pe urmele lui Cicero, caută să-şi convingă discipolul de necesitatea studierii în profunzime a dreptului[32], ne-a apărut într-adevăr ca reacţionând în van împotriva unei tendinţe pregnante a timpului său. Trebuie chiar să observăm că dezvoltarea însăşi a tehnicii juridice romane făcuse din drept o specialitate: se stabilise în practică un fel de diviziune a muncii între jurist şi avocat. Acesta din urmă avea pe lângă el consilieri tehnici (*pragmatici*), care conduceau procedura şi-i pregăteau un dosar de argumente legale[33]. Activitatea proprie avocatului consta în a le pune în valoare, în a le amplifica, trecând de la drept la echitate, conferindu-le un ton emoţionant şi persuasiv; munca sa era, în fond, una de ordin mai mult literar decât juridic propriu-zis.

Învăţământul dreptului

Faptul de a oferi ambiţiei tinerilor cariera juridică reprezenta, într-adevăr, marea originalitate a învăţământului latin. Este singurul punct în care încetăm să constatăm paralelismul atât de perfect ce exista în orice alt domeniu între şcolile greceşti şi cele latine; abandonând grecilor filosofia şi (cel puţin pentru o lungă perioadă) medicina, romanii au creat, cu şcolile lor de drept, un tip original de învăţământ superior.

E o banalitate să celebrăm în drept marea creaţie a geniului roman; el reprezintă, efectiv, chiar apariţia unei noi forme de cultură, a unui tip de gândire pe care lumea greacă nu-l prevăzuse deloc. Figura lui *iuris prudens* este una originală: omul care cunoaşte dreptul, care cunoaşte în profunzime legile, cutumele, regulile procedurii, repertoriul „jurisprudenţei“, acel ansamblu de precedente la care, într-un caz determinat, se va putea face referinţă pentru a invoca autoritatea analogiei, a tradiţiei; omul care, de asemenea, „enunţă“ Dreptul, care ştie să pună în

32. ID., XII, 3. – 33. ID., XII, 3, 4-9; TAC., *D.*, 31-32.

aplicare, pentru un caz determinat, această vastă cunoaştere, întreg materialul pe care i-l furnizează erudiţia şi memoria sa, care rezolvă cazul în speţă, ştie să propună soluţia elegantă, triumfând asupra obscurităţii procesului şi ambiguităţii legii. Înţelepciunea lui Prudens nu este făcută numai din abilitate: ea se sprijină pe un simţ elevat al dreptăţii şi binelui, ca şi al ordinii. Această înţelepciune, multă vreme intuitivă, devine raţională, conştientă, şi va şti să se alimenteze din întreg aportul formal al gândirii greceşti, din robusta armătură logică a aristotelismului, precum şi din bogata morală a stoicilor.

Există, deci, la Roma, o ştiinţă a dreptului; cunoaşterea sa reprezintă un bun preţios, spre care aspiră mulţi tineri romani: ea deschide o carieră profitabilă; mai mult încă decât elocinţa, dreptul se dovedeşte, ca săpunul pentru mojic, mijlocul de a parveni[34]. Pentru a răspunde acestei dorinţe au apărut, desigur, profesorul de drept (*magister iuris*[35]) şi învăţământul juridic (44).

Din punct de vedere instituţional, acest învăţământ s-a prezentat mult timp sub o formă embrionară: el se desfăşura, până în epoca lui Cicero, în cadrul acelei formări practice pe care o desemnează expresia *tirocinium fori*. Să revenim la textele care ni-l arată pe tânărul Cicero, de exemplu, însoţindu-l pe unul sau altul dintre Mucii Scaevolae[36]. Maestrul este, fără îndoială, mai mult un practician decât un profesor[37]. Dar tinerii discipoli care-l înconjoară asistă la consultaţiile juridice pe care acesta le dă clienţilor săi şi se instruiesc ascultându-l, pentru că, bineînţeles, el ştie să profite de orice ocazie pentru a le explica subtilităţile cazului, înlănţuirea consecinţelor, întocmai cum o face medicul în învăţământul clinic. Abia începând cu generaţia lui Cicero, şi în mare măsură, se pare, datorită acţiunii şi propagandei sale[38], pedagogia juridică romană dublează acest învăţământ practic (*respondentes audire*) cu un învăţământ sistematic (*instituere*). Cicero însuşi îşi intitulase una dintre lucrări, din nefericire pierdută, *De iure ciuili in artem redigendo*[39];

---

34. PETR., 46. – 35. DESSAU, 7748; *CIL*, VI, 1602. – 36. CIC., *Lae.*, 1. – 37. ID., *Br.*, 306. – 38. ID., *De or.*, I, 166-201. – 39. GELL., I, 22, 7.

servindu-se de toate resursele logicii greceşti, dreptul roman se străduia, încă de pe atunci, să se prezinte în faţa debutanţilor sub forma unui corp de doctrine, a unui sistem, constituit dintr-un ansamblu de principii, diviziuni şi clasificări susţinute de o terminologie şi definiţii precise[40].

Pe măsură ce-şi individualizează regulile metodei proprii, învăţământul juridic tinde să se întrupeze în instituţii mai bine definite, cu caracter mai oficial: el urmează evoluţia pe care, pe de altă pate, o cunoaşte funcţia însăşi de jurisconsult, de care rămâne legat. Se ştie că, începând cu perioada lui Augustus, cei mai calificaţi dintre Prudentes sunt investiţi cu o autoritate oficială, primind *ius publice respondendi*[41]. În secolul al II-lea, constatăm existenţa, temeinic stabilită, a unor birouri de consultaţii care sunt în acelaşi timp şcoli publice de drept (*stationes ius publice docentium aut respondentium*[42]). Aceste şcoli erau instituite sub protecţia templelor, fără îndoială pentru a profita de resursele bibliotecilor speciale anexate acestora, precum cea cu care Augustus dotase sanctuarul lui Apollo pe colina Palatinus[43].

În acelaşi timp, pedagogia juridică îşi desăvârşeşte elaborarea instrumentelor proprii: secolul al II-lea este cel din care datează lucrarea lui Gaius, *Institutiones*, care, urmând altora, oferă un model de tratat sistematic al elementelor dreptului roman, perfect adaptat iniţierii începătorilor. Paralel continuă redactarea unui întreg ansamblu de manuale de procedură, de comentarii la *Edictum perpetuum* fixat de Hadrianus, de culegeri metodice sau *Digesta*, extrase din operele juriştilor. Această activitate creatoare culminează, în timpul Severilor, cu admirabila operă a lui Ulpianus, Papinianus, Paulus etc.

Operă care, foarte curând, devine clasică în sensul cel mai exact al cuvântului: aflat în posesia de texte ale unei autorităţi recunoscute, învăţământul se organizează în jurul lor. Împrumutând de la *grammaticus* experienţa

---

40. CIC., *De or.*, I, 87-190. – 41. JUST., *Inst.*, I, 2, 8 ; *Dig.*, I, 2, 2, 49. – 42. GELL., XIII, 13, 1. – 43. *Schol.* JUV., I, 128.

seculară câştigată de acesta prin familiaritatea cu poeţii, profesorul de drept se consacră în esenţă explicării, interpretării autorilor săi.

Cunoaştem bine mai ales programul şi metodele urmate în şcoala de le Berytos, centrul cel mai înfloritor, în Orient, al studiilor de drept roman. Această şcoală trebuie să se fi organizat la începutul secolului al III-lea, profitând de existenţa la Berytos a unui centru de afişaj, ca şi a unui depozit de arhive de legi şi constituţii imperiale referitoare la Orient (45). Încă din anul 239, ea ne apare în plină activitate, atrăgând tineri studioşi din provincii îndepărtate, precum Kappadokia[44]. Prestigiul ei persistă de-a lungul secolelor al IV-lea[45] şi al V-lea[46] şi nu va fi egalat decât târziu, de cel al Constantinopolului.

Învăţământul care, în epoca creştină, se desfăşoară după-amiaza în umbra catedralei lui Eustathios (mai mult sau mai puţin aşa cum, astăzi încă, în ţările musulmane, învăţământul superior se adăposteşte în moschei) cuprinde în mod obişnuit o durată de patru ani[47]. Profesorul citeşte, explică, comentează textele de bază: în primul an, cu „recruţii"(*dupondii*), el studiază *Institutiones* ale lui Gaius şi *Libri ad Sabinum* de Ulpianus; în anul al doilea, *Libri ad edictum*, de acelaşi Ulpianus; în al treilea, *Responsa Papiniani*, iar în al patrulea *Responsa Pauli*. Se introduce un al cincilea an, suplimentar, consacrat Constituţiilor imperiale, ce reunesc, începând din 291-295, Codurile: se ştie că primele, *Codul Gregorian*. *Codul Hermogenian*, se datorează iniţiaţiei private (va trebui să-l aşteptăm pe Theodosius al II-lea şi anul 439 pentru a vedea împăratul promulgând un *Cod* oficial); nimic nu ne împiedică să presupunem că ele au fost compilate cu scopul de a facilita învăţământul. Acest învăţământ, la Berytos ca şi la Constantinopol, se ţine în latină; abia între anii 381-382 şi 410-420 va fi introdusă în el limba greacă, fără a reuşi, de altfel, să detroneze complet latina, care, prin diverse mijloace, îşi va menţine cel puţin în parte poziţiile, până la Iustinianus.

44. GREG. THAUM., *Pan.*, 5. – 45. LIB., *Or.*, I, 214. – 46. ZACH., *V. Sev.*, p. 46. – 47. JUST., *Omnem*, 2-6.

Capitolul VII

OPERA EDUCATIVĂ A ROMEI

Importanţa istorică a educaţiei romane nu rezidă în micile nuanţe sau completări pe care le-a adus educaţiei clasice de tip hellenistic, ci tocmai în propagarea acestui tip de educaţie, realizată de ea în spaţiu şi timp.

Grandoarea romană

Istoricii moderni n-au ştiut întotdeauna să recunoască importanţa operei îndeplinite, în lume, de Roma. Urmaşi ai Romantismului (pentru care valoarea supremă şi, într-un sens, unică este originalitatea, creaţia absolută), ei n-au ştiut să vadă în civilizaţia romană decât o deformare, o alterare a civilizaţiei greceşti, singura originală (1).

Nu cred că e nevoie să demonstrez insuficienţa unui atare punct de vedere. Se poate observa că acelaşi purism a inspirat multă vreme şi judecăţile de valoare, adesea tot atât de defavorabile, privitoare la civilizaţia hellenistică, învinuită de a nu fi rămas egală cu cea din secolele VI, V, IV şi, în acelaşi timp, de a-i fi rămas prea fidelă (căci, în fond, ceea ce i se reproşează este claisicismul său, faptul că nu s-a debarasat de moştenirea epocii precedente, că nu a luat-o de a început pe o nouă pistă).

Dar, trebuie s-o spunem, apologeţii Romei şi-au cheltuit uneori în van energia urmărind fantoma unei pretinse originalităţi latine, în realitate inexistentă sau cel puţin redusă la diferenţe de ordinul unor aspecte secundare. Adevărul stă în altceva: rolul istoric al Romei a fost nu

acela de a crea o civilizaţie nouă, ci de a implanta şi înrădăcina solid în lumea mediteraneană această civilizaţie hellenistică pe care o cucerise ea însăşi.

Roma în calitate de civilizatoare

Politic vorbind, s-a văzut, opera Romei a fost aceea de „a face din lumea întreagă o patrie unică“[1], de a reuni învingători şi învinşi într-una şi aceeaşi comunitate. Voi evoca, între atâtea alte mărturii, înflăcăratele cuvinte cu care, adresându-se bunului împărat Antoninus Pius, Aelius Aristeides, purtătorul de cuvânt al aristocraţiei ioniene, celebrează grandoarea şi binefacerile păcii romane, care a unificat universul întreg asemeni unui imens cor ce cântă (la unison!) sub ascultarea corifeului imperial[2]: „Precum liliecii, în grote, se agaţă de pietre şi unii de alţii, la fel toţi sunt suspendaţi de Roma, temându-se pe ascuns să nu fie desprinşi“[3] (2).

Dar o comunitate se judecă după valorile din care se împărtăşesc membrii ei. Idealul Romei imperiale nu s-a limitat la valorile politice propriu-zise: justiţia, ordinea şi pacea nu constituie, în ochii săi, un scop; ele nu sunt decât mijloace care să permită oamenilor să trăiască în siguranţă, bunăstare, ocuaţii plăcute, într-un cuvânt, în fericire, acea fericire care, în ochii tuturor gânditorilor hellenistici, reprezenta valoarea supremă, τέλος-ul, raţiunea de a trăi a umanităţii. Atingem aici esenţa, *das Wesen*, a conceptului de *Romanitas*: a organiza lumea, pentru a face să înflorească în ea valorile civilizaţiei hellenistice – civilizaţia fericirii.

Să-l ascultăm din nou pe Aelius Aristeides:

Lumea întreagă pare în sărbătoare. Ea şi-a părăsit vechiul veşmânt, care era de fier, pentru a se dedica în toată libertatea frumuseţii şi bucuriei de a trăi. Toate cetăţile au renunţat la vechile rivalităţi dintre ele, sau, mai degrabă, aceeaşi emulaţie le animă pe toate: aceea de a părea cea mai frumoasă şi mai încântătoare. Pretutindeni – gymnasii, fântâni, propilee, temple, şcoli[4].

Nu trebuie să judecăm opera Romei sub categoria

1. RUT. NAM., I, 63. – 2. ARSTD., XXVI K, 29. – 3. *Id.*, 68. – 4. *Id.*, 97.

hegeliană a devenirii: cum se cuvenea în perspectiva clasică, Roma s-a gândit pe sine *sub specie aeternitatis*, sub lumina imobilă a unui prezent etern. Ea se crede eternă pentru că, datorită ei, umanitatea civilizată a putut atinge un stadiu normal de maturitate, o ordine atât de stabilă, încât nu mai subzistă motive de a o altera, nici de a o clinti.

Încă o dată, pentru istoric, creaţia originală nu reprezintă singurul titlu de glorie al unei civilizaţii. Grandoarea sa istorică, rolul său în umanitate se măsoară nu numai după valorile sale intrinseci, ci şi după extensia, după înrădăcinarea sa în timp şi spaţiu. Civilizaţia pascuană poseda desigur, şi ea, numeroase valori de preţ; dar ar fi fost mai fecundă şi mai puţin fragilă, dacă aria sa nu s-ar fi limitat la o insulă de 118 km^2, pierdută în mijlocul Pacificului de Sud. Dacă, pentru a reveni la subiect, civilizaţia minoică nu s-ar fi răspândit în afara Cretei, n-ar fi existat savuroasa toamnă myceniană, nici fecundarea evului mediu hellenic timpuriu, nici Homer... Dacă civilizaţia greacă, la rândul ei, ar fi rămas bunul, pătimaş păstrat, al câtorva cetăţi egeene, ar fi dispărut şi ea, de multă vreme, fără să fi reînnoit, cum a făcut-o, faţa lumii.

Faptul de a-şi fi îndeplinit destinul i-l datorează, în mare parte, Romei. Rolul istoric al Romei, continuându-l pe cel al Alexandriei, a fost acela de a implanta civilizaţia hellenistică de la Sahara până la lochurile Scoţiei, de la Eufrat la Atlantic, şi de a o înrădăcina atât de profund, încât a putut rezista valurilor de invazie germanice şi slave şi, în sfârşit, invaziei arabe, dacă nu chiar turce. Această adâncă arătură, garant al renaşterilor ce vor veni, reprezintă veritabila faimă, gloria imperisabilă a Romei.

Politica de romanizare

„Pretutindeni gymnasii... şcoli“: este demn de remarcat să vedem enumerarea lui Aelius Aristeides încheindu-se cu acest cuvânt. Am făcut din gymnasion simbolul instalării hellenismului pe pământ barbar. Roma, de asemenea, aduce cu ea un stil de viaţă nobilă, luxul, plăcerile; s-ar putea spune că monumentele caracteristice ale romanităţii sunt termele, teatrul, amfiteatrul şi circul.

Dar nu este aici decât un aspect exterior; Roma aduce ceva mult mai preţios: şcolile sale şi, odată cu ele, limba sa, cele două limbi ale sale, cultura sa.

Pretutindeni, în ţările „barbare" din Occident, constatăm efectele unei politici, voite şi conştiente, de romanizare. Să luăm cazul Hispaniei: încă din anul 79 a. Chr., Sertorius (care, deşi rupsese cu legalitatea unei Republici confiscate de artistocraţie, nu se considera mai puţin reprezentant al ideii romane), adună la Osca fiii celor mai bune familii din Hispania, evident pentru a-şi asigura fidelitatea căpeteniilor indigene, dar îi educă în manieră romană pe aceşti tineri ostateci: ei ne sunt prezentaţi, înveşmântaţi în toga pretextă şi cu *bulla* la gât, iniţiindu-se în literatura greacă şi în cea latină[5]. Sub Imperiu, constatăm rezultatele politicii astfel inaugurate: din nordul până în sudul peninsulei, găsim la loc de cinste o întreagă reţea de şcoli. Există şcoli elementare până şi într-un mic centru minier al Lusitaniei meridionale[6]; în toate cetăţile ceva mai importante – gramatici[7], latini[8] sau greci[9], profesori de retorică, latină[10] sau greacă[11]. Nu e de mirare, aşadar, să vedem, încă de pe atunci, peninsula iberică jucând un rol atât de activ în viaţa romană, oferindu-i în schimb atâţia mari scriitori (Seneca tatăl, Seneca filosoful, Lucanus, Quintilianus, Martial), atâţia administratori sau oameni politici şi, începând cu Traianus, până şi împăraţi (3).

Am putea relua aceeaşi schiţă în legătură cu oricare dintre marile regiuni ale Occidentului. În Africa, unde latina începea să se răspândească încă din timpul lui Caesar, întâlnim de asemenea, în perioada Imperiului, cam peste tot, învăţători, gramatici[12] şi retori[13], oameni cultivaţi, precum acel tânăr din Setif, *summarum artium liberalium, litterarum studiis utriusq. linguae perfecte eruditus, optima facundia praeditus*[14], sau chiar ca acei burghezi din Sala, pe ţărmul Atlanticului, la extremitatea de sud-vest a lumii romane, pe care-i vedem, în 144, redactând în onoarea unuia dintre prefecţii lor un decret de o rară somptuozitate verbală[15].

---

5. PLUT., *Sert.*, 14. – 6. DESSAU, 6891, 57. – 7. SEN., *Contr.* I, pr. 2; DESSAU, 7765; *CIL*, II, 5079. – 8. *Id.*, 2892. – 9. DESSAU, 7766. – 10. *CIL*, II, 354. – 11. *Id.*, 1738. – 12. DESSAU, 7762. – 13. ID., 772. – 14. ID., 7761; cf. 7742. – 15. CARCOPINO, *Maroc*, 200 sq. (= *Aép.* 1931, 36).

Gallia nu cedează câtuşi de puţin în faţa Africii[16]: ea era de asemenea un ţinut de elecţie pentru gramatică[17] şi elocinţă[18]; şi aici, sprijinită de o reţea de şcoli în care vor preda curând profesori celebri[19], romanizarea a realizat, foarte de timpuriu, progrese imense. Încă din anul 48 p. Chr., împăratul Claudius, adresându-se Senatului în favoarea oferirii de *ius honorum* notabilităţilor din Gallia Comata, putea afirma că galii deveniseră egalii romanilor prin tradiţii şi cultură (*moribus, artibus*[20]).

Romanizarea progresează în acelaşi ritm în întreg Occidentul; încă din timpul lui Tiberius, Velleius Paterculus atestă că „în toate provinciile panonice, odată cu pacea romană, limba latină şi, în multe dintre ele, cultura literară, se răspândiseră foarte mult“[21]. De-a lungul Dunării, sprijinită pe armată, latinitatea înaintează până la Marea Neagră.

În Dobrogea, ea acoperă cu totul regiunile de şes şi va pătrunde dincolo de zidurile vechilor colonii greceşti de pe coastă, Callatis, Tomis, Histria. Acestă provincie, Scythia Minor, aflată la extremitatea lui *orbis Romanus*, va da Bisericii latine pe Dion Cassianus în secolele IV-V, pe Dionysios Exiguus în secolul al VI-lea. Nimic nu demonstrează mai bine autenticitatea culturii latine în această îndepărtată provincie decât episodul monahilor sciţi (519-520): nu este vorba numai de originala lor christologie care distonează la Constantinopol, ci şi de faptul că aceşti dunăreni nu provin din aceeaşi matrice ca teologii byzantini. Ei sunt latini puri: merg să discute la Roma, corespondează cu episcopii africani exilaţi în Sardinia; maestrul lor de gândire rămâne Sf. Augustinus, care-i ignoră total pe orientali (4).

Pretutindeni Roma aplicase, pentru început, aceeaşi metodă: a educa în şcolile romane copiii încredinţaţi ca ostateci de către persoanele notabile ale ţărilor recent cucerite; la fel ca în Hispania, în timpul lui Sertorius, o găsim aplicată în Rhenania sub Caligula[22], în Britannia de către Agricola[23]. Chiar şi în această provincie care se întinde atât de departe spre nord, uzul limbii latine şi, odată cu ea, întreaga cultură clasică, au reuşit să prindă

---

16. JUV., VII, 148. – 17. SUET., *Gram.*, 3, 4. – 18. JUV., XV, 11. – 19. SUET., *Gram.*, 3, 4. – 20. TAC., *Ann.*, XI, 24, 13. – 21. II, 110. – 22. SUET., *Cal.*, 45, 3. – 23. TAC., *Agr.*, 21, 2.

rădăcini (5); cunoaştem un gramatic grec, prieten cu Plutarch, care s-a dus acolo ca să facă avere[24]. Britannia este cea vizată, când Iuvenal ajunge să formuleze această judecată atât de profundă şi atât de exactă, în ciuda exagerării comice a poantei finale:

Pe timpul bătrânului Metellus (adversar al lui Sertorius, guvernatorul syllanian al Hispaniei Ulterior), ne-am fi putut imagina un cantabru stoic? Astăzi, lumea întreagă posedă cultura greacă şi cultura latină (*Nunc totus Graias nostrasque habet orbis Athenas*); Gallia cea elocventă a format avocaţi bretoni, iar Thule anunţă deja că oferă un post unui retor![25]

Limitele romanizării

Cu toate acestea, trebuie marcate limitele în care s-a închistat această răspândire a limbii şi culturii latine. La Roma, ca pretutindeni în antichitate, cultura a rămas un privilegiu al claselor dominante. Acest caracter aristocratic trebuie să fi fost pentru ea, la ora marilor catastrofe, în momentul invaziilor barbare, un redutabil motiv de fragilitate. El contribuise, cu siguranţă, la limitarea mişcării de cucerire.

Primele şcoli s-au deschis mai ales în favoarea copiilor din cele mai importante familii; clientela lor se va recruta întotdeauna în primul rând din elita socială, şi, oricum, dintre privilegiaţii care sunt locuitorii oraşelor, ai acelor cetăţi al căror cadru continuă să se impună civilizaţiei antice cu ceea ce ele presupun ca rafinamente materiale şi resurse spirituale (gradul de romanizare a unei ţări fiind evaluat după numărul şi importanţa centrelor urbane create acolo). Clasele populare şi mediile rurale vor fi permanent sacrificate şi, în consecinţă, multă vreme refractare la actul romanizării.

Fără îndoială, cazul satului minier din Lusitania pe care l-am citat nu este izolat; jurisconsultul Ulpianus vorbeşte despre şcoli elementare instalate în târguşoarele rurale (*uici*[26]) ca despre ceva obişnuit. Dar ele n-au izbutit să ajungă la masse, în ansamblul lor. În realitate, se

24. DESSAU, 8861 (PLUT., *Def. Or.*, 422 D; 432 A). – 25. IUV., XV, 108-112. – 26. *Dig.*, V, 5, 2, 8.

vorbeau încă „punica", în împrejurimile Hipponei, pe timpul lui Augustinus (6), celtica în câmpiile Galliei, în secolele III-IV: abia propaganda creştină este, se pare, cea care a împlinit, la noi, procesul de implantare a uzului limbii latine la sate; pentru că, la fel cum în secolul al XVI-lea, în Franţa meridională, propagarea protestantismului a avut loc în franceză, şi nu în occitană, în antichitate latina este limba în care noua religie a fost predicată masselor (7). Trebuie să adăugăm, e drept, că acest fapt presupune el însuşi latinizarea destul de avansată; celtica nu mai era, probabil, la fel de vie ca limba coptă sau cea siriană, pe care Bisericile din Egipt sau din Orient au găsit util sau necesar să se sprijine, mai cu seamă pe limba greacă.

Harta şcolară

Aceste limite fiind recunoscute, rămâne adevărat că ansamblul Imperiului era acoperit de o reţea destul de densă de instituţii şcolare: învăţători cam peste tot, gramatici şi retori în centrele mai importante.

Să luăm, pentru Gallia Cisalpină din timpul lui Caesar, cazul lui Vergilius: născut într-un sat, Andes, din apropierea cetăţii Mantua[27], nu încape îndoială că în acest oraş şi-a făcut clasele primare. La vârsta de doisprezece ani[28], merge la Cremona, pentru a urma cursurile gramaticului; după ce primeşte, la cincisprezece sau şaisprezece ani, toga virilă[29], el îşi începe studiile superioare de retorică mai întâi la Mediolanum[30], apoi la Roma, atras de renumele retorului M. Epidius, printre elevii căruia trebuie să se fi numărat, de asemenea, Marcus Antonius şi Octavianus[31]. Via curiozitate a viitorului poet îl va îndrepta şi spre ştiinţe, medicină şi mai ales matematică[32]. Acestea din urmă îi orientează cultura spre filosofie; atins de lumina adevărului, el se lasă convertit de doctrina epicureică, ce exercita pe atunci o atât de intensă atracţie asupra inteligenţei romane, după cum o dovedeşte Lucretius: se va înscrie, la Neapolis[33], la

27. *V. Virg.* DON., 7; SERV., 4. – 28. HIER., *Chron.* 59 a. – 29. *V. Virg.* DON. 20 sq.; PHILARG., 25 sq. – 30. *Id.* DON. 24; SERV. 6. – 31. *Id. Bern.* 7. – 32. *Id.* DON. 47 sq. – 33. *Id.* SERV. 6.

şcoala filosofului Syron[34] şi va intra în legătură cu cercul epicureic din Herculanum, care gravita în jurul lui Philodemos[35] (8).

La mai mult de patru secole distanţă, o situaţie analogă, în Africa de data aceasta, ne revelează cariera şcolară a sfântului Augustinus: născut în mica cetate Thagasta din Numidia, el nu primeşte acolo decât o instrucţie elementară şi, la fel ca Vergilius, trebuie să plece într-o cetate mai activă, în speţă Madaura, locul de baştină al lui Apuleius, pentru a parcurge gramatica şi a-şi începe studiile de retorică[36]. După o întrerupere datorată, la vârsta de şaisprezece ani, unor cauze de natură materială, îşi va continua studiile superioare la Cartagina[37]. Orfan, lipsit de mijloace, trebuie să le întrerupă din nou, fără a le putea urma până la capăt; şi el a ajuns, la optsprezece ani, să se „convertească" la filosofie[38], dar formaţia pe acest plan şi-o va continua ca autodidact[39]. Alţii, mai favorizaţi din punct de vedere social, precum discipolul său, Alypius, îşi duc mai departe studiile, traversând marea şi venind la Roma, ca să facă dreptul[40].

Astfel, resursele şcolare erau foarte diferite de la o cetate la alta. Se găseau gramatici şi retori, mai mult sau mai puţin competenţi, într-un număr destul de mare de centre: în Gallia, de exemplu, documentele ne fac să-i cunoaştem la Lemouicum[41], Burdigala[42], Tolosa[43], Narbo[44], Marssilia[45], Arelas[46], Vienna[47], Lugdunum[48], Auenticum[49], Augustodunum[50], Besara[51], Durocortorum[52], Augusta Treuirorum[53], Colonia[54]... Listă, la drept vorbind, cam artificială, întrucât ea juxtapune date eşalonate pe parcursul a patru secole: nu dispunem de mărturii destul de numeroase pentru a putea scrie istoria fiecăreia dintre aceste şcoli. Este destul de uşor, în schimb, să determinăm marile centre „universitare", unde predau cot la cot un număr relativ ridicat de profesori al căror renume atrăgea, uneori

34. [VIRG.] *Epigr.* V; SERV. *En.* VI, 264. – 35. *P. Herc.*², I, 93, XI, 3; VII, 196, XII, 4. – 36. AUG., *Conf.*, II, 3 (5). – 37. *Id.*, III, 1 (1) sq. – 38. *Id.*, III, 4 (7). – 39. *Id.*, IV, 16 (28). – 40. *Id.*, VI, 8 (13). – 41. DESSAU, 7764. – 42. AUS., *Prof.* – 43. HIER., *Chron.*, 56 p. – 44. *CIL*, XII, 5074. – 45. *IG*, XIV, 2434. – 46. *CIL*, XII, 714, 12. – 47. *Id.* 1918-1921. – 48. *Id.*, XIII, 2038. – 49. *Id.*, 5079. – 50. TAC., *Ann.*, III, 43. – 51. AUS., *Grat. act.* VII, 31. – 52. *Gram. Lat.*, V, 349 (CONS.). – 53. DESSAU, 7765. – 54. *CIL*, XIII, 8356.

de departe, o numeroasă clientelă, pe care şi-o disputau la fel de aprig ca şi colegii lor greci din Orient.

În Africa, cea care îndeplineşte cu adevărat, pe acest plan intelectual, ca şi pe toate celelalte, rolul de capitală secundară este, evident, Cartagina (9).

În Gallia, concentrarea este mult mai puţin clară. La începutul Imperiului, şcolile cele mai celebre sunt în primul rând cele din Marssilia, care-şi moştenesc propriul lor trecut grec, apoi cele din Augustodunum, capitala acelui ţinut al heduinilor, care-i oferise lui Caesar primii săi aliaţi, iar Galliei primii ei senatori, după *senatus-consultum*-ul claudian. Bine atestate în secolul I[55], ele reapar în plină lumină cam prin 297, sub Constantius Chlorus[56]. Mai târziu, în secolul al IV-lea, Burdigala este cea pe care-o remarcăm mai cu deosebire, dar poate că atenţia noastră este atrasă pur şi simplu de prezenţa acolo a operei şi personalităţii lui Ausonius (10).

În Italia observăm în primul rând Neapolis (11) şi Mediolanum, al cărui prestigiu va spori, în timpul sfântului Ambrosius şi al sfântului Augustinus, prin prezenţa curţii imperiale a Occidentului. Dar, în Italia şi în întregul Imperiu latin, centrul universitar prin excelenţă rămâne, bineînţeles, Roma, care le întrece pe toate celelalte,

Quantum lenta solent inter uiburna cupressi (VERG., *Buc.* I. 25).

Primatul ei, pe plan intelectual ca şi pe celelalte planuri, este mult mai accentuat în Occident decât, în Orient, cel al oricărui alt centru: Constantinopol nu va reuşi s-o întreacă decât în a doua perioadă a istoriei byzantine, într-atât trebuie să fi fost de durabil prestigiul Athenei, al Alexandriei, al Antiochiei şi (în ce priveşte dreptul) al cetăţii Berytos. Roma este cea în care se întâlnesc gramaticii şi retorii, latini sau greci, cei mai vestiţi: vom vedea că bunăvoinţa imperială s-a străduit să-i atragă şi să-i reţină acolo. În întreg Occidentul, Roma este singura, probabil, în care găsim un învăţământ organizat al filosofiei; acolo, mai ales, se află singurul centru oficial de învăţământ al dreptului pentru Vestul Imperiului. Această disciplină, în mod deosebit căutată, atrage la

55. TAC. *Ann.* III, 43. – 56. *Pan. Lat.*, IV; XI.

Roma un mare număr de tineri studioşi provinciali, veniţi nu numai din întreaga Italie, ci şi din Africa[57], din Gallia[58], din provinciile danubiene[59] şi chiar din Orientul grec[60].

Dar istoria acestor diverse centre de studiu nu poate fi clarificată pe deplin decât dacă ţinem seama de rolul jucat de statul roman în dezvoltarea educaţiei.

---

57. *C. Theod.*, XIV, 9, 1; AUG., *Conf.*, VI, 8 (13). – 58. RUT. NAM., I, 209; *AA. SS. Jul.* VII, 202; cf. HIER., *Ep.*, 125, 6, 1. – 59. DIEHL, 740. – 60. DESSAU, 7742; LIB., *Or.*, I, 214.

Capitolul VIII

STATUL ROMAN ŞI EDUCAŢIA

Atâta timp cât a durat Republica, Roma nu a avut o politică şcolară în sensul propriu al cuvântului; un grec precum Polybios, obişnuit să vadă cetăţile hellenistice interesându-se îndeaproape de problemele educaţiei, rămâne uimit de această „neglijenţă"[1]: statul roman abandonează educaţia iniţiativei şi activităţii private. Era, aici, unul dintre aspectele relativului arhaism al instituţiilor romane în comparaţie cu lumea hellenistică. Sub Imperiu, Roma îşi recuperează oarecum întârzierea, tinzând să se conformeze normelor în vigoare din lumea greacă.

Collegia iuuenum

Astfel, încă de pe timpul lui Augustus, instituţia caracteristică a efebiei îşi găseşte echivalentul în „asociaţii ale tinerilor" (*collegia iuuenum*), pe care le vedem chiar de la început prosperând, mai ales în Italia centrală (1). La origine, se pare într-adevăr că trebuie să recunoaştem în ele o iniţiativă a lui Augustus însuşi: un aspect al efortului de restaurare naţională întreprins de marele împărat[2]. El trebuie să fi preluat, chiar la Roma, preocuparea pentru tineretul din clasele senatorială şi ecvestră, căruia i se reanimă gustul pentru pregătirea militară, pentru exerciţiile fizice din Câmpul lui Marte şi mai ales pentru

1. *Ap.* CIC., *Resp.*, IV, 3; cf. [AP. TYAN.] , *Ep.*, 54. – 2. DC, LII, 26, 1 sq.

echitaţie; abandonate, se pare, în timpul lui Cicero[3], ele sunt acum celebrate din plin de poeţii încununaţi cu lauri[4]. Tinerii nobili îşi dispută *ludi seuirales*[5]; copiii participă, chiar şi ei, la cavalcada sacră a vechiului *ludus Troiae*[6]. Înrolat cu forme în regulă, tineretul este oficial trecut în revistă, anual, cu ocazia defilării cavalerilor (*transuectio equitum)*, desfăşurată cu fast în marele circ[7]. Această organizaţie îşi găseşte încununarea în jurul anului 51 a. Chr., când nepoţii lui Augustus adoptaţi de el, Caius şi Lucius Caisares, primesc titlul, caracteristic, de *principes iuuentutis* (principi ai tinerimii)[8]. Acest titlu, care apărea atunci pentru prim oară la Roma, va fi adesea reluat, încă din epoca Iulio-Claudiilor, întotdeauna în beneficiul unui tânăr principe din casa domnitoare[9], şi devine, începând cu Severii, o adevărată uzanţă în desemnarea urmaşului la tron: calitate pe care însăşi forma sa o sugera, chiar din momentul creării ei[10].

Putem remarca, de fapt, rădăcinile profunde pe care instituţia astfel creată sau restaurată de Augustus şi le înfigea în trecutul naţional: diviziunea însăşi a societăţii în două clase de vârstă, „tinerimea“ (*iuuenes*), opusă vârstnicilor (*seniores*), urcă poate dincolo de originile înseşi ale Romei, până la cea mai îndepărtată preistorie indo-europeană (2). Titlul de „principe al tinerimii“, pare să fi fost atestat la ausonii de la sfârşitul secolului al IV-lea[11]; colegii de tineri par să fi existat încă de mult, grupate în jurul acelor vechi sanctuare pe care renaşterea augusteică le reclădea cu pietate; găsim chiar, la Tusculum, o asociaţie (*sodalitas*) a fetelor[12], organizată pe lângă un vechi cult municipal (3).

Dar, după cum am observat în legătură cu tinerimea pompeiană, VEREIIA PVMPAIIANA, în Italia preromană aceste organizaţii de tineret fuseseră deja profund influenţate, cel puţin în Campania, de efebia helenistică. Sub Imperiu, analogia se accentuează încă şi mai mult (fie că fusese vorba de o imitaţie voită, fie de o influenţă inconştientă sau de o evoluţie paralelă): aşa

---

3. CIC., *Cael.*, 11. – 4. HOR., *C.* I, 8; III, 12, 7 sq.; VIRG., *En.*, VII, 162-165; IX, 606. – 5. DC. LV, 10, 4, SHA., *M. Aur.*, 6, 3. – 6. SUET., *Aug.*, 43, 5. – 7. *Id.*, 38, 2. – 8. AUG. IMP., *R. G.*, 14, 2; TAC., *Ann.*, I, 3, 2. – 9. SUET., *Cal.*, 15, 4; DESSAU, 222, 4. – 10. OV., *A. A.*, I, 194. – 11. LIV., IX, 25, 4. – 12. DESSAU, 6211-6212.

cum le vedem dezvoltându-se, începând cu perioada lui Augustus, în Latium, apoi în Campania, în Umbria, Etruria, Picenum sau, dincolo, în Gallia Cisalpină, Gallia Narboneză şi până în Hispania, *collegia iuuenum* apar ca fiind morfologic echivalente colegiilor efebice din Grecia hellenistică.

La fel ca acestea din urmă, ele sunt esenţialmente cluburi formate din tinerii aparţinând celor mai bune familii din cetate; obiect de favoruri din partea împăraţilor de tendinţă aristocratică, de la dinastia lui Augustus până la cea a Gordienilor[13], ele sunt, deopotrivă, privite cu neîncredere de către Severi, care par să se fi temut de a le vedea servind drept refugiu unei opoziţii aristocrate[14] (4).

În fapt, aceste cluburi de tineri aveau cu siguranţă un rol politic, cel puţin la nivel municipal: epigrafia pompeiană ni-i arată jucând un rol activ în perioada electorală. Ca şi efebia din Athena hellenistică, mica republică pe care o constituia societatea lor, cu magistraţii săi aleşi, era pentru ei ocazia de a se exersa în viaţa parlamentară.

În conformitate cu originile lor italice, activitatea acestor *collegia iuuenum* este în primul rând de ordin religios: mulţi se consacră cultului unei divinităţi anume, Hercules în special[15] (Herakles, în ţinuturile greceşti, fiind de asemenea unul dintre zeii protectori ai gymnasiilor); dar este mult prea evident că ceremoniile de cult, procesiuni, sacrificii (deci: banchete) etc., au, mai presus de orice în această epocă, valoarea unor petreceri mondene. La Pompei, se crede că s-a identificat clubul, *schola*, al tinerimii locale: o frumoasă sală, somptuos decorată, cu fresce, trofee de arme şi simboluri de victorie; acolo trebuie să se fi reunit *iuuenes*, pentru a-şi forma cortegiul, cu ocazia defilărilor lor oficiale (5).

Dar activitatea caracteristică a acestor cluburi este, ca şi cea a efebilor, de ordin sportiv. Găsim, la Roma ca şi în municipii, numeroase exemple de jocuri disputate de tineri: *ludi iuuenales*, *Iuuenalia*, de la Nero[16] până la Gordianus I[17], împăraţii au luat adesea iniţiativa lor. Cu

13. SHA., *Gord.*, 4, 6. – 14. Dig., XLVIII, 19, 28, 3. – 15. DESSAU, 7306; *CIL*, IX, 1681; cf. *Aép.*, 1911, 67; 1926, 126. – 16. SUET., *Ner.*, 11; TAC., *Ann.*, XIV, 15; *Hist.*, III, 62. – 17. SHA, *Gord.*, 4, 6.

totul excepţional, ca la Quinquatriile Minervei, fondate la Albanum de către Domitianus[18], se dispută probe de ordin literar, cum am văzut că se făcea uneori la Athena; dar cel mai adesea, ca şi în Grecia, acestea sunt jocuri sportive, singura diferenţă constând în aceea că aici este vorba nu de întreceri pe stadion, ci în circ şi amfiteatru: am vorbit deja despre rolul pe care-l jucau astfel, în educaţia nobilimii imperiale, echitaţia, scrima şi „vânătoarea" (a se înţelege: luptele cu animale sălbatice).

Nu încape îndoială că, în intenţia lui Augustus, ca şi în cea a atenienilor din anii 338-335, această instituţie a avut iniţial scopul de a orienta formarea tineretului spre fapte de arme. Dar sub Imperiu, ca şi în Grecia hellenistică, acest caracter para– sau premilitar s-a estompat foarte repede: *collegia iuuenum* sunt, înainte de orice, cluburi aristocratice şi mondene, unde tinerii de bani gata se iniţiază în viaţa de societate şi în sporturile elegante. Mă refer aici la *collegia iuuenum* din Italia. Această judecată nu ar fi valabilă cu privire la alte formaţii de tineret, pe care le vedem apărând, mai ales începând cu secolul al II-lea, în regiunile de frontieră, de-a lungul Rhinului şi Dunării, nici, în mare măsură, cu privire la cele din Africa[19]: de recrutare mai puţin exclusivistă, aceste formaţiuni (care poartă de altfel numele de *Iuuentus* mai degrabă decât pe cel de *collegium iuuenum*) par legate mai mult de pregătirea militară şi de înrolarea în armată; dar, prin aceasta, ele scapă istoriei propriu-zise a educaţiei.

Politica şcolară

În privinţa şcolilor, Imperiul roman s-a văzut determinat să practice o politică activă de intervenţie şi patronaj (6). Spre deosebire de ceea ce ne-au arătat cetăţile hellenistice, la Roma n-a existat niciodată o magistratură specială destinată supravegherii sau inspecţiei stabilimentelor de învăţământ (7). Dimpotrivă, ca şi în cetăţile greceşti, statul roman acordă corpului profesoral favoruri de ordin fiscal, asumându-şi el însuşi, cel puţin în unele

18. SUET., *Dom.*, 4, 11. – 19. *ILA*, 3079 (= *Aép.*, 1921, 21).

cazuri, sarcina plătirii salariilor. Vespasianus este cel căruia-i revine onoarea de a fi inaugurat această dublă politică.

Scutiri fiscale

Măsurile luate de către Caesar[20] sau Augustus[21] în favoarea profesorilor nu interesau încă decât străinii, ţinând, prin urmare, mai degrabă de efortul depus de Roma pentru a-şi atrage maeştrii greci. Odată cu Vespasianus, apare o adevărată politică de imunitate fiscală; toţi profesorii din învăţământul secundar şi superior beneficiază de acum încolo de scutiri de impozite (*munera*), pe care Augustus nu le acordase încă decât medicilor[22]. Nu fusese vorba, iniţial, decât de „găzduire", de încartiruirea trupelor[23], dar împăraţii succesivi care, începând cu Hadrianus[24], au asigurat şi ratificat aceste privilegii, le-au extins progresiv, odată cu Antoninus Pius[25] şi Commodus[26], la alte îndatoriri publice: tutelă, apoi gymnasiarchie, agoranomie, sacerdoţii etc. Aceeaşi politică este reafirmată, cu unele nuanţe, de către Severi[27], Gordianus[28], Diocletianus[29], Constantinus[30], Valentinianus[31], Theodosius al II-lea[32] şi definitiv ratificată de *Codex Iustinianus*[33]. Este adevărat că, pe parcurs, ea îşi pierde mult din importanţă, întrucât imunităţile astfel acordate profesorilor s-au generalizat, fiind înlesnite, începând cu Caracalla[34], şi învăţăceilor acestora, apoi, odată cu Constantinus[35], unui mare număr de profesii, considerate la fel de utile pentru binele public.

Repetiţia, monotonă, a acestor măsuri de protecţie (8) ne-ar putea trezi admiraţia faţă de solicitudinea constantă a puterii imperiale în ceea ce-i priveşte pe universitari. Mă tem însă că ea dezvăluie mai ales o evidentă reavoinţă a autorităţilor municipale, dezabuzate de acceptarea multiplicării unor scutiri, care, degrevându-i

20. SUET., *Caes.*, 42, 2. – 21. ID., *Aug.*, 42, 3 ; OROS., VII, 3. – 22. D. C., LIII, 60 (= ZON., X, 30). – 23. *Dig.*, L, 4, 18, 30; *SPAW*, 1935, 968, 7. – 24. *Dig.*, *ibid.* – 25. *Id.*, XXVII, 1, 6, 1. – 26. *Id.*, 8. – 27. *Id.*, 9. – 28. *C. Iust.*, X, 53, 2. – 29. *Id.*, 4. – 30. *C. Theod.*, XIII, 3, 1-3. – 31. *Id.*, 10. – 32. *Id.*, 16-18. – 33. *C. Iust.*, X, 53. – 34. *Frag. Vat.*, 204. – 35. *C. Theod.*, XIII, 4.

pe unii dintre supuşi, făceau să cadă şi mai apăsător asupra altora povara îndatoririlor publice. Este, aceasta, printre atâtea altele, o mărturie a uzurii sistemului municipal, fondat, să ne amintim, pe emulaţia şi zelul spontan ale bogaţilor „binefăcători", fericiţi să contribuie generos la alimentarea bugetului comunal.

Astfel, îi vedem pe aceiaşi împăraţi trecând la limitarea numărului de beneficiari ai acestor scutiri, excluzându-i de la ele pe simplii învăţători[36], pe profesorii de învăţământ tehnic[37], pe profesorii de drept din alte localităţi decât Roma[38] şi, uneori, chiar pe filosofi[39]. Neliniştit, fără îndoială, de numărul crescând al persoanelor de vază care se străduiau să scape de *munera* făcând să li se recunoască, poate cu titlu onorific, calitatea de profesor, Antoninus a fixat o cifră maximă[40], pe care de altfel municipalităţile erau lăsate libere s-o scadă încă[41]; text interesant, care ne dă o idee despre ceea ce putea fi efectivul personalului de învăţământ în Grecia din Asia secolului al II-lea (dat fiind că decizia lui Antoninus, recunoscută după aceea ca fiind valabilă pentru tot imperiul, era adresată autorităţilor, *koinon*, din Asia). Împăratul distinge trei categorii de importanţă gradată, pe care jurisconsultul Modestinus le identifică cu metropolele de provincie, reşedinţele de resort judiciar şi, în sfârşit, cetăţile obişnuite; după categorie, erau admişi acolo zece, şapte sau cinci medici, cinci, patru sau trei retori şi acelaşi număr de gramatici.

De asemenea, imunitatea conferită de Caracalla tinerilor studioşi putea deschide (şi trebuie să fi făcut-o) calea spre abuzuri; de unde, severul regulament de poliţie promulgat de Valentinianus I în 370[42]. Tinerii provinciali care vin să-şi facă studiile la Roma trebuie să posede o autorizaţie eliberată de cetatea lor natală; ei se vor înscrie, la Roma, în birourile prefectului oraşului, care le face recensământul în fiecare lună, îi supune unei supravegheri stricte şi, în caz de abateri repetate, are dreptul de a-i expulza şi de a-i obliga să se repartrieze. Şederea lor la Roma nu trebuie să se prelungească dincolo de vârsta de douăzeci de ani; restricţie destul de severă, dacă ne

---

36. *Dig.*, L. 4, 11, 4; 5, 2, 8. – 37. *C. Iust.*, X, 53, 4. – 38. *Dig.*, XXVII, 1, 6, 12. – 39. *Id.*, 1, 6, 7, 8; L, 5, 8, 4. – 40. *Id.*, XXVII, 1, 6, 2. – 41. *Id.*, 3.– 42. *C. Theod.*, XIV, 9, 1.

gândim la obiceiul bine stabilit în Imperiul târziu de a prelungi, timp de mulţi ani, studiile de retorică. În ce priveşte dreptul, la Berytos, această limită a rămas, de la Diocletianus până la Iustinianus[43], fixată la vârsta de douăzeci şi cinci de ani.

Catedre de stat

Politica şcolară a împăraţilor are şi un al doilea aspect: tot Vespasianus este cel care „primul a instituit catedre oficiale de retorică latină şi greacă, pentru care a fixat un salariu anual de o sută de mii de sesterţi, plătit din fiscul imperial“[44]. Iniţiativă remarcabilă, chiar dacă trebuie să i se limiteze, curând, amploarea: ea priveşte doar Roma[45] şi nu ansamblul Imperiului. Pe de altă parte, cu tot pluralul emfatic, aceste catedre n-au fost, probabil, decât două: una pentru retorica greacă, despre care Philostratos vorbeşte în repetate rânduri (9), referindu-se la maeştrii care au ilustrat-o în cursul secolului al II-lea; cealaltă pentru retorica latină, al cărei prim titular a fost marele Quintilianus[46].

Politica astfel inaugurată la Roma de către Vespanianus a fost reluată la Athena de Marcus Aurelius[47], care a dotat paralel, din fondurile imperiale, o catedră de retorică şi patru (10) de filosofie, având în vedere câte una pentru fiecare dintre cele patru mari şcoli (platonică, aristotelică, epicureică şi stoică). Alegerea primilor titulari a fost încredinţată lui Herodes Atticus, unul dintre foştii preceptori ai împăratului, iar cea a succesorilor acestora, unui comitet de notabilităţi[48]. Filosofii primeau anual şaizeci de mii de sesterţi[49], retorul patruzeci de mii[50]: prin urmare, această catedră era mult mai puţin apreciată decât cea de la Roma şi Philagros, de exemplu, o va schimba cu aceea[51]; la sfârşitul Imperiului, dimpotrivă, gloria şcolii din Athena va străluci şi-l vom vedea, de data aceasta, pe Prohairesios transferându-se de la Roma la Athena[52],

43. *C. Iust.*, X, 50, 1. – 44. SUET., Vesp., 18. – 45. ZON., XI, 17. – 46. HIER., *Chron.*, 88 p. – 47. D. C., LXXXII, 31, 3. – 48. PHILOSTR., *V. S.*, II, 2, 566; LUC., *Eun.*, 3, 8. – 49. TAT., 19. – 50. PHILOSTR., *V. S.*, II, 2, 566. – 51. *Id.*, II, 8, 580. – 52. EUN., *Proh.*, 492.

fapt care simbolizează destul de clar reculul limbii greceşti în Occident.

Instituţii alimentare

Solicitudinea împăraţilor din dinastia Antoninilor s-a extins de la profesori la elevi; nu pot semnala decât pe scurt crearea, de către Traianus, a Instituţiilor alimentare[53] (11): fundaţii de un tip original, întreţinute din dobânzile plătite de beneficiarii unui sistem de credit funciar şi destinate să asigure educaţia unui anumit număr de copii, băieţi şi fete, legitimi şi naturali. Instituţii al căror scop era acela de a reacţiona, pe plan economic şi demografic, împotriva declinului Italiei şi a căror funcţionare efectivă inscripţii celebre[54] ne permit s-o constatăm.

Împăratul ca euergetes

Prin aceste iniţiative, împăraţii nu pretindeau să-şi asume, ei singuri, întreaga responsabilitate a educaţiei şi instrucţiei tineretului. Începutul Imperiului n-a cunoscut o educaţie naţională etatizată: opera acestor mari împăraţi se proiectează întotdeauna în contextul caracteristic civilizaţiei hellenistice. Ei acţionează, în interiorul imperiului lor, aproape la fel cum o făceau, în scop propagandistic, regii Pergamului la Rhodos sau la Delphi, adică nu în calitate de suverani, responsabili de buna funcţionare a unui serviciu public, ci, într-un fel, cu titlu privat, în calitate de „euergetai“ (binefăcători) sau mecenaţi.

Ficţiunea, născocită de Augustus, va dăinui mereu: împăratul nu este, în principiu, decât un *priuatus cum imperio*, obligat faţă de sine, faţă de *auctoritas* care-l distinge, să dea tuturor exemplul devotamentului pentru interesul public şi al generozităţii sale.

În realitate, dotările pe care le-am analizat nu au rămas privilegiul binefacerii imperiale. Iniţiativa privată l-a devansat chiar, uneori, pe suveran: astfel, în ce

53. PL., *Pan.*, 26-28; D. C.., LVIII, 6. – 54. DESSAU, 6509; 6675.

priveşte instituţiile alimentare, Traianus avusese precursori încă din timpul domniei lui Augustus[55]; încă din anul 97, sub Nerva, Plinius cel Tânăr concepuse proiectul, pe care testamentul său îl va confirma, de a lăsa moştenire cetăţii natale, Comum, suma de cinci sute de mii de sesterţi, al cărei venit să contribuie la întreţinerea, *in alimenta*, a băieţilor şi fetelor din cetate[56].

Exemplul, odată venit de sus, a fost urmat cu zel atât de membrii familiei imperiale, precum Matidia, nepoata lui Traianus[57], cât şi de particulari: în Italia, la Ostia[58], Terracina[59], Florentia[60]; în provincii, în Hispania[61], în Africa[62] etc.

De asemenea, dacă împăratul înzestrează catedrele profesorale, o face ca *euergetes*, în buna *sa* cetate Roma, în acea Athena care este, pentru orice om cultivat, o a doua patrie. Suetonius include fondarea primele catedre de stat în ansamblul iniţiativelor care dezvăluie în Vespasianus un mecena, un protector luminat al literaturii şi artelor[63]. La fel, Hadrianus ne apare nu atât un suveran preocupat de reforma învăţământului, cât un mecena, şi el, fie că acordă pensii retorilor celebri[64], fie favoruri şi facilităţi legale confreriei epicureice de la Athena[65].

Ca şi pentru instituţiile alimentare, aceste fondări de catedre şi-au găsit imitatori printre euergeţii particulari. Plinius cel Tânăr, printre alte multe iniţiative în favoarea scumpei sale cetăţi, Comum[66], a luat-o şi pe aceea de a strânge părinţii ai căror copii trebuiau până atunci să meargă la Mediolanum pentru studii (superioare şi, poate, chiar secundare), cu scopul ca ei să determine venirea, pe spezele cetăţii, a profesorilor necesari[67]. Va suporta el însuşi a treia parte din cheltuieli[68]; şi le-ar fi putut asuma în întregime, dar astfel părinţii se vor simţi mai direct interesaţi de succesul celor întreprinse[69], iar în ceea ce-l priveşte, va evita să pară că ar fi acţionat pentru a-şi asigura recunoştinţa concetăţenilor, „ceea ce se întâmplă, ne spune el, în numeroase locuri unde profesorii au fost angajaţi astfel în numele cetăţii“[70].

---

55. ID., 977. – 56. ID., 2927; PL., *Ep.,* 1, 8, 10; VIII, 18, 2. – 57. FRONT., *Amic.,* I, 14. – 58. *CIL,* XIV, 350. – 59. DESSAU, 6278. – 60. *CIL,* XI, 1602. – 61. *Id.,* II, 1174. – 62. *Id.,* VIII, 960; DESSAU, 6818. – 63. SUET., *Vesp.,* 17-18. – 64. PHILOSTR., *V. S.,* I, 25, 532-533; I, 22, 524; SHA., *Hadr.,* 16, 10-11. – 65. *IG*² II, 1099 = DESSAU, 7784. – 66. DESSAU, 2927; *CIL,* V, 5263, 5279, 5667, 5272. – 67. PL., *Ep.,* IV, 13, 1 sq. – 68. *Id.,* 5. – 69. *Id.,* 8. – 70. *Id.,* 6.

Mărturie foarte interesantă: ea ne arată că, în ciuda semnelor de uzură pe care ni le prezintă, în alte privinţe, sistemul municipal, frumoasele timpuri ale euergetismului, ostentativ şi interesat, n-au trecut încă; o fundaţie ca cea a lui Plinius la Comum reiterează, la trei secole distanţă, gestul lui Polythrous din Teos sau pe cel al lui Eudemos din Milet.

Şcoli municipale

Dar mai e ceva; trebuie să reflectăm la termenii de care se serveşte Plinius; *multis in locis... in quibus praeceptores publice conducuntur.* Existau deci, în timpul său, „multe cetăţi care întreţineau şcoli publice". Multe alte mărturii confirmă existenţa unor gramatici[71] sau retori[72] titulari ai unor astfel de catedre municipale, – fără să fie posibil totdeauna să precizăm modul de finanţare a acestor catedre: buget obişnuit sau fundaţie privată.

Acest fapt poate fi observat nu numai în Occidentul latin, ci şi pe pământ grec[73]. Astfel, cetatea Athena nu aşteptase iniţiativa lui Marcus Aurelius; încă din timpul lui Antoninus Pius, ea crease o catedră municipală de elocinţă, al cărei prim titular a fost Lollianos din Efes[74] (12).

Este vorba, într-adevăr, de o tendinţă foarte generală: evoluţia pe care am văzut-o conturându-se în epoca hellenistică a continuat sub Imperiul roman; interesul manifestat de societate faţă de învăţământ a devenit atât de viu şi conştient, încât, din ce în ce mai mult, pare necesar ca orice cetate importantă să posede şcoli publice, înzestrate, întreţinute şi supravegheate de muncipalitate.

Această evoluţie pare să-şi fi atins apogeul în timpul Imperiului creştin: în secolul al IV-lea, întâlnim aproape peste tot asemenea şcoli, *schola publica*[75] sau *municipalis*[76], în greacă πολιτικὸς θρόνος[77], întreţinute, mai mult sau mai puţin regulat de altfel, de bugetul municipal, *salario publico*[78]. Ele ne sunt atestate, pentru Gallia,

71. *CIL*, II, 2892. – 72. GELL., XIX, 9, 2; IUV., XV, 112. – 73. Cf. PHILOSTR., *V. S.*, I, 21, 516. – 74. *Id.*, I, 23, 526. – 75. AUG., *Conf.*, VI, 7 (11). – 76. AUS., *Grat.*, 7, 31. – 77. PHILOSTR., *V. S.*, II, 20, 600. – 78. AUG., *Civ. Dei*, I, 3.

de către Ausonius, la Lugdunum, Besara[79] şi, se pare, Tolosa[80]; de către Sf. Augustinus, la Cartagina[81] şi Mediolanum[82]; în Orient, de către Libanios, la Constantinopol[83], Nikomedeia şi Nikaia[84], precum şi la Antiochia (13). Se poate admite că, la această dată, orice cetate cât de cât importantă şi-a asumat sarcina întreţinerii unuia sau a mai multor profesori.

Persistarea învăţământului privat

Nu se poate spune că întreg învăţământul ar fi devenit public. Va exista întotdeauna, de fapt şi de drept[85], un învăţământ privat, chiar şi în oraşe ca Roma, Athena sau Constantinopol[86], unde există catedre[87] oficiale: învăţământ fondat pe libera concurenţă, o concurenţă acerbă de altfel, care contribuie la a menţine profesorii, chiar şi celebri, într-o condiţie economică destul de precară[88].

Posedăm o mulţime de mărturii ciudate despre metodele pitoreşti la care recurgeau, la Athena, profesorii din secolul al IV-lea pentru a-şi recruta un auditoriu: îi vedem pe discipolii unui profesor închizându-i pe „bobocii" nou-veniţi, pentru a-i face să se înscrie cu forţa în şcoala lor[89]; şi mai şi, un căpitan de vas face să debarce, în plină noapte, în casa unui retor prieten cu el, o navă plină cu studenţi asiatici[90]!

Modalitate de numire

Cât despre profesorii din învăţământul public, ei sunt numiţi, şi deci (Gordianus va impune această consecinţă[91]) revocabili, de către consiliul municipal (*ordo*) al cetăţii. Legea[92], fără îndoială încă de pe timpul lui Marcus Aurelius[93], prescria un larg apel la concurenţă,

79. Aus., *Grat. act.*, VII, 31. – 80. ID., *Prof.*, 17, 7. – 81. AUG., *Conf.*, VI, 7 (11). – 82. *Id.*, V, 13 (33). – 83. LIB., *Or.* I, 35. – 84. *Id.*, 48. – 85. *C. Theod.*, XIV, 9, 3, – 86. AUG., *Conf.*, V, 12 (22). – 87. LIB., *Or.* I, 37. – 88. LIB., *Or.* XXXI. – 89. EUN., *Lib.*, 495; LIB., *Or.* I, 16; 19; GREG. NAZ., *Or.* XLIII, 15, 3 sq. – 90. EUN., *Proh.*, 485. – 91. *C. Iust.* X, 53, 2 . – 92. EUN., *Proh.*, 487. – 93. PHILOSTR., *V. S.*, II, 2, 566; Cf. LUC., *Eun.*, 3, 8.

un fel de concurs; sub forma definitivă[94], pe care i-a dat-o în 362 Iulianus Apostatul[95], candidaţii vor trebui să supună o mostră (*probatio*) a talentelor lor judecăţii unui public format din persoane notabile, *optimorum conspirante consensu*.

O catedră atât de strălucită ca cea de la Athena dădea naştere unei aprige competiţii: alegerea nu avea loc fără intrigi, cabale, agitaţie, în care, bineînţeles, studenţii jucau un rol de prim-plan[96]. Alte catedre aveau mai degrabă dificultăţi în a găsi candidaţi: vedem municipalitatea din Mediolanum scriind la Roma prefectului oraşului, oratorul Symmachus, pentru a-i solicita un profesor de retorică; Sf. Augustinus, pe atunci profesor particular, i se prezentă, îi supuse atenţiei un discurs în propria sa manieră, şi ajunse astfel să fie propus milanezilor[97].

Intervenţia puterii imperiale

S-ar putea ca, încă din timpul lui Antoninus Pius, împăraţii să fi intervenit în a stimula municipalităţile să deschidă şcoli, în a fixa contribuţia la salarii optime, dar nu posedăm în această privinţă decât mărturia, totdeauna suspectă de anacronisme, oferită de autorii *Historiei Augusta*[98], ceea ce ne face să ne temem aici ca aceştia să nu fi antedatat practica curentă în timpul lor.

Imperiul târziu este, într-adevăr, cel în care o astfel de intervenţie devine regula. Epoca civilizaţiei hellenistice era de-acum revolută: ea aparţine statului liberal, satisfăcut cu un minimum de administraţie centrală, fericit să lase cât mai mult posibil din responsabilităţi pe seama iniţiativei cetăţilor. Ascendentul statului faţă de acestea devine mult mai puternic, autonomia lor din zi în zi mai precară. Împăratul, încarnare a interesului colectiv, se simte în mod firesc chemat să intervină pentru a asigura buna funcţionare a serviciului de interes public care este învăţământul.

94. Cf. *C. Iust.*, X, 53, 7. – 95. *C. Theod.*, XIII, 3, 5. – 96. EUN., *Proh.*, 487-488. – 97. AUG., *Conf.*, V, 13 (23). – 98. SHA, *Ant.*, 11, 3; *Alex. S.*, 44, 4-5.

Numirile nu mai sunt lăsate exclusiv în voia iniţiativei municipalităţilor: la Athena, vedem foarte frecvent proconsulul, reprezentant al împăratului, intervenind în clarificarea unei alegeri contestate[99], remaniind corpul profesoral[100], sugerând o numire[101]. Suveranul însuşi urmăreşte îndeaproape aceste probleme de personal, pentru a lua iniţiative: aşa se face că, în 297, Constantius Chlorus trimite la Augustodunum, pentru a-i revigora şcolile, un înalt funcţionar de la curtea sa din Augusta Treuirorum, retorul Eumenes[102]. Constans îl cheamă la Augusta Treuirorum, apoi îl transferă la Roma, pe ilustrul sofist Prohairesios, înainte de a-i permite să se întoarcă, încărcat de onoruri, la Athena[103]. Constantius al II-lea recomandă el însuşi, spre alegere, senatului Noii Rome, mai mulţi profesori de elocinţă sau de filosofie, printre care retorul Libanios şi filosoful Themistios[104]; Libanios nu va părăsi decât cu permisiunea sa Constantinopolul, pentru Antiochia[105].

Această intervenţie sfârşeşte, odată cu Iulianus, prin a deveni regula generală; el decide că nimeni nu va putea preda decât după ce va fi obţinut aprobarea printr-un decret emis de consiliul municipal şi ratificat după toate regulile de autoritatea imperială[106]: împăratul îşi asumă astfel prerogativa juridică de a controla învăţământul în întreg imperiul (14). Cum vom vedea în capitolul următor, această decizie era legată de o întreagă politică religioasă, dar, atenuându-şi tăişul anticreştin, îşi va păstra vigoarea sub succesorii lui Iulianus, după cum o dovedeşte inserarea ei în *Codex Theodosianus*; trebuie aşteptat Iustinianus pentru ca exigenţa sancţiunii imperiale să fie suprimată, ca inutilă[107].

În cadrul sferei competenţei municipale, împăratul intervine şi pentru a le reaminti cetăţilor propriile lor îndatoriri: o lege a lui Gratianus, din 376, inspirată se pare de Ausonius (15), prescrie tuturor marilor cetăţi obligaţia de a alege cei mai buni retori şi gramatici pentru instrucţia tineretului lor. Împăratul nu vrea să le suprime dreptul de a-şi alege „nobilii lor profesori“, ci

---

99. EUN., *Proh.*, 488. – 100. LIB., *Or.* I, 25. – 101. *Id.*, 82. – 102. *Pan. Lat.*, IV, 14, 15, 17. – 103. EUN., *Proh.*, 492. – 104. LIB., *Or.* I, 25, 37, 74; THEM., *Or.*, II. – 105. LIB., *Or.* I, 94, 95. – 106. *C. Theod.*, XIII, 3, 6. – 107. *C. Iust.*, X, 53, 7.

fixează suma pentru salariile acestora: vor fi alocate, din bugetul municipal, douăzeci şi patru de *annonae* retorilor, douăsprezece gramaticilor, latini sau greci. Capitala Augusta Treuirorum vede aceste cifre urcând până la treizeci, respectiv douăzeci (pentru gramaticul latin; confratele său grec, în cazul că se găseşte vreunul capabil să-şi îndeplinească funcţia, se va mulţumi cu douăsprezece *annonae*)[108].

Universitatea din Constantinopol

Această politică de intervenţie activă îşi găseşte punctul culminant în faimoasa constituţie din 27 februarie 425, prin care Theodosius al II-lea organizează la Constantinopol o Universitate de stat, ce se bucură în capitală de un adevărat monopol al învăţământului superior (numai preceptoratul privat rămâne liber)[109]. Lecţiile particulare sunt interzise profesorilor săi; aceştia îşi vor ţine cursurile în sălile amenajate ca exedre pe latura de nord a pieţei Capitoliului[110]. Corpul profesoral include: pentru învăţământul literaturii latine, trei retori şi zece gramatici, iar pentru literatură greacă, cinci retori şi zece gramatici; în fine, pentru studiile superioare, un profesor de filosofie şi doi de drept[111] (16).

Fragmentele din această constituţie inserate în Coduri nu ne conservă indicii privitoare la situaţia materială oferită personalului didactic; faptul că s-a dorit onorarea sa este atestat prin decizia luată la 15 martie din acelaşi an 425, ce conferă, cu titlu onorific, calitatea de *comes primi ordinis* profesorilor care atinseseră douăzeci de ani de serviciu, în modul cel mai satisfăcător[112].

Onoruri conferite profesorilor

Un astfel de gest nu era nici nou, nici izolat: împăraţii au oferit cu bunăvoinţă onoruri, adesea înalte, membrilor corpului profesoral. Şi aici, Flavii sunt cei care au meri-

108. *C. Theod.*, XIII, 3, 11. – 109. *Id.*, XIV, 9, 3. – 110. *Id.*, XV, 1, 53. – 111. *Id.*, XIV, 9, 3 (= *C. Iust.* XI, 19, 1). – 112. *C. Theod.*, VI, 21, 1.

tul iniţiativei: Domitianus va conferi pentru prima oară insemnele consulare unui retor, în persoana lui Quintilianus[113].

E adevărat, a făcut-o în primul rând drept recompensă pentru că-i educase nepoţii şi fiii adoptivi. Preceptoratul imperial, mai mult decât serviciile universitare, explică de asemenea consulatul cu care sunt investiţi, în secolul al II-lea, Fronto şi Herodes Atticus, în al IV-lea onorurile acordate celor doi retori tolosani, preceptori ai unui fiu sau a doi nepoţi ai lui Constantinus[114]. Ca să nu mai vorbim de cazul prea bine cunoscut al lui Ausonius; chemat de la Burdigala la Augusta Treuirorum de către Valentinianus, el a primit de la elevul său, tânărul împărat Gratianus, cele mai înalte distincţii: consulatul, guvernarea provinciei Gallia, fără a mai vorbi despre cele pe care le-a obţinut pentru tatăl, fiul şi ginerele său; a existat un moment, în anii 378-380, când Occidentul întreg era administrat de familia retorului aquitan. Cariera politică a lui Themistios, însă, se bazează exclusiv pe reputaţia învăţământului său public: el a fost numit de către Constantius al II-lea senator[115], apoi arhonte-proconsul al Constantinopolului[116], mult înainte ca Valens să se fi gândit să-i încredinţeze[117], cum o va face mai târziu şi Theodosius, educaţia unui principe imperial.

Se poate vedea aşadar cum, la sfârşitul Imperiului, interesul împăraţilor faţă de educaţie devine mai direct, mai activ, mai eficace. Este, aici, mult mai mult decât un efect al progresiei generale a înstăpânirii statului pe toate manifestările activităţii publice, este vorba de o vigilenţă specială, de o solicitudine voită (17).

Prestigiul culturii clasice în Imperiul târziu

Faptul a stârnit uneori uluire: nu e surprinzător să vezi importanţa acordată şcolilor, autoritatea recunoscută profesorilor crescând tocmai atunci când cultura antică se scufundă din ce în ce mai mult în barbarie?

Dar conceptul de decadenţă presupune o mânuire de-

113. AUS., *Grat.*, 7, 31; cf. IUV., VII, 198. – 114. AUS., *Prof.*, 16, 13-15; 7, 9-13. – 115. THEM., *Or.*, II. – 116. LIB., *Ep.*, 40. – 117. THEM., *Or.*, VIII, 120 A; IX, 123 C; 126 D.

licată şi, în orice caz, el nu reprezintă decât o judecată adusă de moderni; oamenii din Imperiul târziu nu se considerau reprezentanţi ai unei culturi pe cale de extincţie. Ei erau romani în serviciul Romei eterne; Imperiul mobiliza energiile pentru a surmonta crizele, interne şi externe, care-l asaltau, conştient de îndeplinirea misiunii sale istorice, aceea de a menţine, în faţa Barbarilor, civilizaţia şi cultura, o cultură care, din ce în ce mai mult, se identifica cu tradiţia literară clasică.

Această cultură, de esenţă aristocratică, reprezenta bunul propriu al clasei senatoriale a marilor proprietari funciari. Este remarcabil să constatăm în ce măsură gustul pentru problemele spiritului şi, în general, tradiţia clasică rămân vii în ea, supravieţuind celor mai profunde schimbări ale structurii sociale şi economice: după fiecare tulburare, şi în ciuda crizelor sângeroase şi a revoluţiilor care o decimează, această clasă se reconstituie, iar noii îmbogăţiţi nu-şi găsesc liniştea până când nu asimilează acele tradiţii intelectuale ce făcuseră mândria predecesorilor lor. În zadar cei mai străluciţi, începând cu sfârşitul secolului al III-lea, abandonează cetăţile pentru a se instala în mijlocul domeniilor lor rurale, în ale lor *uillae* şi, în curând, în castelele lor (18); ei îşi păstrează acolo habitudinile de literaţi, gustul pentru rafinamentele spiritului: nobilimea gallo-romană pe care Sidonius Apollinaris ne face s-o întrezărim, în acea Gallie a secolului al V-lea, practic căzută, încă de pe atunci, în stăpânirea Barbarilor, este la fel de cultivată ca şi aristocraţia italică din timpul lui Plinius cel Tânăr (19).

Importă prea puţin faptul că, începând din secolul al III-lea, împăratul nu mai aparţine, cel mai adesea, acestei clase. Aceşti parveniţi, aceşti soldaţi ai hazardului, de origine umilă şi grosieră, nu sunt mai puţin preocupaţi decât aristocraţia în a promova cultura clasică. Ei resimt faţă de ea un complex de inferioritate, şi nu ura pe care teoreticienii moderni ai „conştiinţei de clasă“ le-o atribuie în mod anacronic; este de ajuns să vedem educaţia rafinată pe care aceşti parveniţi o asigură copiilor lor: „ultimul dintre marii panonieni“, Valentinianus I, este cel care apelează la Ausonius pentru a-i educa fiul, pe Gratianus.

Acelaşi sentiment din partea marilor condotieri barbari, care, de pe la sfârşitul secolului al IV-lea, joacă

rolul de înalţi demnitari ai palatului, pe lângă împăraţii slabi din Occident: francii Richomer şi Arbogast vor încredinţa purpura imperială unui fost retor, Eugenius; vandalul Stilicho îşi educă fiica, Maria (pe care va face s-o ia în căsătorie suveranul şi protejatul său, Honorius), cu toate rafinamentele unei culturi literare demne de tradiţia principeselor hellenistice[118]; Alaric îl susţine pe Attalos, Theodoric al II-lea pe Avitus, reprezentanţi ai clasei culte, ai aristocraţiei senatoriale.

Fapt este că armata, oricât s-ar proletariza, apoi s-ar barbariza, rămâne, nu mai puţin, armata romană; împăraţii sau stăpânii reali ai puterii, oricare ar fi ei, înţeleg să servească şi în primul rând să salveze Imperiul roman, ideea romană, iar aceasta din urmă, o repet, nu poate fi separată de idealul civilizaţiei clasice, de cultul literaturii.

Niciodată prestigiul literaturii n-a fost mai profund resimţit. La ultimii păgâni, el se nuanţează cu o coloratură mistică; în aceeaşi măsură, şi chiar mai mult decât neo-platonismul, cultul clasicilor constituie ultimul bastion prin care vechea religie se apără împotriva invaziei creştinismului: a se vedea ce figură de profet inspirat capătă Vergilius în ochii cercului de literaţi grupaţi în jurul lui Macrobius! (20). Când, prin anii 357-360, guvernatorul de provincie Anatolios, un păgân fervent, ajunge la Athena, în cursul pelerinajului său în Grecia, el se preocupă de organizarea unui concurs de elocinţă la fel de mult ca de oferirea de sacrificii şi vizitarea templelor[119]. Nici creştinii, după cum vom vedea în capitolul următor, nu erau mai puţin ataşaţi, la rândul lor, de tradiţiile clasice, factor comun de umanitate.

Cum să ne mai mirăm, atunci, de locul ocupat de şcoală în stat? Cultura romană, grefată pe hellenismul tardiv, fusese totdeauna puţin cam „şcolară“, trăsătură ce n-a putut decât să se consolideze odată cu trecerea timpului. Caracterul demografic instabil al aristocraţiei, neîncetat decimată şi reconstituită, diminuează importanţa tradiţiei familiale propriu-zise; primul rol revine şcolii, deţinătoare a tradiţiei, cărţii – instrument de înnobilare. Educaţia clasică, mai mult decât oricând, incarnează idealul perfectei umanităţi.

118. CLAUD., *Fesc.*, 232 sq. – 119. EUN., *Proh.*, 491.

Era normal ca statul, ca împăratul, să devină protector al literelor. Ideea a fost magnific exprimată, în 297, de retorul Eumenes, cu ocazia restaurării şcolilor din Augustodunum: el îl felicită pe Constantius Chlorus pentru a se fi arătat, ca şi colegii săi de tetrarhie, atât de activ favorabil studiului literaturii, pentru că „a ştiut să înţeleagă că ştiinţa de a vorbi bine, care este şi aceea de a acţiona bine, ţine de prevăzătoarea solicitudine a maiestăţii sale: divina inteligenţă a gândirii sale eterne l-a făcut să înţeleagă că literatura este fundamentul tuturor virtuţilor“[120].

Se va spune: e un retor care vorbeşte şi care pledează pentru meseria sa! Dar legislatorul nu vorbea altfel: Constantius al II-lea şi Iulianus rezervă „importantul rang al decuriilor“ oraşului Roma oamenilor cultivaţi, iniţiaţi în litere şi elocinţă, întrucât, spun ei, „e necesar să recompensezi cultura literară, care ocupă primul rang printre virtuţi“ (*litteratura quae omnium uirtutum maxima est*)[121].

Şcolile şi recrutarea funcţionarilor

Acest zel nu este, totuşi, pur şi simplu dezinteresat. Statul Imperiului târziu se sprijină pe o dublă bază; alături de armată, există administraţia civilă, a cărei dezvoltare tentaculară a multiplicat serviciile şi birourile. Începând cu Diocletianus, statul roman a devenit o monarhie birocratică: el redescoperă tipul de guvernământ care fusese cel al vechilor monarhii orientale, un guvernământ de scribi.

De aici, rolul practic ce revine de acum încolo şcolilor: a pregăti Imperiului un personal competent de administratori şi funcţionari. Nu încape îndoială că împăraţii din secolul al IV-lea, când emiteau cu atâta grijă legi privitoare la învăţământ, au avut în vedere recrutarea salariaţilor lor.

L-am văzut pe Valentinianus, în 370, supunând studenţii din Roma unui control strict din partea prefectului oraşului[122]: acesta nu are numai atribuţia de a reprima turbulenţa tinerilor, eschivarea lor de la îndatoririle care-i

120. *Pan. Lat.*, IV, 8; 14. – 121. *C. Theod.*, XIV, 1, 1. – 122. *Id.*, XIV, 9, 1.

aşteaptă în cetăţile natale; el trebuie, de asemenea, să trimită anual împăratului o listă cu studenţii care se vor fi distins în studiile lor, pentru ca administraţia să-i poată promova în mod util, în funcţie de necesităţi.

Panegiriştii din Augustodunum insistă asupra frumosului viitor promis celor ce studiază retorica: tribunale, birouri financiare, guvernare de provincii, direcţii de ministere (*palatii magisteria*[123]). Ideea este pretudindeni prezentă: Ausonius îşi îndeamnă nepotul la studiu, arătându-i, prin exemplul alor săi, că elocinţa conduce la cele mai înalte funcţii în stat[124]; Symmachus celebrează în scrisorile sale calea care deschide accesul spre magistraturi[125]; Dion Chrysostomos ne prezintă, la Antiochia, părinţii ambiţioşi care-şi împing copiii spre studiul literelor, pentru a-i face să reuşească în serviciul împăratului[126].

Nu era vorba aici de vane promisiuni sau de speranţe iluzorii; practica guvernării imperiale ne arată că, fără excepţie, posturile înalte din administraţie sunt în mod firesc rezervate foştilor elevi din învăţământul superior.

Am vorbit de „personal competent". Să precizăm. Trebuie să înţelegem prin asta, natural, competenţa tehnică pe care o puteau câştiga la şcoală studenţii în drept şi, prin practica judiciară, avocaţii. Ca şi la începutul Imperiului, baroul reprezintă unul dintre principalele debuşeuri ce se deschid tinerilor literaţi, şi le permite să ajungă mai târziu la funcţii administrative. Putem reţine exemplul carierei poetului Prudentius (născut în 348): după ce studiază retorica[127], devine avocat, înainte de a primi succesiv două guvernări de provincie, apoi o înaltă funcţie la Curte[128]. Este o carieră normală: o constituţie a lui Theodosius al II-lea, reluată de Iustinianus[129], arată că exista obiceiul de a se recruta, dintre avocaţii remarcabili, guvernatorii de provincii (cu atribuţii devenite, se ştie, esenţialmente judiciare).

Dar mai e ceva: nu fără uimire constatăm că posturi înalte erau în mod curent oferite unor oameni fără formaţie juridică, nici administrativă, unor simpli retori care nu posedau alt talent decât pe cel al cuvântului sau,

123. *Pan. Lat.*, V, 5; 6; VII, 23. – 124. AUS., *Protr.*, 43-44. – 125. SYMM., *Ep.*, I, 25. – 126. CHRYS., *C. Opp.*, III, 12, 369; 13, 371. – 127. PRUD., *Cath.*, pr. 8-9. – 128. *Id.*, 13-21. – 129. *C. Iust.*, II, 7, 9.

dacă preferăm, al artei literare. Să amintesc cazul lui Ausonius? Îi cunoaştem îndeajuns limitele spiritului şi lacunele culturii sale, pentru a fi surprinşi văzându-l pe elevul său, Gratianus, conferindu-i înaltele responsabilităţi ale guvernării de provincii. Cazul lui nu era izolat: unul dintre colegii săi, retorul tolosan Exuperius, fusese numit *praeses* (guvernator al unei provincii) în Hispania, de către elevii săi deveniţi Caisares[130]. Sf. Augustinus, retor la Mediolanum, se amăgea cu speranţe analoge: el se descrie, în ajunul convertirii sale, frecventând zilnic, după cursuri, anticamerele ministeriale, animat de atracţia unui astfel de post de *praeses*, pe care spera să-l obţină graţie relaţiilor influente pe care le întreţinea cu grijă[131].

Trebuie oare să deplângem orbirea unei societăţi decadente, care atribuia cu obstinaţie o asemenea valoare învăţământului formal al retoricii, a unui imperiu care-şi încredinţa astfel pârghiile de comandă unor flecari incompetenţi? Ar însemna să facem dovada unui slab simţ istoric. În realitate, Imperiul târziu rămânea fidel tradiţiei clasice; la şase sau şapte secole distanţă, percepem, sub pana unui Eumenes sau a unui Iulianus, un fel de ecou amplificat al imnului către Logos al bătrânului Isokrates: arta oratorică ne învaţă să gândim bine, să acţionăm bine şi, în acelaşi timp, să scriem bine. Educaţia tradiţională formează oameni, cu spirit drept şi subtil; restul nu este decât o chestiune de practică. Imperiul târziu rămâne într-adevăr antic, până şi în acest dispreţ faţă de tehnicitate (21).

Învăţământul stenografiei

Şi totuşi, la un nivel inferior, constatăm dezvoltarea unei materii de învăţământ de ordin propriu-zis tehnic, al cărei succes se explică prin cerinţele administraţiei: mă refer la stenografie (*notae*, ταχυγραφία, σημεῖα.) (22).

Antichitatea a cunoscut, într-adevăr, un sistem de notaţie rapidă a limbajului. Originile sale urcă poate până

130. AUS., *Prof.*, 17, 13. – 131. AUG., *Conf.*, VI, 11 (18-19).

în secolul al IV-lea a. Chr. [132], dar el nu apare în plină lumină decât începând cu Cicero[133]; s-au adus adesea omagii pentru această invenţie libertului său, Tiron, dar e dificil, în stadiul actual al documentaţiei noastre, să stabilim dacă acesta şi-a inventat sistemul în toate elementele sau dacă „notele tironiene“ nu sunt decât o adaptare în latină a unui sistem grec deja aflat în uz. Oricare ar fi situaţia în această chestiune de prioritate, sub Imperiu sunt folosite concomitent două sisteme destul de strâns înrudite, unul pentru limba greacă, celălalt pentru latină.

Încă pe împăratul Titus îl vedem capabil să rivalizeze în viteză cu propriii săi secretari[134]. În 155, un papirus din Oxyrrhynchos ne prezintă un tânăr sclav pe care stăpânul îl încredinţează unui profesor de stenografie (σημειογράφος); acesta din urmă se angajează, căzând la învoială asupra preţului (plătibil eşalonat în trei etape), să-l înveţe meseria în decurs de doi ani[135].

Dar, mai ales la sfârşitul Imperiului, folosirea şi, prin urmare, învăţământul stenografiei, s-a generalizat. *Notarii* (cuvântul îi desemnează chiar pe secretarii experţi în arta acelor *notae*) sunt auxiliarii indispensabili ai administraţiei: îi vedem pretutindeni, escortând magistraţii şi înalţii funcţionari[136]. Rolul lor este cu deosebire important în birourile administraţiei centrale; însărcinaţi la început doar cu redactarea proceselor verbale ale consistoriului, notarii imperiali se văd, începând cu mijlocul secolului al IV-lea, frecvent investiţi cu misiuni în provincie în calitate de comisari delegaţi cu împuterniciri extraordinare şi sunt asimilaţi gradului de ofiţeri superiori, *tribuni et notarii*.

Uzul stenografiei este atât de generalizat, încât îşi depăşeşte utilizarea administrativă: un poet ca Ausonius are un stenograf pentru a-şi alcătui după dictare compoziţiile[137]. Biserica creştină o utilizează la rândul ei: dacă am păstrat atâtea predici ale Părinţilor Bisericii din secolele IV-V, o datorăm faptului că stenografii se aflau acolo, aşezaţi la picioarele episcopului, în biserică, gata să-i noteze cuvintele rostite în cursul predicilor incluse în liturghie.

---

132. D. L., II, 48. – 133. PLUT., *Cat. mi.*, 23. – 134. SUET., *Tit.*, 3,3. – 135. P. Oxy., 724. – 136. EUN., *Proh.*, 484. – 137. AUS., *Ephem.*, 7.

O tehnică atât de profitabilă constituia obiectul unui mare interes din partea părinţilor nevoiaşi în căutarea unei meserii bănoase pentru fiii lor. Chiar şi într-un colţ pierdut al Egiptului de Sus, ajunge ca un învăţător să deschidă o şcoală în care promite să predea nu numai literele, ci şi stenografia, pentru a vedea clientela îngrămădindu-se[138]. Libanios, gata să se neliniştească de orice concurenţă, pretinde chiar că părinţii sfârşeau prin a acorda mai multă importanţă acestei arte decât studiului literaturii clasice[139].

Fapt este că stenografia promitea celui ce o poseda o funcţie asigurată, o carieră stabilă, al cărei orizont nu era necesarmente limitat: deşi gradele înalte erau rezervate în principiu foştilor elevi ai retorilor, nu lipsea exemplul, în această monarhie absolută în care favoarea putea orice, al unor simpli secretari ajunşi în funcţiile cele mai elevate, inclusiv guvernarea de provincii[140]. Cariera eclesiastică cunoştea şi ea asemenea reuşite, cum o arată povestea celebrului Eunomios, marele susţinător al neo-arianismului: era un fiu de ţăran, care izbutise, pentru a scăpa de munca pământului, să-şi însuşească preţioasa meserie; el devine secretarul episcopului arian Aetios şi porneşte astfel pe calea cea bună[141].

Prin acest din urmă aspect, educaţia din Imperiul târziu sfârşeşte prin a-şi căpăta fizionomia caracteristică: greşeam oare sugerând, la începutul acestei istorii, că educaţia antică a evoluat spre o cultură de scribi?

138.THEOD., *H.E.*, IV, 18,8 sq. – 139. LIB., *Or.*, XXXI, 28; 33. – 140. *Id.*, LXII, 51. – 141.GREG. NYS., *C.Eun.*, I, 50.

Capitolul IX

CREŞTINISMUL ŞI EDUCAŢIA CLASICĂ

Expresia „educaţie creştină“ (ἐν Χριστῷ παιδεία) o întâlnim deja sub pana Sfântului Clemens din Roma[1], prin anul 96; Sf. Paulus, înaintea lui, se preocupase să dea părinţilor sfaturi în privinţa modului de a-şi educa copiii[2]: în chiar acest aspect stă una dintre cele mai constante preocupări ale creştinismului.

Educaţia religioasă

Când se vorbeşte, azi, de „educaţie creştină“, se înţelege, cel mai adesea, o impregnare cu preocupări creştine a ansamblului formării copilului şi, în primul rând, a instrucţiei sale şcolare. Trebuie să ţinem seama de faptul că, pentru Biserica antică, termenul are un sens mai strict şi mai profund; este vorba esenţialmente de educaţia religioasă, adică, pe de o parte, de iniţierea dogmatică: ce anume adevăruri sunt cele în care trebuie să crezi pentru a fi salvat? Şi, pe de alta, de formarea morală: care este conduita ce se impune unui creştin? Recunoaştem schema pe care sunt construite Epistolele lui Sf. Paulus: întreaga Biserică antică a urmat calea inaugurată de marele apostol. Această educaţie creştină, în sensul sacru şi transcendent al cuvântului, nu putea, precum educaţia profană, să fie oferită de şcoală, ci în şi prin Biserică, iar, pe de altă parte, în sânul familiei.

1. CLEM. ROM., *I Cor.*, 21, 8; 6; cf. 62, 3. – 2. *Eph.* 6, 4; *Col.*, 3, 21.

A-şi creşte copiii în mod creştinesc, a-i face să participe la tezaurul credinţei, a le inculca o disciplină sănătoasă în materie de viaţă morală este datoria fundamentală a părinţilor. Există aici ceva mai mult decât conţinea tradiţia romană: creştinismul depinde sub acest aspect esenţialmente de tradiţia ebraică pe care o prelungeşte şi în care accentul pus pe rolul familiei în formarea conştiinţei religioase era atât de marcat[3]. Datorie imprescriptibilă: vechea Biserică ar fi judecat cu severitate părinţii „creştini" de azi, care se consideră absolviţi când şi-au abandonat responsabilităţile în mâinile unui profesor sau ale unei instituţii.

Familia creştină este mediul natural în care trebuie să se formeze sufletul unui copil. Dat fiind că resortul principal al oricărei educaţii este imitarea adultului, se poate vorbi în primul rând de o educaţie prin exemplu, dar aceasta nu exclude un efort conştient de pedagogie religioasă. Un tratat, prea multă vreme neglijat, al Sf. Dion Chrysostomos, conţine sfaturi pline de savoare *în legătură cu maniera în care părinţii trebuie să-şi educe copiii*[4] (1). Părinţii sunt cei cărora le incumbă, tatălui mai ales[5] (mamei, pentru fiice[6]), grija pentru formarea lor creştină; trebuie să-i înveţe istoria sacră, acele frumoase povestiri despre Abel şi Cain[7], despre Isau şi Iacob[8], sub o formă familiară, străduindu-se să le trezească curiozitatea:

> Când copilul va reţine bine această povestire, îi veţi cere într-o altă seară: „Istoriseşte-mi povestea celor doi fraţi". Şi, dacă va începe prin cea a lui Cain şi Abel, întrerupeţi-l, spunându-i: „Nu, nu aceasta este cea pe care ţi-o cer, ci pe aceea a celorlalţi doi fraţi, al căror tată a rostit o binecuvântare". Amintiţi-i apoi câteva detalii semnificative, fără ca totuşi să-i daţi numele fraţilor. Când vă va reproduce bine toată povestea, reluaţi şirul expunerii...[9]

Oricât de important ar fi acest rol al familiei[10], el nu este totuşi decât un rol complementar; esenţialul educaţiei religioase îl reprezintă iniţierea doctrinară, pe care neofitul o primeşte de la Biserică, înainte de a fi admis la botez. Morfologic vorbind, creştinismul este o

3. *Deut.*, 6, 2; 7; 20. – 4. CHRYS., *Inan. glor.*, 19 sq. – 5. *Id.*, 32, 1. – 6. *Id.*, 90, 1. – 7. *Id.*, 39, 5 sq. – 8. *Id.*, 43, 5 sq. – 9. *Id.*, 45, 1.-2. – 10. *Id.*, 79, 3; 80, 1.

religie misterică: trăsătură mult atenuată azi, din cauza a tot ce subzistă, în lumea noastră păgânizată, de la creştinătatea medievală (în bisericile noastre, cu porţile deschise, oricine poate intra, chiar şi un nebotezat poate asista la taina euharistică), dar care era foarte pronunţată în antichitatea creştină (2).

Biserica era aceea care, în calitatea ei de biserică, instruia catehumenul, prin intermediul unui delegat special mandatat în acest scop: încă de la primele generaţii creştine, vedem în funcţie „profesori" (διδάσκαλοι)[11] (3), însărcinaţi cu acest învăţământ şi investiţi, în speţă, cu o charismă specifică. Instituţia catehumenatului s-a dezvoltat progresiv, pe măsură ce se multiplica numărul noilor convertiţi; ea şi-a căpătat forma definitivă la Roma, prin anul 180 (4), presupunând pe atunci un lung noviciat, cu o durată fixată la trei ani, în cursul căreia se desfăşura un învăţământ atent gradat. Destul de curând, se pare, acest învăţământ încetează să mai fie încredinţat unor *didáskaloi* specializaţi; cei însărcinaţi cu asta sunt de obicei preoţi, deşi episcopului însuşi îi revine sarcina să dea pregătirii în cauză o ultimă desăvârşire: predicile şi tratatele de catehism păstrate de la Sf. Gregorios din Nysa, Kyrillos din Ierusalim, de la Theodoros din Mopsuestia, Sf. Ambrosius, Sf. Augustinus, pentru a nu-i cita decât pe cei mai iluştri, atestă la ce nivel remarcabil ştiuseră marii episcopi din secolul al IV-lea să-şi situeze învăţământul.

Bineînţeles, formaţia religioasă nu înceta odată cu primirea botezului; într-un anume sens, ea se prelungea, se aprofunda, de-a lungul întregii vieţi creştine: e suficient să se ne gândim la locul pe care-l ocupau în timpul liturghiei lecturile şi predica.

Creştinismul, religie savantă

Dar dacă educaţia creştină, în sens strict, nu ţine de domeniul şcolii, nu trebuie să conchidem de aici că Biserica s-ar putea dezinteresa de ea; pentru a putea propaga şi menţine, pentru a-şi putea asigura nu numai

11. *Act.* 13, 1; *I Cor.*, 12, 28; 31; *Eph.*, 4, 12; *Didach.*, 13, 2; 15, 2; BARN., I, 8; 4, 9; HERM., *Vis.* III, 5,1; *Sim.* IX, 15, 4.

învățământul, ci și simpla practicare a cultului, religia creștină cere imperios cel puțin un minimum de cultură literară. Creștinismul este o religie savantă și n-ar putea exista într-un context barbar.

În primul rând, cum spun musulmanii, este o religie a Cărții: ea se bazează pe o Revelație scrisă, Cărțile sfinte ale religiei lui Israel, pe care le strânge și le revendică pentru sine și cărora le va adăuga pe cele ale Noului Testament, pe măsură ce acestea sunt compuse și li se recunoaște valoarea canonică de Γραφή. Caracterul biblic al rugăciunii liturgice, locul destinat în ea lecturilor, face ca prezența Cărții să fie constantă și necesară: arabii nomazi de la *limes*-ul Siriei n-au totdeauna un altar în efectivul lor de campare, dar îi vedem punând potirul pe cartea deschisă a Evangheliilor[12]. Cu cât se înaintează în timp, cu atât rolul literei scrise se afirmă în viața cotidiană a Bisericii: „tradiția" (παράδοσις), a cărei importanță nu încetează să crească (5), nu mai înseamnă un simplu ansamblu de doctrine, interpretări și obiceiuri transmise pe cale orală; ea se incarnează într-o literatură, curând abundentă și variată. Există mai întâi reglementările și ordonanțele disciplinare, tot ceea ce, mai târziu, va constitui Dreptul canonic (originile sale urcă, mult înainte de epoca marilor concilii, până la începutul secolului al II-lea, odată cu Διδαχή sau *Doctrina celor doisprezece Apostoli*); apoi literatura spirituală, apologetica și, după apariția ereziilor, polemica și dogmatica.

Astfel, de la exigențele imediate ale pietății până la aspirațiile cele mai elevate ale gândirii religioase, totul concura spre a impune creștinilor un tip de cultură, și prin urmare o educație, în care elementul scris să ocupe un loc de elecție. Ar părea normal ca primii creștini, atât de intransigenți în voința lor de a rupe cu o lume păgână ale cărei erori și tare nu vor înceta să le denunțe, să fi creat în consecință, pentru uzul lor, o școală de inspirație religioasă, distinctă și rivală a școlii păgâne de tip clasic. Or, lucru remarcabil, ei n-au făcut-o, cel puțin în cadrul civilizației hellenistice și romane.

Și totuși, a crea un învățământ orientat spre viața religioasă, ale cărui programe, în special, să fie centrate pe studiul Cărților sfinte, nu era ceva de neconceput; creștinii

---

12. BAR. HEBR., *Nomocan.*, I, 4.

din Imperiul roman îi aveau sub ochi modelul în şcolile iudaice, care tocmai atunci îşi desăvârşeau organizarea.

Şcoala rabinică

În iudaismul în dispersie şi, după distrugerea templului, în iudaism pur şi simplu, viaţa religioasă a Israelului se identifică cu tradiţia şi, prin urmare, presupune cunoaşterea exactă a Legii revelate, a Torei[13]. Cum Legea este o lege scrisă (chiar tradiţia, orală la origine, care o completează sau o interpretează, va fi, începând cu secolul al II-lea, redactată în scris şi codificată), educaţia religioasă iudaică se bazează pe studiul textelor scrise. Şi în primul rând pe cel al limbii sacre: încă din primele secole ale erei noastre, folosirea Bibliei greceşti se vede abandonată (6), iar ebraica este singura limbă în care se poate face studiul Legii.

Educaţiei familiale prescrise de Lege[14] i se adaugă sau i se substituie un sistem de învăţământ colectiv, în sânul unor şcoli regulat organizate. Sistemul îşi cunoaşte deplina înflorire în Imperiul târziu, când comportă trei trepte, consacrate mai întâi lecturii Bibliei, apoi studiului comentariilor, din ce în ce mai dezvoltate, la *Mischna*, apoi la *Talmud*[15] (7).

Aceste şcoli au fost instituite pretutindeni[16]: „casa învăţăturii" (*bêt hamidrâsch*), „casa cărţii" (*bêt sêfer*) corespund sinagogii, casei de rugăciuni, προσευχή. Şi una, şi cealaltă, intim legate, reprezintă sufletul întregii comunităţi iudaice: „Atâta timp cât vocea lui Iacob va răsuna în sinagogi şi în şcoli, mâinile lui Isau (a se înţelege: ale Imperiului roman, persecutor) nu vor fi victorioase"[17]. Ele sunt înconjurate de o afecţiune prevenitoare; profesorul, chiar elementar, este respectat, înnobilat cum e de prestigiul cuvântului divin pe care-l revelează copilului: „Trebuie să ai tot atâta veneraţie pentru învăţătorul tău ca şi pentru Dumnezeu", va spune *Talmudul*[18].

---

13. Cf. JOS., *C. Ap.*, I, 12; II, 19. – 14. *Deut.*, 6, 2; 7; 20. – 15. *Aboth*, 6, 5. – 16. *B. Bathra*, 21 a. – 17. *Pesikta*, 121 a. – 18. *Aboth*, 4, 15.

Şcoli creştine în ţări barbare

Cu excepţia faptului că pentru ei nu exista o limbă sacră (Scripturile au fost traduse, încă din antichitate, în toate limbile), aceleaşi cauze trebuie să-i fi determinat pe creştini să creeze şi ei şcoli religioase de un tip analog. Într-adevăr, ei au făcut-o ori de câte ori au implantat Biserica într-o ţară „barbară", adică una care nu fusese asimilată de cultura clasică.

În Egipt, Siria şi Mesopotamia, creştinismul a reanimat egipteana şi arameica, limbi care, de la Alexandru, încetaseră să fie limbi de cultură; el a declanşat dezvoltarea unei literaturi, şi deci a unui învăţământ, în coptă şi siriană, ambele strâns legate de exigenţele vieţii religioase (8).

Mai mult încă, în ţările care până atunci nu cunoscuseră cultura scrisă, creştinismul face să se nască o cultură, o literatură, şi în primul rând o scriere, naţionale, create în întregime pentru propriul său uz. Mai întâi ca să poată traduce Biblia, izvor al oricărei vieţi creştine, îi vedem în secolele IV-V pe Frumentius (sau pe primii săi colaboratori) promovând etiopiana la rangul de limbă literară, ca şi pe Mesrob (dacă trebuie să păstrăm atribuirea tradiţională) pentru armeană şi georgiană (khoutsouri), Quardutsat din Arran, poate, pentru limba hunică, Wulfila, după cum se ştie, pentru germanică şi, mult mai târziu, în secolul al IX-lea, Kyrillos şi Methodius pentru slavă. În toate aceste domenii, învăţământul, încă de când a fost creat, a avut un caracter religios.

Nimic asemănător, insist, în aria proprie a culturii greco-latine: atâta timp cât durează antichitatea, creştinii, în afară de câteva cazuri excepţionale şi limitate, nu şi-au creat şcoli proprii; ei s-au mulţumit să-şi juxtapună formaţia specific religioasă (asigurată, cum s-a văzut, de Biserică şi familie) instrucţiei clasice pe care o primeau, în aceleaşi condiţii ca şi păgânii, în şcolile de tip tradiţional.

Creştinism şi clasicism

Există aici ceva surprinzător pentru omul de azi: noi suntem obişnuiţi să vedem bisericile creştine revendicând

şcolile confesionale ca pe unul dintre drepturile lor esenţiale, ca pe una dintre exigenţele directe ale credinţei lor. Fapt de importanţă considerabilă, căci s-a înnodat astfel, în cursul primelor secole, între creştinism şi clasicism, o legătură intimă, căreia istoricul nu poate decât să-i constate soliditatea. Au existat teologi care s-au scandalizat, care au denunţat această secretă înţelegere cu hellenismul ca pe o infidelitate, o falsificare a esenţei pure a creştinismului primitiv. Deplorabil sau providenţial, faptul e fapt: născut în Palestina hellenistică, creştinismul s-a dezvolat, şi-a căpătat forma proprie în sânul civilizaţiei greco-romane, de la care a primit o amprentă de neşters: propovăduită fie şi în China sau Bantu, Evanghelia nu poate uita că la început a fost redactată în greacă; este un fapt esenţial, la fel cum pentru buddhism este acela de a fi apărut în India sau, pentru Islam, formularea în arabă a Coranului.

Nimic nu demonstrează mai bine profunzimea sintezei realizate, la începutul secolului al IV-lea, între creştinism şi hellenism, decât examinarea culturilor creştine apărute în ţările barbare. Ele n-au fost elaborate, în întregime, pornind exclusiv de la datele Revelaţiei, ci reprezintă, tehnic vorbind, o simplă adaptare, în mediul lingvistic local, a culturii creştinilor greci, deja cu totul impregnată de elemente clasice.

Este suficient să deschidem o carte coptă, pentru a constata numărul extraordinar de cuvinte greceşti introduse în limba creştinilor din Egipt. De fapt, până în ajunul invaziei arabe, şcolile copte au rămas şcoli bilingve, unde greaca era studiată paralel cu limba naţională[19]. Cultura siriană se pretează la observaţii analoge; ea este, desigur, foarte semitică nu numai în expresie, ci şi în spirit: morfologic vorbind, şcolile siriene ne fac să ne gândim mai puţin la cele din lumea hellenistică decât la şcolile islamice, pe care, de altfel, e foarte probabil să le fi ajutat să ia fiinţă. Dar această cultură îşi are sursele de inspiraţie în tradiţia greacă, şi în special în şcoala din Antiochia: maestrul prin excelenţă al şcolilor nestoriene este Theodoros din Mopsuestia. Şi, odată cu Părinţii Bisericii greceşti, întreaga tradiţie şcolară clasică îşi face drum în aceste provincii

---

19. *O. Lond. Hall*, 14222.

îndepărtate; am întâlnit deja acest fapt extraordinar: gramatica lui Dionysios Thrax, adevărat catehism al şcolii hellenistice, a fost tradusă, literal, în limbi atât de diferite de greacă, precum armeana sau siriana.

Mai mult decât să ne mirăm, este important să înţelegem: de ce creştinismul mediteranean s-a împăcat atât de bine, în antichitate, cu şcoala păgână? Am putea începe prin a observa că, mai presus de orice, creştinismul este o religie care reglementează raporturile ce trebuie stabilite între om şi Divinitate, şi nu în primul rând, nici în mod esenţial, un ideal de cultură, adică o modalitate de organizare a vieţii terestre. Şi dacă, fără îndoială, orice doctrină profundă privitoare la om şi viaţă tinde, printr-o fecunditate naturală, să explice treptat consecinţele practice implicate de principiile sale şi să acţioneze astfel asupra civilizaţiei, este vorba aici de un proces care necesită timp îndelungat: primele generaţii creştine n-au avut a clarifica atât pedagogia creştină, cât politica creştină; urmărind ceea ce era mai presant, ele au edificat structurile fundamentale, cele mai profunde, ale întregii civilizaţii creştine ce avea să vină: o dogmatică, o morală, o disciplină canonică, o liturghie.

Dar mai e ceva: chiar şi o religie, tipul de mişcare revoluţionară conştientă totuşi de aspiraţiile sale absolutiste, nu se poate sustrage influenţei, cu atât mai profundă cu cât rămâne inconştientă, a mediului de civilizaţie în sânul căruia se dezvoltă. Se petrece aici un fenomen foarte general, pe care, în ce mă priveşte, propusesem să-l numim *osmoză* culturală (9): mediul de civilizaţie este asemeni unui fluid hrănitor, care scaldă oamenii şi instituţiile, pătrunzându-i chiar şi fără ca ei s-o ştie, chiar şi împotriva voinţei lor.

Adoptarea de către creştini a şcolilor greceşti sau latine constituie un remarcabil exemplu al unei astfel de osmoze: tocmai pentru că trăiau în lumea clasică, creştinii primelor secole au acceptat ca pe ceva „natural", de la sine înţeles, categoria fundamentală a umanismului hellenistic: omul, ca valoare necondiţionată, anterioară oricărei specificaţii. S-ar putea spune (10): pentru a putea fi creştin, trebuie mai întâi să fii om, destul de matur pe plan propriu-zis uman ca să fii capabil de a îndeplini un act de credinţă şi acte morale (este un fapt, istoric şi etnografic, constatat: creştinismul cere un minimum de civi-

lizaţie). Or, dacă educaţia clasică reprezenta o tehnică admirabilă pentru formarea unui tip uman perfect dezvoltat, de ce să încerci, inutil, a elabora un alt sistem de educaţie? Oricum, vine într-adevăr un moment când trebuie să grefezi pe omul propriu-zis uman ramura propriu-zis religioasă a Darului supranatural: într-un fel, invarianta tehnică a umanismului clasic este cea care-l făcea extraordinar de apt să servească drept port-altoi ramurii de aur de ordinul graţiei divine. Omul cultivat după norma clasică putea deveni, după plac, orator sau filosof, putea opta pentru acţiune sau contemplare; o opţiune suplimentară îi este de acum oferită de semnul Bunei Vestiri: el se poate deschide *şi* graţiei, credinţei, poate primi botezul, poate deveni creştin.

Opoziţia creştină la cultura clasică

În practică, acest lucru nu avea loc fără dificultăţi; trebuie să atrag aici cititorului atenţia asupra unei distincţii importante: a adopta sistemul de educaţie clasică nu însemna a accepta şi cultura spre care această educaţie era orientată ca spre propriul ei scop.

Opoziţia care separa această cultură de creştinism era profundă. Este vorba nu atât de lunga simbioză care lega literatura şi arta clasică de vechiul politeism, cât de faptul că, luată global, această cultură umanistă se prezenta ca o rivală a noii religii, întrucât şi ea pretindea să rezolve, în maniera sa, problema omului şi a vieţii. Fapt evident în privinţa culturii filosofice: fiecare şcoală considera că deţine pe cont propriu secretul Scopului suprem (τέλος), al fericirii. Fapt nu mai puţin adevărat în sfera culturii oratorice, estetice: am arătat cum „cultul Muzelor" devenise pentru literaţi echivalentul formal al unei veritabile religii. De fapt, Renaşterile byzantine sau occidentale o dovedesc din secol în secol: fiecare reînnoire a tradiţiei clasice este însoţită, în istorie, de un puseu de neo-păgânism. În antichitate, convertirea la creştinism cerea, din partea omului cultivat, un efort de renunţare, de depăşire: el trebuia să recunoască totala deşertăciune, să admită limitele[20] acelei culturi, în care, până atunci, trăise.

20. Cf. *Ps.*, 118 (LXX), 96.

Creştinii primelor secole erau, într-adevăr, perfect conştienţi de această opoziţie: *Quid Athenae Hierosolymis...*(„Ce e comun între Athena şi Ierusalim, între Academie şi Biserică?")[21]. Nu este vorba, aici, de opinia izolată a unui rigorist ca Tertullianus; ajunge să răsfoim literatura patristică pentru a ne da seama. Chiar şi cei mai „cultivaţi" dintre Părinţii Bisericii, cei mai fideli urmaşi ai gândirii şi artei clasice, Sf. Augustinus de exemplu (11), vin în acord cu reacţia spontană a celor simpli şi ignoranţi, pentru a condamna cultura antică în calitate de ideal independent, rival al revelaţiei creştine.

Din mulţimea de texte (din care nu ştii ce să alegi mai întâi), le voi reţine nu pe cele mai pitoreşti, precum Visul sfântului Hieronymus, care, în faţa tribunalului divin, se vede reproşându-şi a fi „ciceronian şi nu creştin"[22], ci pe cele mai autorizate, cele în care autoritatea însăşi a Bisericii se afla angajată. Dreptul canonic a cunoscut, într-adevăr, prescripţii formale care se explicau prin această opoziţie dintre cultura clasică şi creştinism.

Este deja cazul *Didascaliei Apostolice*, text vechi (secolul III), a cărui influenţă a fost considerabilă şi persistentă în Orient[23]. Ea formulează net interdicţia: „Să te abţii complet de la cărţile păgâne", însoţind-o de consideraţii foarte ciudate: Ce are a face un creştin cu astfel de rătăciri? Din moment ce posedă Cuvântul lui Dumnezeu, ce nevoie are de altceva? Biblia este suficientă nu numai pentru viaţa supranaturală, ci şi pentru nevoile cuturale: *nam quid tibi deest in uerbo Dei ut ad illas gentiles abulas pergas!* Vrei istorie? Există Cărţile Regilor. Elocinţă, poezie? Profeţii! Lirism? Psalmii! O cosmologie? Geneza! Legi, o morală? Glorioasa Lege a lui Dumnezeu! Trebuie respinse energic toate acele scrieri străine şi diabolice: *ab omnibus igitur alienis et diabolicis scripturis fortiter te abstine*[24].

Occidentul a cunoscut şi el asemenea severităţi şi le-a menţinut, în principiu, dacă nu pentru toţi creştinii, cel puţin pentru cel care, deţinând deplinătatea sacerdoţiului, trebuie să dea exemplul perfecţiunii, episcopul: el trebuie să se abţină complet de la lectura cărţilor păgâne şi să nu se ocupe de eretici decât *pro necessitate et tempore*, pre-

---

21. TERT., *Praescr.*, 7. – 22. HIER., *Ep.*, 22,30. – 23. Cf. *Const. Apost.*, I, 6. – 24. *Didasc. Ap.*, I, 6, 1-6.

scriind *Statutele Bisericii antice*[25] (mult timp desemnate drept Canoane ale unui pseudo al IV-lea conciliu de la Cartagina; este vorba, în realitate, cum se consideră azi în general, de o operă provensală de la sfârşitul secolului al V-lea). Interdicţia va fi reluată de Isidoros din Sevilla[26] şi, în plin secol al XII-lea, de *Decretul* lui Gratianus[27]. Dar ce spun? Decretul canonic a menţinut-o, de fapt, până în zilele noastre (12).

Creştinismul acceptă şcoala clasică

Are prea puţină importanţă, aici, discutarea mărturiilor relative la această interdicţie, precum şi încercarea de a căuta cărei practici reale i-a corespuns, de fapt, de-a lungul secolelor; ea nu priveşte decât cultura în sensul generalizat al termenului, adică acela al modului de viaţă intelectuală a adultului, şi nu pe cel al culturii preparatorii, al educaţiei (13).

Faţă de aceasta din urmă, atitudinea Bisericii antice a fost cu totul diferită: perfect conştientă de necesitatea accesului la cultura literară, spre care-l purta pe fidel caracterul „savant", cultivat, al religiei creştine, Biserica n-a văzut altă soluţie decât să lase tineretul să se formeze în şcolile de tip hellenistic tradiţional. Teoria şi practica sunt aici perfect de acord.

Distincţia la care m-am referit apare foarte clar utilizată în texte. Astfel, Sf. Hieronymus, întru totul în spiritul dreptului canonic, îi blamează pe preoţii care, neglijând Evangheliile şi Profeţii, îşi pierd timpul citind autori profani; îi incriminează pentru că fac de bunăvoie ceea ce, în cazul copiilor, înseamnă o necesitate practică a educaţiei (*id quid in pueris necessitatis est, crimen in se facere uoluntatis*[28]).

Criticile adresate culturii profane atingeau chiar şi şcoala, atât de strâns legată, prin tradiţie, de păgânism; abia depăşit abecedarul, listele cu nume de zei erau cele pe care copilul învăţa să citească; textele clasice nu erau ele împrumutate din poeme în care impietatea rivaliza cu

25. *Stat. Eccl. ant.*, 16. – 26. ISID., *Sent.*, III, 3. – 27. I, 37. – 28. HIER., *Ep.*, 21, 13, 9.

imoralitatea? Şi totuşi, nimeni dintre creştini nu-şi dă seama că s-ar putea educa altfel copilul, nu îndrăzneşte să-i interzică accesul la şcoala păgână.

Să luăm un polemist atât de violent, atât de pornit spre extreme, ca Tertullianus. Nimeni n-a resimţit şi n-a analizat mai bine caracterul idolatru şi imoral al şcolii clasice; este pe punctul de a interzice creştinilor profesoratul, ca pe o meserie total incompatibilă cu credinţa, aflată pe acelaşi plan cu cea a fabricantului de idoli sau cu cea a astrologilor. Dar, fiind de neconceput să renunţi la studiile profane, fără care studiile religioase ar deveni imposibile (trebuie, într-adevăr, pentru început, să înveţi să citeşti), el admite, ca pe o *necesitate,* frecventarea de către copilul creştin a aceleiaşi şcoli pe care o interzice profesorului. Lui, şi numai lui, îi revine sarcina de a acţiona în cunoştinţă de cauză, de a nu se lăsa pătruns de idolatria pe care o vehiculează învăţământul, până şi în calendarul şcolar; el trebuie să se comporte ca unul care, ştiind cu certitudine că primeşte otravă, să se ferească s-o bea[29].

Şi această soluţie nu este proprie epocii lui Tertullianus, când creştinii nu sunt încă decât o minoritate închistată în mijlocul unui imperiu persecutor. Nimic nu s-a schimbat în plin secol al IV-lea, când Imperiul, în numele împăratului, s-a convertit oficial, în acea Asia Mică unde massa populaţiei devenise creştină. Copilul, adolescentul creştin va fi educat, la fel ca păgânii, în aceeaşi şcoală clasică; el va primi în continuare acea „otravă" pe care o constituie Homer, poeţii, insidiosul cortegiu al figurilor Legendei, pasiunile tulburi patronate sau incarnate de ele. Se contează, pentru a-l imuniza, pe contraotrava reprezentată de formaţia religioasă pe care o primeşte, în afara şcolii, de la Biserică şi familie: conştiinţa religioasă fiindu-i luminată şi edificată cum se cuvine, el va şti să realizeze îndreptările şi distincţiile necesare.

Este ceea ce pune în evidenţă, dacă e bine înţeles, celebrul tratat al Sf. Basilios *despre lectura autorilor profani*[30]. Să nu căutăm în el, cum prea mulţi cititori, de la Renaştere până în zilele noastre, au încercat s-o facă, un tratat în regulă despre utilitatea studiului clasicilor

---

29. TERT., *Idol.*, 10. – 30. BAS., *Hom.*, XXII.

păgâni (14); trebuie să fie mai degrabă o predică asupra pericolului pe care aceştia îl prezintă şi a modului de a triumfa asupra lor, fie interpretându-le poeţii în lumina moralei evanghelice, fie operând în repertoriul lor o selecţie foarte severă. Dar nu este vorba, aici, de o epurare a programelor, sugerată educatorului creştin; Sf. Basilios se adresează unor tineri, propriii săi nepoţi, care-şi încheie studiile. El încearcă, pur şi simplu, cum o voia Tertullianus, să le formeze judecata creştină, să-i facă apţi de a folosi partea cea mai bună a erudiţiei lor; formaţia creştină se suprapune unei educaţii umaniste pe care n-a determinat-o, pe care n-a supus-o, în prealabil, propriilor sale exigenţe.

Creştinii în învăţământul clasic

Fapt remarcabil, Biserica nu l-a urmat pe Tertullianus în interdicţia riguroasă formulată de el cu privire la profesia didactică. Prin anul 215, cam în acelaşi timp în care Tertullianus îşi scria a sa *De Idolatria* (211-212), Sf. Hippolytos din Roma redacta, fără îndoială pentru uzul comunităţii sale schismatice, acea *Tradiţie Apostolică* ce avea să cunoască, în Siria, în Egipt şi chiar în Etiopia, un atât de îndelung răsunet. Şi el cataloghează meseriile incompatibile cu vocaţia unui creştin; or, tocmai că el nu decide să trateze profesorii cu aceeaşi severitate ca pe proxenet, histrion sau fabricantul de idoli: "Dacă cineva, spune el[31], predă copiilor ştiinţele acestei lumi, ar face mai bine să renunţe; totuşi, în cazul că nu posedă o altă profesie pentru a-şi câştiga existenţa, va fi scuzat". Culegerile canonice derivate de la Hippolytos păstrează această toleranţă[32] sau chiar o lărgesc[33].

Nu încape îndoială că aceasta a fost atitudinea normală a Bisericii; în realitate, mulţi creştini au predat în şcolile de tip clasic. Primul care ne este cunoscut e marele Origenes: la vârsta de şaptesprezece ani, în 202-203, deschide o şcoală de gramatică, pentru a se îngriji de nevoile familiei, pe care martiriul tatălui său,

31. HIPP., *Trad. Ap.*, 16. – 32. *Test. N. S. J. C.*, II,2; *Can. Hipp.*, 12. – 33. *Cf. Const. Ap.*, VIII, 32, 7-13.

Leonidas, însoţit de confiscarea bunurilor, o lăsase fără resurse de trai[34]. Acest lucru l-a descalificat atât de puţin în ochii autorităţilor eclesiastice, încât, un an mai târziu, episcopul său, Demetrios, îi încredinţa învăţământul oficial la catehezei[35].

O jumătate de secol mai târziu, creştinii îşi fac intrarea în învăţământul superior: în 264, unul dintre ei, Anatolios, viitorul episcop din Laodicea, este chemat de concetăţenii săi din Alexandria să ocupe, ca titular, catedra de filosofie aristotelică[36]. Aproape în acelaşi timp, în 268, găsim la Antiochia un preot, Malchion, pe care sacerdoţiul nu-l împiedică să conducă o şcoală de retorică în manieră hellenică[37].

Cu cât se înaintează în timp, cu atât mai numeroase devin asemenea cazuri; în secolul al IV-lea, întâlnim frecvent creştini în toate categoriile de învăţământ, de la umilii învăţători[38] şi gramatici[39] până la cele mai înalte catedre de elocinţă: persecuţia din partea lui Iulianus, în 362, va găsi doi creştini ocupând unul, Prohairesios, catedra de la Athena, celălalt, Marius Victorinus, pe cea de la Roma[40].

Legea şcolară a lui Iulianus Apostatul

Acest straniu episod merită să ne oprim o clipă asupra lui: este prima persecuţie şcolară de care creştinii au avut a se plânge, dar caracterul său special aruncă o vie lumină asupra problemei pe care o studiem aici. Printr-o lege din 17 iunie 362, împăratul Iulianus interzicea creştinilor învăţământul[41]. Textul însuşi al legii se referea numai la supunerea exercitării profesiei pedagogice unei autorizări prealabile din partea municipalităţilor şi sancţiunii imperiale, sub pretextul asigurării competenţei şi moralităţii personalului didactic. Dar, printr-o circulară anexă[42], Iulianus preciza ce trebuia să se înţeleagă prin moralitate. Creştinii care-i explică pe Homer sau Hesiod

---

34. EUS., *H. E.*, VI, 2, 15. – 35. *Id.*, VI, 3, 3; 8. – 36. HIER., *Vir. ill.*, 73; EUS., *H. E.*, VII, 32, 6. – 37. *Id.*, VII, 29, 2. – 38. DIEHL, 717-723. – 39. *Id.*, 725-726; *Gesta ap. Zenoph.*, p. 185. – 40. EUN., *Proh.*, 493; HIER., *Chron.*, 363 p.; AUG., *Conf.*, VIII, 5 (10). – 41. *C. Theod.*, XIII, 3, 5. – 42. IUL., *Ep.* 61 c.

fără a crede în zeii pe care aceşti poeţi îi pun în scenă sunt acuzaţi de lipsă de lealitate sau onestitate, din moment ce predau lucruri în care nu cred. Ei sunt somaţi fie să-şi renege credinţa, fie să renunţe la învăţământ.

Se poate spune, fără urmă de paradox, că, prin această măsură, Iulianus crea prima şcoală confesională, investită cu misiunea unei propagande religioase. Demnă de remarcat este atmosfera de perfectă neutralitate în care se desfăşurase învăţământul superior în această a doua jumătate a secolului al IV-lea. Fie că profesorii sunt creştini, fie păgâni, valoarea lor pedagogică este cea care atrage în jurul lor studenţii, indiferent de credinţă. Un păgân convins ca Eunapios îşi face un titlu de onoare din a fi fost elevul creştinului Prohairesios[43]; pe Dion Chrysostomos, deşi crescut într-o atmosferă foarte creştină de pioasa lui mamă, Anthousa, nimic nu l-a împiedicat să urmeze cursurile păgânului Libanios[44]. Şi se pare că nici unul, nici celălalt n-au înfruntat riscul de a se vedea convertiţi...

Iulianus, dimpotrivă, a vrut să impregneze învăţământul clasic cu o virulenţă anti-creştină cu totul nouă (15), valorificând la maximum legătura originară ce unea păgânismul şi clasicismul. Se ştie că obişnuia, pentru a desemna religia zeilor, să se servească de termenul de „hellenism", identificând astfel cultura cu păgânismul. Creştinii, pentru el, sunt Barbari: este motivul pentru care-i numeşte, şi poate că a vrut să-i forţeze să se numească oficial, „galileeni"[45]. Odată cu el, şcoala, care rămânea larg deschisă copiilor creştini (dar aceştia din urmă, încă de pe atunci, mai puteau ei s-o frecventeze conştiincios?), devenea un instrument de recucerire păgână, iar religia creştină era azvârlită în „barbaria" sa primară.

Reacţia creştinilor împotriva unei măsuri pe care o considerau, între toate, vexantă şi umilitoare[46] a fost foarte violentă; reacţie, de asemenea, foarte ingenioasă: somaţi de împărat să se mulţumească cu „a merge în bisericile lor de galileeni pentru a-i comenta acolo pe Matei şi Luca"[47], ei nu s-au resemnat să fie astfel excluşi de la avantajul tradiţiei literare şi şi-au asumat datoria de

43. EUN., *Proh.*, 485. – 44. SOCR., *H. E.*III, 11. – 45. GREG. NAZ., *Or.*, IV, 76. – 46. Cf. IUL., *Ep.*, 61 a. – 47. ID., *Ep.*, 61c, 423 D.

a improviza texte de studiu, clasici de substituire. A fost opera celor doi Apollinaris, tatăl şi fiul, doi profesori alexandrini veniţi să facă avere la Laodicea, în Siria, unde zelul lor pentru literatură îi dusese, un moment, la excomunicare. Ei au întreprins adaptarea Pentateucului la stilul homeric, a cărţilor istorice din Vechiul Testament la stilul dramatic şi aşa mai departe, utilizând toate genurile şi toate schemele metrice, de la comedia lui Menandros până la oda pindarică. Cât despre scrierile din Noul Testament, ele au fost tratate ca dialoguri imitate după Platon[48].

Se poate observa paradoxul: constrânşi într-un fel să creeze un învăţământ strict creştin, ei n-au consimţit şi au reuşit să se menţină pe terenul culturii clasice. De altfel, tentativa celor doi Apollinaris a rămas fără viitor: încă din 11 ianuarie 364[49], interdicţia decretată de Iulianus este ridicată, profesorii creştini revin la catedrele lor şi totul este reluat ca mai înainte, Biserica acomodându-se perfect cu educaţia clasică.

Slaba influenţă creştină asupra şcolii

S-ar putea crede că, în momentul în care numărul de profesori şi elevi creştini devine relativ preponderent, şcoala era în fapt creştinizată (16). Văd, pe de altă parte, că un anume text canonic, din păcate dificil de datat (secolul IV,V, VI ?), face o datorie pentru gramaticul creştin din a proclama în faţa elevilor săi că „zeii ginţilor nu sunt decât demoni“[50] şi că nu există alt Dumnezeu decât Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh; mai mult, se pare că-l încurajează „să facă apostolat“ (pentru a vorbi în jargon modern): „Să predea poeţii e bine, dar dacă poate transmite elevilor săi mandatul credinţei, el nu va avea prin asta decât un merit şi mai mare“ (17).

E de crezut că aceste sfaturi au fost uneori urmate, din moment ce Iulianus Apostatul reproşează profesorilor creştini insultarea unor poeţi ca Homer, acuzându-i de impietate, de nebunie sau rătăciri[51], dar, judecând

48. SOCR., *H. E.*, III, 16; SOZ., *H. E.*, V,18. – 49. *C. Theod.*, XIII, 3, 6. – 50. *Can Hipp.*, 12. – 51. IUL., *Ep.*, 61 c, 423 D.

după documentele care ne-au rămas, pedagogia cotidiană nu pare să fi primit vreo amprentă din partea noii religii. Iată caietul unui mic şcolar creştin din Egiptul secolului al IV-lea[52]: nimic nu-l deosebeşte de un manual hellenistic anterior cu şase-şapte secole[53]; sunt mereu aceleaşi serii de nume mitologice, aceleaşi sentenţe sau anecdote, – morale sau scatologice. Singura trăsătură creştină constă, împreună cu invocaţia „Lăudat fie Domnul" din fruntea primei file, în crucea monogramatică îngrijit trasată la începutul fiecărei pagini. Este, aici, un indiciu deloc neglijabil: putem presupune că, desenând acest simbol pios, copilul îl însoţea cu o scurtă rugăciune: „Sfântă Cruce, protejează-mă!" (18). Dar acest tip de consacrare generală nu este suficient pentru a pătrunde profund atmosfera şcolară de spiritul creştin. Iar un document ca acesta nu este izolat; în secolul al V-lea, al VI-lea, micii creştini din Fayoum continuă, fără a scandaliza pe nimeni, să înveţe să scrie recopiind liste de nume mitologice: Europe, Pasiphae[54].

Nu avem impresia că Biserica ar fi organizat (vom vedea, în capitolul următor, excepţiile de la această regulă) un învăţământ eclesiastic propriu-zis, nici măcar pentru copiii faţă de care îi revenea în special responsabilitatea, precum orfanii crescuţi pe spezele comunităţii[55] sau acei tineri lectori a căror voce angelică este una dintre splendorile liturghiei şi pe care-i vedem, cel puţin începând cu secolul al IV-lea, cu regularitate integraţi în ierarhia clericală (19).

Este ceea ce ne arată clar un curios episod din viaţa Sf. Athanasios (20): remarcat, copil fiind, de episcopul Alexandros, care l-a surprins îndeplinind în joacă, dar cu o mlădiere precoce, funcţiile episcopale în mijlocul unui grup de copii, a fost destinat de acesta clerului; dar trebuia mai întâi ca el să facă un minimum de studii necesare. Fără îndoială că, dacă ar fi existat o şcoală clericală, l-ar fi trimis acolo; în timp ce, încredinţându-l părinţilor săi „pentru a-l educa în vederea Bisericii", aceştia îl fac să urmeze clasele primare, să înveţe preţioasa stenografie, să primească o spoială de gramatică, apoi îl trimit episcopului, pe lângă care de acum încolo va îndeplini îndatoririle de diacon[56].

---

52. *P. Bouriant*, 1. – 53. *P. Guér.-Joug.* – 54. WESSELY, *Studien*, III, 56. – 55. *Didasc. Ap.*, IV. – 56. RUFIN., *H. E.*, X,15.

Nu văd de semnalat decât un singur caz, cu totul excepţional, în care apare voinţa de a crea o şcoală confesională creştină. Prin anul 372, împăratul Valens a exilat la Antinoe, în fundul Thebaidei, pentru a fi opus rezistenţă la politica sa ariană, doi preoţi niceeni din Edessa. Ei au avut dureroasa surpriză de a constata că (spre deosebire de patria lor de origine) creştinii nu formau acolo decât o minoritate pierdută în massa de păgâni. Cum să converteşti aceşti necredincioşi? Protogenes deschide o şcoală elementară, unde predă scrierea şi stenografia. Dar, pedagog prin apostolat, el are grijă să-şi aleagă textele de dictare sau de recitare din Psalmii lui David sau din Noul Testament. El îşi catehizează astfel elevii, pe care afecţiunea sa şi miracolele Cuvântului divin vor sfârşi curând prin a-i converti[57].

Ajunge să vedem uimirea şi satisfacţia cu care Theodoretos ne relatează această întâmplare, pentru a ne da seama de tot ceea ce, în ochii săi, ea avea excepţional. Ar trebui să facem din Protogenes creatorul învăţământului religios, în sensul modern al cuvântului (reunind formaţia şi propaganda religioasă cu munca propriu-zis didactică), dacă nu ne-am aminti că el venea din Edessa, unul dintre principalele centre ale culturii siriene, unde un asemenea tip de şcoală, se ştie, era normal. Şi, mai ales, iniţiativa sa, limitată la un colţ pierdut din Egiptul de Sus, pare să fi fost fără viitor şi fără imitatori.

Şcoli superioare de teologie

Nu există deci, în mod obişnuit, şcoală creştină pentru treptele primară şi secundară ale învăţământului. Vedem apărând, e adevărat, şi asta încă de la mijlocul secolului al II-lea, şcoli superioare de teologie creştină, dar această instituţie nu va izbuti niciodată să-şi înfigă adânc rădăcinile în Biserică şi să se perpetueze.

Locul eminent recunoscut de creştinism învăţământului doctrinar îl conducea în mod firesc pe acesta din urmă spre înflorirea pe un plan tehnic mai elevat, unde Adevărul revelat constituia obiectul unei investigaţii mai

57. THEODOR., *H. E.*, IV,18, 7-14.

profunde, al unei prezentări mai sistematice, al unor considerații mai detaliate decât în simpla cateheză. Mişcarea gnostică este forma cea mai vizibilă luată de această aspirație spre o Ştiință sacră, ce a putut fi, pentru creştin, echivalentul a ceea ce înalta cultură filosofică era pentru păgânii cultivați.

De fapt, se pare că primii care au dat exemplul unui astfel de învățământ erau profesori eretici, dar şi-au găsit repede emuli printre ortodocşi, cum o arată cazul apologeților, şi în special al celui mai celebru dintre ei, Iustinus martirul. Le plăcea să se prezinte singuri împodobiți cu titlul de filosofi[58], le adoptau înfățişarea[59]: Eusebios ne spune despre Iustinus că preda „în veşmânt (sau: în postură) de filosof“[60]; îşi deschideau o veritabilă şcoală (διδασκαλεῖον)[61], a cărei adresă era cunoscută[62]. Erau în asemenea măsură filosofi, încât se izbeau de ostilitatea oarecum profesională a rivalilor lor păgâni, a acelor predicatori de tendință cinică, precum un Crescens, din partea căruia Sf. Iustinus a avut atât de mult de suferit[63].

Printre auditorii lui Iustinus se aflau creştini din naştere, ca acel Euelpistos ce apare în Actele maritiriului său[64]; aşadar, Iustinus nu se limita la conferințe de propagandă adresate păgânilor binevoitori, ci trebuie să fi ținut cursuri aprofundate, de grad superior. Să observăm că, spre deosebire de cateheți, aceşti apologeți nu sunt mandatați de ierarhie; ei sunt laici care predau pe propria lor răspundere, „filosofi creştini“, şi nu doctori ai Bisericii (21).

În secolul al III-lea la Roma şi la Alexandria

Acest tip de învățământ trebuie să se fi perpetuat până în secolul al III-lea; sub această formă ne apare cel al unui Clemens din Alexandria sau al unui Hippolytos din Roma. Discipolii acestuia din urmă îl onoraseră cu o statuie reprezentându-l în atitudinea unui filosof care predă,

58. IUST., *Dial.*, I, 1; TAT., 32; cf. ATHENAG.; HERMIAS. – 59. IUST., *Dial.*, I, 2; TERT., *Pall.* – 60. EUS., *H. E.*, IV, 11, 8. – 61. IREN., I, 28, 1. – 62. IUST., *Act. mart.*, 3, p. 34. – 63. IUST., *Ap.*, II,3; TAT., 19. – 64. IUST., *Act. mart.*, 4, p. 35.

aşezat pe un tron (pe care-i gravaseră lista operelor şi tabelul computului său pascal). Un astfel de monument nu este izolat (22); monumentelor funerare creştine anterioare păcii constantiniene le place să reprezinte defunctul sub trăsăturile unui „maestru“, filosof sau literat, meditând sau comentând Cartea sfântă.

Dar este vorba tot de iniţiative cu caracter privat. Pe baza mărturiilor lui Eusebios[65] şi Philippos din Sida[66], s-a putut imagina uşor existenţa unei Şcoli de Literatură Sacră la Alexandria, şcoală care, timp de două secole, ar fi cunoscut o succesiune regulată (διαδοχή) de profesori calificaţi, la fel ca cea din şcolile filosofice greceşti. În realitate, dacă la Alexandria a existat, de la Philon Evreul până la Sf. Kyrillos, un mediu incomparabil, de o intensă activitate doctrinară, iudaică apoi creştină, ea n-a cunoscut o şcoală oficială de teologie decât în timpul lui Origenes.

Pe acesta din urmă l-am văzut, la vârsta de optsprezece ani, însărcinat de episcopul Demetrios cu învăţământul oficial al catehezei, care se afla complet dezorganizat de persecuţie[67]. Foarte repede, acest învăţământ a cunoscut un mare succes; Origenes a trebuit, pentru a i se consacra în întregime, să abandoneze profesoratul profan[68]. Mai mult, în faţa exigenţelor unui public din ce în ce mai vast şi cu un nivel cultural tot mai ridicat, şi poate şi sub influenţa lui Hippolytos[69], el şi-a dedublat şcoala: încredinţând unuia dintre primii săi discipoli, Heraklas[70], învăţământul obişnuit al catehezei oficiale, el i-a suprapus o clasă superioară, unde ţinea un înalt învăţământ exegetic şi teologic[71]. Putem, tot graţie lui Eusebios, să ne facem o idee despre această Şcoală de Înalte Studii Religioase: Origenes i-a adaptat, în mod ingenios, metodele caracteristice învăţământului superior de tip hellenestic. La bază, o solidă formaţie secundară, al cărei program îl defineşte tot ciclul artelor liberale, literare şi matematice; este progresia necesară spre studiul filosofiei, care pregătea calea spre cercetările religioase propriu-zise, întemeiate pe un studiu aprofundat al Scripturilor[72].

65. EUS., *H. E.*, V, 10,1; VI,6. – 66. *P. G.*, 39, 229. – 67. EUS., *H. E.*, VI, 3, 3. – 68. *Id.* VI, 3, 8. – 69. Cf. HIER., *Vir. ill.*, 61. – 70. EUS., *H. E.*, VI, 3, 1. – 71. *Id.*, VI, 15. – 72. *Id.*, VI, 18, 3-4.

Dar această iniţiativă, atât de originală şi atât de fecundă, a avut parte de o scurtă existenţă: la capătul a cincisprezece ani, prin 230-231, Origenes a fost destituit şi expulzat din Alexandria, în urma unor diferende de ordin disciplinar şi doctrinar cu episcopul Demetrios[73]. După plecarea sa, Şcoala de Înalte Studii dispare; subzistă doar şcoala catehetică, învăţământul catehezei, prezidat în continuare de Heraklas[74], apoi, după urcarea acestuia pe tronul episcopal, de un alt elev al lui Origenes, Dionysios[75].

Alungat din Alexandria, Origenes şi-a găsit un refugiu definitiv la Kaisareia Palestinei, unde şi-a reluat învăţământul cu tot atâta succes ca şi la Alexandria, după cum o arată exemplul sfântului Gregorios Thaumaturgul şi al fratelui acestuia, pe care l-a deturnat de la cariera juridică şi l-a reţinut pe lângă el[76]. Va rămâne acolo aproape douăzeci de ani, până la persecuţia creştinilor de către Decius (în 250); dar dacă, după moarte, magnifica sa bibliotecă i-a supravieţuit, constituind mult timp la Kaisareia un admirabil centru de studii, şcoala lui, ca instituţie, nu pare să fi dăinuit după martiriul său (23).

Dispariţia acestor şcoli

Exemplul lăsat de apologeţi şi de Origenes n-a fost urmat. Fără îndoială, studiile superioare religioase s-au dezvoltat din ce în ce mai mult, mai ales după pacea constantiniană. Exegeza şi teologia devin disciplinele fundamentale ale unei noi culturi, esenţialmente creştine, ce va caracteriza civilizaţia Imperiului târziu şi pe cea a Byzanţului. Nu numai membrii clerului, ci şi toţi credincioşii cu adevărat cultivaţi adaugă activităţii lor profane un sector religios, care adesea devine preponderent. Oricine este acum teolog, începând cu suveranul, fie că acesta se numeşte Constantinus, Iustinianus sau Childeric[77]. Şi chiar în exces; învăţaţii riguroşi vor avea mult de furcă pentru a reprima acest delir teologic, în care se defulau nevoile culturale ale epocii şi-şi găseau

---

73. *Id.*, VI, 19, 15-19; 23; PHOT., *Bibl.*, 118. – 74. EUS., *H. E.*, VI, 26, 1. – 75. *Id.*, VI, 29,4; HIER., *Vir. ill.*, 69. – 76. EUS., *H. E.*, VI, 30, 1; HIER., *Vir. ill.*, 65; GREG. THAUM., *Pan.*, 6. – 77. GREG. TUR., *Hist. Fr.*, V, 44.

utilizarea cele mai rele tradiţii moştenite de la umanismul hellenistic: eristica filosofului şi verbozitatea oratorului.

Dar, trebuie s-o subliniem, această cultură de inspiraţie creştină, alimentată de o prodigioasă înflorire literară şi oratorică, n-a fost pregătită şi susţinută de un învăţământ corespunzător. Nu mai există şcoli superioare de religie. Credincioşii nu mai beneficiază de altă formaţie decât de cea a catehezei elementare şi a predicii. Clerul nu se mai formează în şcoli, ci prin contacte personale cu episcopul şi preoţii mai în vârstă, în sânul preoţimii locale, în care se face admiterea uneori foarte devreme, încă din copilărie, în calitatea de lector.

Astfel, din punctul de vedere al instituţiilor pedagogice, există, din secolul III până în IV, nu progres, ci regresie formală. Când Sf. Hieronymus, de exemplu, ne informează că, în cursul călătoriilor sale de tinereţe în Orient, a audiat lecţiile lui Apollinaris la Antiochia, ale lui Didymos orbul la Alexandria[78], ale lui Gregorios din Nazianz la Constantinopol[79], trebuie să înţelegem prin asta lecţii private, fără caracter profesoral, raporturi personale de la om la om.

Cunoaştem bine admirabila operă îndeplinită de marii episcopi din secolele IV-V care au fost, de exemplu, Sf. Basilios la Kaisarcia, Sf. Dion Chrysostomos la Constantinopol, Sf. Ambrosius la Mediolanum sau Sf. Augustinus la Hippona. Nu vedem ca ei să fi creat ceva care să ne poată duce cu gândul la o şcoală creştină. Au putut realiza pentru ei înşişi un tip remarcabil de cultură creştină, au răspândit-o în jurul lor prin exemplu şi predică, i-au făcut chiar teoria, cum este cazul pentru Sf. Augustinus (24), definindu-i obiectivele, cadrele şi metodele; n-au căutat însă s-o fondeze pe un sistem de educaţie apropriat. Formaţi ei înşişi în şcoala clasică, ale cărei lacune şi pericole le evaluau perfect, găseau normal să i se acomodeze.

În secolul al VI-lea încă, pe timpul lui Iustinianus, occidentalii aflaţi în trecere la Constantinopol află, cu un amestec de uimire şi admiraţie, că există la Nisibis, pe pământ sirian, „şcoli regulat instituite, în care Sfânta Scriptură este obiectul unui învăţământ organizat, aşa cum există, în Imperiul roman, doar pentru studiile profane, ca gramatica şi retorica“[80].

---

78. HIER., *Ep.*, 84, 3,1. – 79. *Id.*,50, 1; 52, 8; *In Isaiam*, III, ad 6, 1. – 80. IUNIL., *Pr.*; CASSIOD., *Inst.*, I, pr. 1.

Capitolul X

APARIŢIA ŞCOLILOR CREŞTINE DE TIP MEDIEVAL

Încă din secolul al IV-lea, vedem totuşi apărând un tip de şcoală creştină, în întregime orientată spre viaţa religioasă, şi care nu mai are nimic antic; dar această şcoală, deja cu totul de inspiraţie medievală, rămâne multă vreme bunul propriu al unui mediu particular, iradiind prea puţin în afară. Este vorba de şcoala monastică (1).

Şcoala monastică în Orient

Foarte de timpuriu, se pare[1], Părinţii din deşertul Egiptului au primit printre ei adolescenţi sau chiar copii. Excepţionale, desigur, la început, aceste vocaţii precoce s-au multiplicat pe parcurs: marile comunităţi organizate de Sf. Pachomios numărau, în mod obişnuit, o mulţime de copii[2].

Primindu-i, monahii erau obligaţi să-şi ia sarcina educării lor: copilul, ca orice novice, este încredinţat unui bătrân venerabil, plin de experienţă şi virtute, care va fi pentru el un tată spiritual, APA (formă coptă pentru „abate", adică Părinte) (2). El va primi acolo o formaţie esenţialmente ascetică şi morală, mai degrabă spirituală decât intelectuală. Să ne amintim că Sf. Antonios, marele iniţiator al vieţii monastice, era un ţăran copt analfabet[3] şi care se putea foarte bine dispensa de cărţi, cum a ştiut

1. CASSIAN., *Inst.*, V, 40. – 2. *Reg. Pach.*, Pr. 5; 159; 166; 172. – 3. ATHAN., *V. Ant.*, 72.

s-o demonstreze filosofilor veniţi să aducă argumente contra lui[4]. Este, aici, o trăsătură fundamentală, care va rămâne totdeauna caracteristică monahismului oriental: în deşert, te preocupi mai puţin de studiul decât de uitarea poeţilor şi ştiinţelor profane, presupunând că, la epoca respectivă, ai frecventat şcolile[5]. Monahismul a reanimat, în tradiţia creştină, „primatul celor simpli“[6], opunându-se orgoliului intelectual pe care-l vehicula cultura antică şi care – exemplul gnosticilor şi al alexandrinilor o dovedeşte îndeajuns – era pe punctul de a sufoca, în secolul al III-lea, simplitatea evanghelică.

Dar şi aici, caracterul „savant“, cultivat, al religiei creştine s-a afirmat în modul cel mai firesc. Monahul, zi şi noapte, meditează la legea divină, la Cuvântul lui Dumnezeu, – Sfintele Scripturi. Se consideră normal, în Orient, ca el să le cunoască pe dinafară. Or, mijlocul cel mai sigur de a le învăţa astfel stă, evident, mai întâi în a le citi. De aceea, prin 320-340, vedem *Regula* Sfântului Pachomios prescriind ca, dacă un ignorant intră în mânăstire, să i se dea, pentru început, să înveţe douăzeci de psalmi sau două epistole. Dacă nu ştie să citească, va învăţa, pe lângă un monah cultivat, având în vedere trei ore de lecţii pe zi, literele, silabele, numele... *Etiam nolens legere compelletur!* În principiu, toţi, în mânăstire, trebuie să ştie să citească şi să înveţe pe dinafară cel puţin Psaltirea şi Noul Testament[7].

Regula sfântului Basilios, la rândul ei, admite copii, încă din fragedă vârstă, prezentaţi de părinţii lor; ea cere de asemenea ca, sub îndrumarea unui bătrân cucernic, aceştia să fie iniţiaţi în litere, în vederea studiului Bibliei. Pe scurt, Sf. Basilios schiţează o pedagogie cu totul remarcabilă: ne amintim că, după asimilarea abecedarului, copilul învăţa să citească nume izolate, apoi maxime şi, în sfârşit, mici anecdote; repertoriului mitologic al şcolii greceşti, *Regula* îi substituie nume de personaje biblice, versete din *Proverbe* şi povestiri sacre[8].

În sfârşit, acelaşi plan şi aceeaşi metodă sunt cele pe care le desfăşoară şi Sf. Hieronymus în programul de educaţie creştină pe care l-a redactat, prin anii 400-402,

---

4. *Id.*, 73; cf. 20. – 5. CASSIAN., *Conl.*, XIV, 12. – 6. *Luc.*, 10, 21 = *Matth.*, 11, 25. – 7. *Reg. Pach.*, 139-140. – 8. BAS., *Reg. fus.*, 15.

pentru mica Paula, nepoată şi fiică a dragilor săi discipoli romani[9], şi, în 413, pentru o altă fetiţă, Pacatula[10]. În ambele cazuri, este vorba de viitoare călugăriţe, consacrate, încă de la naştere, serviciului lui Christos[11]. Paula va fi educată nu la Roma, ci la Bethleem, în mânăstirea a cărei stareţă este mătuşa sa, Eusthochium, şi a cărei direcţie spirituală şi-o asumă Hieronymus însuşi. Educaţie cu totul ascetică[12], din care sunt riguros excluse literatura[13] şi artele[14] profane; ea este centrată pe Sfânta Scriptură, pe care trebuie s-o înveţe în întregime, urmând o ordine sistematică[15]. În afară de aceasta, nu va studia decât Părinţii: Cyprianus, Athanasios, Hilarius[16], şi ea va furniza, ca şi la Sf. Basilios, elementele înseşi ale primelor exerciţii: listele de nume pe care copilul învaţă să le citească vor fi împrumutate, de exemplu, din genealogiile evanghelice ale lui Christos[17].

Că o astfel de metodă a fost, într-adevăr, practicată de pedagogia monastică este ceea ce ne arată unele *ostraka* egiptene, demne de remarcat prin data lor târzie (secolele VII-VIII): găsim acolo liste de nume în care figurează termeni creştini[18], de exemplu întreaga serie de nume proprii pe care le citim în povestea Rusaliilor din cartea *Faptelor*[19], fragmente de psalmi servind ca temă pentru exerciţiile de scriere[20], şi chiar, ceea ce este mult mai curios, o încercare de „naraţie" după un subiect legendar, „a povesti miracolul lui Christos şi al viţei de vie"[21]. Mai mult, s-a descoperit la Fayoum un mic caiet de şcolar, conţinând, între alte exerciţii de scriere, versete din *Psalmul 32/33:* el urcă până în secolul IV sau V (3).

Slaba sa răspândire

Dar este vorba aici de educaţia rezervată tinerilor monahi. S-a intenţionat uneori ca şi alţi copii să poată beneficia de ea. Sf. Basilios, într-una dintre *Regulile* sale, îşi pune problema şi consimte, nu fără oarecari reticenţe, să

9. HIER., *Ep.*, 107. – 10. ID., *Ep.*, 128. – 11. *Ep.* 107, 5, 1; 128, 2, 1. – 12. *Ep.* 107, 7, 1; 128, 4, 1. – 13. *Ep.* 107, 4, 1. – 14. *Id.*, 4, 3. – 15. *Ep.* 107, 12; 128, 4, 2. – 16. *Ep.* 107, 12, 3. – 17. *Id.*, 4, 4. – 18. O. *Lond. Hall.*, 21379. – 19. *Id.*, 26210. – 20. *Id.*, 27426. – 21. *Id.*, p. 148-149.

întredeschidă poarta mânăstirii pentru „copiii timpului" (παῖδες βιωτικοί), pe care părinţii lor ar vrea poate să i-i încredinţeze[22]. Prin 375, Sf. Dion Chrysostomos, pe atunci în plină fervoare a vieţii sale ascetice, a încercat să convingă părinţii creştini să încredinţeze educaţia copiilor lor, începând de la vârsta de zece ani, călugărilor din „deşerturile" vecine cu Antiochia, departe de epocă şi de pericolele ei[23].

Dar toate acestea n-au prea avut ecou. E foarte vizibil că apelul lui Chrysostomos porneşte dintr-un suflet exaltat, în întregime aspirând spre perfecţiune, şi care nu vrea să se îndoiască de faptul că toţi ar fi la fel de sensibili ca el. Nimic mai puţin practic decât ceea ce el îşi imaginează: băieţii vor rămâne zece ani, douăzeci dacă trebuie, într-o mânăstire, pentru a se întări în virtute[24]; dar ce devine atunci cariera lor în viaţă? El are grijă, desigur, să precizeze că nu vrea ca aceşti copii să rămână lipsiţi de instrucţie[25], dar nu vede că nimic nu e pregătit pentru a le fi oferită în deşert[26]. Dacă el ne arată, o dată, un monah servind ca preceptor unui tânăr angajat în studii profane[27], este, după propria-i mărturie, un caz cu totul excepţional: tocmai pentru că nu poate fi generalizată, el propune soluţia unei perioade petrecute în deşert.

Ne putem îndoi că această soluţie ar fi avut vreodată câştig de cauză; douăzeci de ani mai târziu, Dion Chrysostomos însuşi, mai luminat şi instruit de experienţă, a renunţat, în ce-l priveşte, în mod expres la ea[28]. Dacă insistă, mai mult decât oricând, asupra datoriei pe care părinţii o au de a-şi educa în mod creştinesc copiii, este pentru că părinţilor înşişi le incumbă misiunea, de care el era atât de prompt odinioară să-i degreveze pe seama monahilor, de a asigura formarea conştiinţei creştine a copilului: s-a văzut, familia este cea în sânul căreia va primi copilul această educaţie religioasă, chiar dacă, pe de altă parte, îşi urmează studiile literare în şcolile profane[29].

Cât despre Sf. Hieronymus, departe de a intenţiona să generalizeze planul de educaţie imaginat pentru Paula

22. BAS., *Reg. brev.*, 292. – 23. CHRYS., *Adv. opp.*, III, 17, 378. – 24. *Id.*, III, 18, 380. – 25. *Id.*, III, 12, 368. – 26. *Id.*, III, 8, 363; 11, 366; 13, 371. – 27. *Id.*, III, 12, 369-370. – 28. *CHRYS.*, *Inan. gl.*, 19, 2-3. – 29. *Id.*, 19, 1 sq. ; *Id.*, 73, 2-3.

(care, de fapt, pare să nu fi răspuns prea satisfăcător speranţelor maestrului ei[30]), avem impresia că nu l-a aplicat nici măcar el în mod sistematic; ştim că dirija educaţia unui anume număr de tineri latini care-i fuseseră încredinţaţi, în mânăstirea sa de la Bethleem, dar învăţământul oferit acestora urma programele clasice: gramatică, Vergilius, poeţii comici şi lirici, istoricii etc[31] (4).

Sf. Basilios, s-a văzut, nu manifesta prea mare entuziasm în a admite în mânăstire copii a căror vocaţie religioasă nu era garantată; cu cât înaintăm în timp, cu atât mediul monastic îşi arată neîncrederea faţă de această intruziune, care nu poate decât să-i tulbure pacea şi reculegerea, şi, pentru a-i pune capăt, în 451 Conciliul de la Chalkedon interzice formal mânăstirilor să-şi asume educaţia copiilor destinaţi să revină în lumea profană (παῖδες κοσμικοί) (5). Această interdicţie va rămâne totdeauna în vigoare: şcoala monastică, pe pământ grec, este, dacă se poate spune astfel, de uz intern.

Atingem aici una dintre trăsăturile cele mai caracteristice ale monahismului oriental: scăldându-se într-un mediu cultural de un nivel, orice s-ar spune, totdeauna ridicat, mânăstirea nu are a-şi asuma în societate un rol pedagogic pentru care n-a fost concepută. Mai curând decât să devină un centru de studii, ea se preocupă să rămână un loc de asceză; departe de a iradia spre lumea laică, încearcă să se izoleze de ea.

Şcoala monastică în Occident

În Occident, invaziile germanice şi declinul general al culturii au dus, pe termen lung, la o situaţie cu totul diferită. La început, lucrurile se prezintă aici ca şi în Orient; cu o uşoară, dar importantă, nuanţă distinctivă. Monahismul latin este un import relativ târziu, un împrumut de la un organism deja foarte dezvoltat. Ascetismul, literatura sunt aici regula. Nu găsim aici, ca în Orient, amintirea şi, într-un fel, nostalgia eroilor primei generaţii, acei anahoreţi fără cultură, unde exemplul sfântului

30. HIER., *Ep.*, 153, 3. – 31. RUFIN., *Apol.*, II, 8, 592 A.

Antonios are mai multă greutate decât prescripţiile regulii pachomiene; de fapt, nu va surprinde niciodată, în Orient, ca un sfânt monah să fie incult.

Nimic asemănător în Occident: *lectio diuina*, lectura Cărţilor sfinte şi în primul rând a slujbei religioase, pare inseparabilă de practica vieţii monastice. Acest caracter cultivat este foarte accentuat încă de la origini: Sf. Augustinus, care a introdus monahismul în Africa, imprimase primei sale comunităţi, cea pe care, laic încă, o grupase în jurul lui Thagasta, caracterul unei mânăstiri savante (6); *Regula* sa prevedea, ca pe ceva normal, existenţa unei biblioteci[32]. La Maius Monasterium, călugării sfântului Martinus, iniţiatorul monahismului în Gallia, copiază manuscrise[33]. Un fel de reflex spontan leagă starea de monah de studiul literelor. Să ne situăm într-un context cu totul străin culturii clasice şi să-l vedem pe Sf. Patricius evanghelizând Irlanda; de fiecare dată când alege, sau când îi este adus un copil pentru a face din el un monah, reflexul funcţionează: „Să fie botezat şi să i se dea un abecedar"[34].

Când, în secolul al VI-lea, tenebrele barbarici se întind, când cultura slăbeşte în Occident şi ameninţă să dispară, îi vedem pe legislatorii monahismului sporind perseverenţa, proclamând necesitatea ca orice călugăr, orice călugăriţă să ştie să citească, să se dedice lecturii sacre. Ilustră între toate printre regulile pentru femei, iată *Regula* Sfântului Caesarius din Arelas (534): nu vor fi primite copile decât începând de la vârsta de şase-şapte ani, când sunt capabile să înveţe literele[35]; toate călugăriţele vor trebui să înveţe să citească, *omnes litteras discant*[36]; ele vor consacra lecturii câte două ore pe zi[37]; vor transcrie manuscrise[38].

Acelaşi interes pentru *lectio diuina* într-un mare număr de alte reguli: nu numai la sfânta Radegunda, care o adoptase pur şi simplu pe cea a lui Caesarius[39], ci şi la Sf. Leandrus din Sevilla (+ 601)[40], Sf. Donatus din Besara (+ 650)[41]. Dacă studierea literelor este atât de

---

32. AUG., *Ep.*, 211, 3. – 33. S. SEV., *V. Mart.*, 10, 6. – 34. STOKES, *Tr. Life.* II, 326, 29; 328, 27; 497, 24. – 35. CAES, AR., *Virg.* 7,104. – 36. *Id.*, 18, 105. – 37. *Id.* 19, 105; *Ep.*, II, 7, 140. – 38. ID., *Vit.* I, 58,320. – 39. GREG. TUR., *H. Franc.*, IX, 39 sq. – 40. *Reg.* 6-7; *P. L.*, 72, 883-884. – 41 *Reg.* 20; *P. L.*, 87, 281-282.

mult recomandată la femei (printre care, după cum se poate presupune, cultura era mai puţin răspândită), ea este *a fortiori* cu atât mai mult pentru călugări[42]: *Regula* lui Tarnant (cca. 570) nu-l dispensează de *lectio* nici măcar pe cel afectat muncii câmpului[43]; cea a Sf. Ferreolus din Uzès (+ 581) prevede şi ea studiul literelor[44] şi lectura însoţită de meditaţie[45]; la fel (dar care este data sa?), *Regula Magistri*[46]. Mişcarea culminează, bineînţeles, cu *Regula* Sfântului Benedictus (cca. 525), a cărui autoritate va deveni, se ştie, suverană în Occident; ea reglementează în detaliu lectura sacră[47], prevede măsuri privitoare la admiterea copiilor în mânăstiri[48] şi la educaţia lor[49]: cărţi, tăbliţe, condeie apar acolo ca făcând parte, în modul cel mai firesc, din mobilierul, şi într-un fel din decorul, vieţii monastice[50]. Chiar şi în timpurile cele mai sumbre, mânăstirea occidentală a rămas un focar de cultură.

Şcoala episcopală

Vitregia timpurilor a făcut să apară un al doilea tip de şcoală creştină: şcoala episcopală (nu i se cunoaşte totdeauna prea clar, cel puţin la început, un precedent; se ştie că mulţi dintre marii episcopi din Occident, călugări de formaţie şi prin vocaţie, au ţinut să creeze în jurul, sau pe lângă scaunul episcopal, o comunitate monastică: să ne amintim de Sf. Eusebios la Vercellae, Sf. Augustinus la Hippona, Sf. Martinus din Turonensis la Maius Monasterium).

A existat întotdeauna, grupat în jurul episcopului, un întreg personal eclesiastic; el cuprindea în special trupa de copii care, investiţi cu funcţia de *lectori*, se iniţiau în viaţa clericală (7). În mod obişnuit, acesta este mediul din care se recrutau diaconii, preoţii şi viitorii succesori ai episcopului; aşa cum am menţionat în treacăt în capitolul anterior, prin această formaţie, de un caracter cu totul practic şi familiar, membrii clerului îşi primeau, în lipsa unor seminarii şi şcoli de teologie, instrucţia dog-

42. CAES. AR., *Mon.*, 121, 25. – 43. *Reg.* 9; *P. L.*, 66, 981. – 44. *Reg.* 11; *P. L.*, 66, 963-964. – 45. *Id.*, 26, 968. – 46. *Reg. Mag.* 50; *P. L.*, 88, 1010 D. – 47. BENED., *Reg.* 48. – 48. *Id.*, 59. – 49. *Id.*, 30; 37; 39; 45; 63; 70. – 50. *Id.*, 33.

matică, liturgică şi canonică. În privinţa acelui minimum de cultură profană şi, dacă se poate spune astfel, umanistă, pe care-l presupunea acest învăţământ, el era asigurat de şcolile de tip obişnuit, după cum am văzut din anecdota referitoare la tinereţea sfântului Athanasius[51].

Totul se schimbă, în Occident, când, odată cu ansamblul edificiului politic şi social al Romanităţii, sistemul şcolar clasic dispare. Cu cât decadenţa se accentuează, cu atât devine mai dificil să găseşti tineri care să fi primit acel minimum de cultură literară fără de care formaţia clericală şi exercitarea funcţiei eclesiastice sunt imposibile. Este motivul pentru care vedem episcopii, de exemplu în Franţa epocii merovingiene, ajungând să se ocupe ei înşişi, direct, de instrucţia elementară a unor copii (8).

Mărturia lui Gregorius Turonensis (născut în 538) este, în acest sens, foarte semnificativă: el n-a primit o altă educaţie decât aceea, exclusiv clericală, pe care o datorează fratelui bunicului său, Sf. Nizier, episcop de Lugdunum, care, format el însuşi „în spiritul literaturii eclesiastice", ţinuse să asigure instrucţia copiilor din familia sa; tânărul Gregorius, primit pe lângă el de la vârsta de şapte ani, a fost pus să studieze literele, apoi psalmii[52].

Presanta necesitate de a asigura formaţia clerului, pusă în pericol de barbaria crescândă, a dus la generalizarea acestui tip de educaţie: se putea recurge desigur, într-o anumită măsură, la mediul monastic; aşa se face că, în secolele V şi VI, Lerina a fost o adevărată pepinieră de episcopi pentru întregul Sud-Est al Galliei, după cum Maius Monasterium a fost pentru Gallia centrală[53]. Ca să citez un exemplu mai puţin cunoscut, îl voi alege pe cel al unui alt unchi al lui Gregorius Turonensis, Sf. Gall, care, condus în copilărie de către tatăl său la mânăstirea din Cournon (în apropiere de Clermont-Ferrand şi, după tonsură, pus de călugări să studieze literatura şi cântul sacru, a fost remarcat pentru frumoasa lui voce, întâmplător, de episcop, care l-a inclus în preoţimea sa şi căruia mai târziu avea să-i devină succesor[54].

Dar asta nu era decât o soluţie excepţională; pentru a-şi asigura recrutarea normală a clerului, a trebuit ca

51. RUFIN., *H. E.*, X,15. – 52. GREG. TUR., *V. Patr.*, 8, 2. – 53. S. SEV., *V. Mart.*, 10, 9. – 54. GREG. TUR., *V. Patr.*, 6, 1-2.

episcopii să-şi asume personal responsabilitatea nu numai a formării tehnice, ci şi a instrucţiei literare elementare a acestuia; şi astfel s-a născut şi s-a generalizat şcoala episcopală, germene, se ştie, al viitoarelor noastre Universităţi medievale.

Ne aflăm încă la un nivel foarte modest: e vorba de a se obţine învăţarea cititului. Sf. Caesarius este un martor preţios al acestei redresări: foarte atent la formarea preoţimii sale, cu care trăieşte, ca să spunem aşa, în comunitate, luminând-o prin exemplul şi conversaţiile sale, el pretinde ca toţi clericii săi să aibă o cultură suficientă; nu consimte să hirotonisească un diacon decât dacă a citit de patru ori în întregime Vechiul şi Noul Testament[55].

Aşadar, mai degrabă sub aspectul unei şcoli de cântăreţi bisericeşti trebuie să ne imaginăm această şcoală episcopală a secolului al VI-lea, această „trupă", *schola*, de tineri lectori sub direcţia unui *primicerius*, ca la Mouzon, în timpul sfântului Remigius (+ 533)[56], ca la Lugdunum în 551-552[57], sau sub autoritatea unui *magister*, ca la Cartagina, încă din 480[58].

Sistemul se răspândeşte efectiv peste tot unde se întinde barbaria: îl întâlnim şi în Hispania vizigotă, unde al doilea Conciliu din Toledo (527) prescrie ca, încă din momentul tonsurii, copiii destinaţi clerului să fie instruiţi în „casa bisericii", sub supravegherea directă a episcopului[59]. Regulă repetată un secol mai târziu, de al IV-lea Conciliu din Toledo (633)[60]. Ştim că ea a fost respectată: *Vieţile (Vitae)* episcopilor din Merida în secolul al VII-lea ne arată copii în serviciul bisericii sfintei Eulalia, învăţând acolo literele sub direcţia unui învăţător[61], în timp ce un episcop îşi formează viitorul succesor, predându-i *officium ecclesiasticum omnemque bibliothecam scripturarum diuinarum*[62].

Şcoala presbiterială

În secolul al VI-lea se încheie, în fine, organizarea sau reconstituirea, după furtuna invaziilor, a reţelei de parohii rurale (9). Succesul însuşi al evanghelizării masselor

55. CAES. AR., *Vit.* I,56, 320. – 56. REM. REM., *Ep.*, IV, 115. – 57. DIEHL, 1287. – 58. VICT. VIT. V, 9. – 59. *C.* 1, P. L., 84, 335. – 60. *C.* 24, *id.* 374. – 61. *V. Patr. Emer.*, II, 14; I,1. – 62. *Id.*, IV, 4, 1.

a făcut să explodeze structura strict urbană a vechii Biserici, grupată în jurul reşedinţei episcopale. Dar numărul preoţilor s-a multiplicat brusc; cum să asiguri, în acel context barbar, formarea clerului rural?

Soluţia consta în a generaliza sistemul deja aflat în vigoare în şcoala episcopală: în 529, cel de-al II-lea Conciliu de la Vaison, fără îndoială la iniţiativa sfântului Caesarius, a recomandat „tuturor preoţilor însărcinaţi cu parohii să primească la ei tineri, în calitate de lectori, ca să-i educe creştineşte, să-i înveţe psalmii şi lecţiile Scripturii, şi întreaga lege a Domnului, astfel încât să-şi poată pregăti, dintre ei, vrednici succesori"[63].

Trebuie să salutăm ca pe un eveniment memorabil această decizie. Ea înseamnă, indiscutabil, actul de naştere al şcolii noastre moderne, al acelei şcoli rurale, populare, pe care antichitatea însăşi n-a cunoscut-o sub această formă regulată, generalizată în mod sistematic.

Iniţiativa Conciliului de laVaison n-a fost izolată: ea invocă, drept precedent, „cutuma, deja aplicată în mod obişnuit, se pare, în întreaga Italie"; Spania vizigotă o va urma, un secol mai târziu, la Conciliul de la Merida, în 666[64]. În Gallia însăşi, avem dovada că n-a rămas fără efect, după cum o arată canoanele conciliilor ce interzic hirotonisirea unui neştiutor de carte: Orléans 553[65], Narbo 589[66]: vedem, în viaţa viitorului Sf. Géry din Camberacum (+ 623-626), un episcop în turneu pastoral preocupat să afle dacă în cutare sat există copii care să fie pregătiţi pentru sacerdoţiu[67]. Cu totul firesc, sihastrul Sf. Patroclus (+ 576), care vine să se instaleze în *uicus* Néris (în apropiere de Montluçon, Alliger), construieşte acolo o capelă, pe care o sfinţeşte după ce aduce în ea relicvele sfântului Martinus, şi începe să-i înveţe pe copii literele (*pueros erudire coepit in studiis litterarum*)[68]; cele două funcţii, de preot de ţară şi învăţător, sunt, de acum înainte, intim legate.

Începutul şcolilor medievale

Am ajuns, astfel, să determinăm toate instituţiile ce vor servi ca punct de plecare în dezvoltarea sistemului de

63. *Conc. merov.* 56, c. 1. – 64. C. 18, *P. L.* 84, 623. – 65. *Conv. merov.* p. 63, c. 16. – 66. MANSI, IX, 1016 E – 1017 A, c. 11. – 67. *V. SS. merov.* 1, 652, c. 2. – 68. GREG. TUR., *V. Patr.*, 9,2.

educaţie medieval. În secolele VI-VII, la care am ajuns, acest sistem nu este încă decât schiţat; fie că sunt monastice, fie laice, acele şcoli nu au încă decât un orizont foarte limitat; sunt, dacă se poate spune, şcoli tehnice, care nu pretind să formeze decât călugări şi clerici.

Şi totuşi, prin forţa lucrurilor, începând din momentul în care şcolile profane, moştenite de la antichitate, au dispărut complet, aceste şcoli religioase devin unicul instrument prin care cultura se primeşte şi se transmite. Beneficiarii lor sunt, în principiu, toţi, oameni ai Bisericii; dar nu este o trăsătură caracteristică a Evului Mediu latin ca erudiţia să fie, mai presus de orice, un privilegiu clerical? Cu toate acestea, chiar din secolul al VI-lea, clientela lor începe să se lărgească.

Mânăstirile, cel puţin pe continent, încearcă fără îndoială, ca şi cele din Orient, să se apere de invazia elementelor lumeşti: canonul din Chalkedon îşi găseşte echivalentul în *Regula* sfântului Caesarius, care refuză riguros (*penitus non accipiantur*) accesul în mânăstire fetiţelor, nobile sau umile, chiar dacă s-ar pretinde că sunt trimise acolo pentru educaţia şi instrucţia lor[69]. Citind *Regula* benedictină, ne dăm seama că acei copii pe care-i are în vedere sunt necesarmente tineri aparţinând unui ordin religios. De fapt, copiii educaţi de mânăstire sunt toţi destinaţi să devină călugări, fie că e vorba de fiii Sfântului Eucherius, Salonius şi Veranius, pe care-i vedem primiţi, foarte tineri, la Lerina, în momentul în care tatăl lor vine să profeseze acolo (prin 420)[70], fie de tineri discipoli ai Sfântului Benedictus, pe care părinţii lor i-i încredinţează ca să-i educe în slujba lui Dumnezeu[71]. Totusi, în Irlanda cel puţin (unde, se poate conjectura, o veche tradiţie druidică deschisese calea, încă din timpul păgânismului) (10), vedem deja fii de regi sau de conducători încredinţaţi de obicei unei mânăstiri pe durata formării lor; ei îşi păstrează acolo statutul laic şi, odată educaţia încheiată, reintră în viaţa de toate zilele, unde îşi reiau rangul căruia îi erau destinaţi prin naştere[72].

Dar când crearea şcolilor parohiale a oferit într-un fel tuturor posibilitatea de a se instrui, ele au primit o

---

69. CAES. AR., *Virg.*, 7, 104. – 70. EUCH., *Instr. pr.* 773. – 71. GREG. MAGN., *Dial.* II, 3. – 72. *V. SS. Hib.*, I, 250; 252; II, 180-181.

mulţime de elevi care nu aveau întotdeauna conştiinţa unei vocaţii ecleziastice[73]; simpli mici ţărani au ştiut să profite de asta[74], dar, în număr mult mai mare, fii de nobili, căci la cei mari se menţinea tradiţia (*Vieţile* sfinţilor Sequanus[75] sau Leodegarius[76] o afirmă în termeni exacţi) de a-şi da copiii la învăţătură: reminiscenţă a epocii romane, când cultura reprezenta unul dintre elementele de prestigiu ale clasei dominante. Exigenţe, de asemenea, practice: oricât de jos ar fi căzut nivelul tehnic al administraţiei, subzistau încă unele elemente de birocraţie în monarhia merovingiană, şi în asemenea şcoli, nu în altă parte (11), s-au putut forma slujitorii laici pe care-i vedem folosiţi de regi.

Nivelul acestui învăţământ rămâne, cel mai adesea, foarte modest. Este chiar un învăţământ tehnic, vizând satisfacerea unor nevoi imediate: a citi, a scrie, a cunoaşte Biblia, dacă este posibil pe dinafară, cel puţin Psalmii[77], un minimum de erudiţie doctrinară, canonică[78] şi liturgică; nimic mai mult. Cultura occidentală îşi atinge stratul cel mai de jos.

Ar fi anacronic să proiectăm asupra acestor prime şcoli religioase din secolele VI-VII bogatele aspiraţii umaniste ce vor hrăni Renaşterea carolingiană sau pe cea din secolul al XII-lea (12). Departe de a profita cât mai mult posibil de slabele cunoştinţe care le sunt încă accesibile, profesorii acestor Evuri Obscure caută să-şi îndepărteze cât mai mult discipolii de o cultură prea primitoare cu tradiţia profană. Monahismul occidental se dezvoltă încă în aceeaşi atmosferă de ascetism cultural ca şi cea din Orient: monahul trebuie să fugă de lume, de vanitatea, de bogăţiile ei – şi, printre acestea din urmă, figurează cultura. Voi evoca încă o dată mărturia, atât de preţioasă, a sfântului Caesarius: plecând, din motive de sănătate, de la mânăstirea din Lerina, îl întâlneşte la Arelas pe savantul african Iulianus Pomerius şi începe, sub direcţia acestuia, să studieze gramatica şi filosofia; dar, foarte curând, renunţă la ele, întrerupe aceste studii profane, pentru a rămâne fidel „simplităţii monastice"[79]. Şi totuşi, Pomerius nu era un profesor de inspiraţie atât de profană, după cum o putem constata citindu-i *De uita*

73. GREG. TUR., *V. Patr.*, 20, 1. – 74. *Id.*, 9, 2. – 75. *A. SS. O. Ben*, I, 263. – 76. Id., III, 283. – 77. *AA. SS. Hib.*, 166; FERREOL., *Reg.* 11, *P. L.*, 66,963. – 78. *Conc. merov.* 88, c. 6. – 79. CAES. AR., *Vit.*, 9,299.

contemplatiua! Atmosfera este aceeaşi în şcolile episcopale: dacă un episcop crede de cuviinţă că trebuie să acorde prea multă grijă învăţământului gramaticii, el stârneşte scandal şi se vede aspru chemat la ordine, aşa cum Sf. Gregorius cel Mare l-a făcut să se vadă pe Desiderius din Vienna[80] (13).

Acest obscurantism este o consecinţă şi a prăbuşirii generale a culturii în Occident: decadenţa nu este făcută numai din ignoranţă şi uitare, ci şi din degenerescenţă internă. Atitudinea unui Caesarius sau a unui Gregorius nu pot fi pe deplin înţelese decât dacă le confruntăm cu imaginea reală pe care, în cadrul timpului lor, şi-o puteau face despre această cultură profană pe care o resping cu atâta oroare. Nu valorile eterne ale umanismului sunt cele pe care le refuză, ci, de fapt, jocurile de o monstruoasă puerilitate în care se complac ultimii literaţi din timpul lor. Trimit cititorul la strania operă a lui Vergilius *Gramaticul* (14), la pedantele mistificări ale acestuia, unde o pretinsă aspiraţie spre ştiinţa superioară nu ajunge decât la logogrif:

Cicero dicit RRR-SS-PP-MM-N-T-EE-OO-A-V-I, quod sic soluendum est: Spes Romanorum periit...[81]

Da, şcoala creştină nu este încă decât un germene, abia întrezărit; un germene, totuşi, şi nu un simplu reziduu. Această pedagogie, care bâjbâie încă, este totuşi foarte originală prin spirit şi metode: ea deschide calea unui tip de educaţie nou, ce n-ar putea fi asimilat celui al antichităţii clasice.

Învăţământul începe întotdeauna, bineînţeles, cu alfabetul[82]; dar, în timp ce şcolarul antic învăţa lent, după gradaţia savant dozată a unei analize abstracte, toate elementele succesive ale lecturii, aici, foarte repede, copilul este pus să se lupte cu un text, Textul, – sacru. Învăţătorul ia o tăbliţă şi copiază pe ea textul care va servi ca temă pentru lecţie: cel mai adesea, pentru început, cel dintr-un Psalm[83], căci a stăpâni psaltirea, bază a slujbei religioase, reprezintă primul obiectiv al învăţământului. Acest text, copilul îl învaţă pe dinafară în acelaşi timp în care îl rosteşte: există aici un fel de echivalent grosier al metodei noastre globale[84]; cel puţin la început, elevul

80. GREG. MAGN., *Reg.* XI, 34. – 81. VIRG. GRAM., *Epit.*, 13,77. – 82. *V. SS. merov.*, II,161; STOKES, *Tr. Life*, I, CLIII; II,. 328; *V. SS. Hib.*,I,67; II, 210. – 83. *Id.*, I, 165; II, 156-157. – 84. *V. SS. merov.*, II, 342, c. 6.

mai mult recunoaşte, memorează textul, decât îl citeşte. El nu învaţă cititul în sine, precum elevul antic, ci învaţă să citească textul, Psaltirea, Noul Testament. Iar textul pe care-l cunoaşte este cuvântul lui Dumnezeu, Scriptura revelată, singura carte care merită să fie cunoscută. Cât de departe sunt toate acestea de şcoala clasică! Ele ne duc cu gândul mai degrabă la metodele, încă în vigoare azi în ţările musulmane, din şcolile coranice. Este mai îndreptăţit, mai istoric, să vedem aici echivalentul creştin al şcolii rabinice.

Nimic nu lipseşte, nici – mai ales – nuanţa specială de veneraţie, de respect religios faţă de învăţător: cât de departe suntem de învăţătorul grec sau latin, acel amărât dispreţuit de toată lumea! Acum, la fel ca în mediile semitice, lecţiile lui sunt solicitate „cu cea mai profundă veneraţie şi printr-o umilă rugăminte" (*cum summa ueneratione humilique prece...*)[85].

Bineînţeles, acest sentiment se explică, în parte, ca efect al decadenţei şi al barbariei ambiente: învăţătorul este omul, dificil de întâlnit, capabil să reveleze secretul, devenit misterios, ala scrierii. Dovadă, acest episod pe care-l citim în Gregorius din Turoniensis: într-o zi, un cleric hoinar, şi care avea să se arate curând un nevrednic, se prezintă episcopului Aetherius din Lisieux (prin anul 584) drept învăţător, *litterarum doctorem*. Ce bucurie pentru prelat, un asemenea lucru este atât de rar! El se grăbeşte să adune copiii din oraş şi să-i încredinţeze acestuia, pentru a-i instrui: iată-l pe clericul nostru obiect de stimă din partea tuturor, copleşit de atenţiile părinţilor. Şi, când inevitabilul scandal izbucneşte, se grăbesc să-l înăbuşe[86].

Dar e vorba de mult mai mult: învăţătorul este cel care dezvăluie nu numai scrierea, ci şi Sfânta Scriptură. Monastică, episcopală sau parohială, şcoala nu separă instrucţia de educaţia religioasă, de formarea dogmatică şi morală. Religie savantă şi în acelaşi timp populară, creştinismul acordă celui mai umil dintre fidelii săi, oricât de elementară i-ar fi dezvoltarea intelectuală, echivalentul a ceea ce orgolioasa cultură antică rezerva elitei filosofilor ei: o doctrină despre fiinţă şi despre viaţă, o viaţă interioară supusă unei orientări spirituale.

---

85. *Id.*, 161, c. 1.– 86. GREG. TUR., *Hist. Fr.*, VI. 36.

După formula stereotipă a vechilor noştri hagiografi, şcoala creştină te formează în acelaşi timp *litteris et bonis moribus* („pentru cunoaştere şi pentru virtuţi“)[87]. În această strânsă asociere, chiar şi la nivelul cel mai simplu, a instrucţiei literare şi educaţiei religioase, precum şi în sinteza, în persoana unui maestru, a învăţătorului (sau profesorului) şi a părintelui spiritual, mi se pare că rezidă esenţa însăşi a şcolii creştine, a pedagogiei medievale, în opoziţie cu cea antică. Trebuie să considerăm că apariţia ei îşi are, încă de pe atunci, originea în mânăstirile egiptene din secolul al IV-lea.

87. *AA. SS. Feb.*, III, 11; *V. SS. Hib.*, I, 99; 153; 269; II, 77; 107 etc.

Epilog
SFÂRŞITUL ŞCOLII ANTICE

Orice cercetare istorică, cel puţin dacă nu conduce cititorul „până în zilele noastre“, trebuie, în încheiere, să răspundă la întrebarea: „Ce s-a întâmplat după aceea?“ Această istorie a educaţiei în antichitate se va încheia în modul cel mai firesc atunci când vom şti când şi cum a fost operată substituirea şcolilor de tip clasic cu acea educaţie religioasă de tip medieval pe care am definit-o puţin înainte.

Educaţia byzantină

Oricât de uimitor ar putea părea, a existat mai întâi o întreagă zonă în care, la propriu vorbind, şcoala antică n-a luat niciodată sfârşit: în Orientul grec, educaţia byzantină prelungeşte, fără soluţie de continuitate, educaţia clasică (1). De altfel, nu este vorba aici decât de un aspect particular al unui fapt fundamental: nu există hiatus, nici măcar distincţie, între civilizaţia Imperiului roman târziu şi începutul Evului Mediu byzantin.

Nimic n-o arată mai bine decât istoria învăţământului superior, cel mai bine studiat până acum şi, de altfel, cel mai bine sprijinit pe documente. Universitatea din Constantinopol, din 425 până în 1453, a rămas un centru de studii fecunde şi un adevărat pilon al tradiţiei clasice. Bineînţeles, în decursul acestui mileniu, ea a cunoscut o mulţime de vicisitudini, perioade de declin şi chiar de dispariţie momentană, răscumpărate de strălucite

reveniri: ea a fost în special reorganizată de Caesar Bardas în 863, de Konstantinos al IX-lea Monomachos în 1045 şi, foarte probabil, în secolul al XIII-lea şi la începutul secolului al XIV-lea, de către Paleologi.

Desigur, ea a trăit, s-a transformat, dar a rămas întotdeauna fidelă spiritului care inspirase fondarea sa în timpul lui Theodosius al II-lea. Învăţământul ei rămâne cel stabilit de normele clasice: la bază, artele liberale; la vârf, retorica, filosofia şi dreptul. Rolul în societate îi rămâne acelaşi: a forma o elită din care Imperiul îşi va putea recruta personalul de funcţionari. Ea va ignora întotdeauna studiile ecleziastice; închiderea şcolii neo-platonice de la Athena de către Iustinianus, în 529[1], este legată de lupta împotriva păgânismului muribund, dar n-a însemnat, din partea Imperiului creştin, o voinţă de a transforma, într-un sens mai religios, învăţământul superior.

Cunoaştem mult mai puţin treptele inferioare ale învăţământului, dar nu încape îndoială că tradiţia antică a supravieţuit şi acolo: vom vedea că anumite aspecte ale pedagogiei hellenistice au dăinuit, la nivel primar, de-a lungul întregii perioade turce, până în timpurile moderne; cât despre învăţământul secundar, el rămâne bazat pe gramatică şi comentariu al clasicilor: manualele şi comentariile hellenistice sunt tot timpul utilizate sau imitate.

Tipul ideal de om cultivat rămâne cel clasic: Michael Psellos (născut în 1018), evocând, în discursul funebru consacrat mamei sale, amintirile unei copilării studioase[2], ne spune că învăţase pe dinafară întreaga *Iliadă*, reeditând astfel, la o distanţă de paisprezece secole, performanţa lui Nikoratos al lui Xenophon. Anna Comnena, aproape un secol mai târziu, a primit şi ea o cultură al cărei orizont este cel al unui umanism cu totul antic: clasicii, limba greacă, retorica, Aristotel şi Platon, cele patru discipline matematice etc.[3]

O tradiţie continuă leagă astfel literaţii hellenistici de umaniştii, atât de „moderni“ totuşi, din timpul Paleologilor, precum, printre atâţia alţii, Nikephoros Gregoras (+ cca. 1360) (2).

1. MALAL., XVIII, 151. – 2. *Epit.*, I, 14. – 3. ANN. COMN., *Alex.*, I, p. 3.

Avem surpriza să descoperim că această societate byzantină, atât de profund creştină, care acordă atâta importanţă chestiunilor propriu-zis religioase şi în special teologiei, a rămas cu obstinaţie fidelă tradiţiilor umanismului antic; poziţie nu lipsită de pericol, dat fiind că şcoala byzantină este atât de ataşată de profesorii ei păgâni, încât periodic (în secolul al IX-lea, odată cu Leon matematicianul, în al XI-lea cu Ioan Italos, ... în al XV-lea cu Gemistios Plethon) vedem conturându-se Renaşteri mai mult sau mai puţin păgânizante, la fel de suspecte pentru o ortodoxie creştină cum a putut fi propria noastră Renaştere occidentală din secolele XV-XVI, care de altfel, se ştie, a fost din plin hrănită de aportul byzantin.

Bineînţeles, faţă în faţă cu şcoala de tip clasic există un alt focar de cultură, acesta din urmă de inspiraţie cu totul creştină: şcoala monastică. Ea rămâne, de-a lungul întregului Ev Mediu, aşa cum am cunoscut-o încă de la originile sale, ostilă umanismului, „epocii" (*Vieţile* sfinţilor byzantini se simt totdeauna obligate să minimalizeze cultura profană a eroilor lor), dominată de preocupări spirituale şi în primul rând ascetice. În principiu, ea rămâne închisă, rezervată tinerilor ce aspiră la viaţa religioasă; interdicţia, impusă – se spune – de Conciliul de la Chalkedon, de a primi, pentru educarea lor, copii „de lume", rămâne în vigoare.

Mă preocupă doar constatarea că a părut necesar, de mai multe ori (în 806, în 1205) (3), ca ea să fie reînnoită: exista, aşadar, tendinţa de a fi încălcată! De fapt, ar fi uşor să demonstrăm că acest lucru s-a şi produs: astfel, în 1238, îl vedem pe împăratul Ioan al III-lea Vatatzes încredinţând arhimandritului de la Sf. Gregorios din Efes, Nikephoros Blemmydes, educaţia a cinci tineri, printre care viitorul istoric Georgios Akropolitul, care avea să parcurgă o strălucită carieră de înalt funcţionar laic.

Totuşi, dacă vrem să căutăm un centru de educaţie religioasă care să contrabalanseze educaţia atât de profană din Universitatea imperială, acesta nu atât în mânăstiri trebuie căutat, ci în instituţia foarte originală care a fost şcoala patriarhală. Originile ei, slab elucidate încă, urcă poate (4) până în secolul al VII-lea; în orice caz, ea apare în plină lumină şi perfect constituită în se-

colul al XI-lea. Este normal, la această dată, să vezi opunându-se „filosofilor senatului" (pentru că, la fel ca în secolul al IV-lea, senatul este cel care numeşte profesorii de stat) „didascalii Marii Biserici" (ei predau sub protecţia Sfintei Sofia) sau „ai catalogului episcopal". Numiţi de patriarh, ei constituie o veritabilă facultate de teologie, pe bază scripturară: găsim profesori specializaţi în exegeza Evangheliei, a Apostolilor, a Psaltirii.

Spre deosebire de ascetismul puritan al mânăstirilor, şcoala patriarhală suferă profund, şi ea, influenţa umanismului tradiţional. Ea nu-şi limitează învăţământul la un program exclusiv religios, ci vrea să asigure o întreagă formaţie de bază: facultatea sa de teologie este dublată de o facultate de arte, condusă de un „maestru (μαίστωρ) al retorilor" (care-i are sub ordinele sale şi pe gramatici) şi un "maestru al filosofilor" (care nu neglijează învăţământul propedeutic al matematicii). Faţă de umanismul clasic al Universităţii, şcoala patriarhală reprezintă un efort în sensul unui umanism creştin, adesea original şi foarte atrăgător, dar care rămâne, orice s-ar spune, profund influenţat de modelele antice.

Astfel, spre mijlocul secolului al XII-lea, îl vedem pe Nikephoros Basilakes (care va deveni profesor de exegeză evanghelică) compunând un manual de *Progymnasmata*, întru totul conform cu cea mai pură tradiţie hellenistică; cel mult, subiectelor obişnuite (despre Atalanta, Danae sau Xerxes) el le adaugă, la capitolul de ethiopee, un număr de subiecte extrase din istoria sfântă: „Cuvintele lui Samson, când a fost orbit de Filisteni...; ale lui David, găsindu-şi duşmanul, Saul, dormind într-o peşteră...; ale Maicii Domnului, când Christos a preschimbat apa în vin la nunta din Cana"[4]. Eustathios din Thessalonike, marele comentator al lui Homer şi al altor clasici, este pentru moderni una dintre figurile cele mai remarcabile ale umanismului byzantin; el fusese totuşi crescut într-o mânăstire şi a îndeplinit funcţia de „maestru al retorilor" la şcoala patriarhală...

Trebuie să aşteptăm cucerirea turcă pentru a ne afla într-o situaţie comparabilă cu cea pe care o cunoscuse, o mie de ani mai devreme, lumea occidentală. După 1453, tradiţia este întreruptă; lumea greacă se vede pusă în

---

4. *Rhet. Gr.*, I, 566 sq; 480; 517; 499.

aceeaşi situaţie ca Gallia merovingiană: în lipsa şcolilor, recrutarea unui cler şi, prin chiar aceasta, continuitatea vieţii creştine sunt în pericol. Este demn de remarcat faptul că biserica greacă reacţionează exact la fel ca şi Conciliul de la Vaison, în Gallia, în 529: în fiecare sat, la adăpostul bisericii, preotul strânge copiii, străduindu-se, cât mai mult îi stă în putinţă, să-i înveţe să citească, – Psaltirea şi alte cărţi liturgice –, astfel încât "să-şi pregătească un succesor competent" (5).

Dar, lucru extraordinar, şi care arată cât de adânc erau înfipte în Orient rădăcinile tradiţiei antice, în plin secol al XVIII-lea îi auzim pe micii şcolari greci fredonând alfabetul luându-l de la cele două capete în acelaşi timp, ca pe vremea lui Quintilianus sau Sf. Hieronymus; sau exersându-se prin repetarea unor formule de genul:

'Εκκλησία μολυβδοκαντηλορελεκμένη...
O, biserica mea cizelată şi sculptată în plumb,
pe care a cizelat-o şi a sculptat-o în plumb
fiul dăltuitorului şi sculptorului în plumb,
dacă aş avea şi eu fiul dăltuitorului şi sculptorului în plumb,
aş cizela-o şi sculpta-o în plumb mai frumos
decât fiul dăltuitorului şi sculptorului în plumb,

sinteză uşor de recunoscut a două exerciţii caracteristice şcolii greceşti clasice: „frâul limbii" şi „declinarea".

Şcoala monastică din Irlanda

La cealaltă extremitate a lumii creştine, Irlanda ne prezintă, în contrast absolut cu Byzanţul, situaţia inversă: rămasă exterioară Imperiului, Irlanda celtică nu cunoscuse cultura clasică; oricât de remarcabilă şi, în anumite privinţe, oricât de evoluată a fost propria sa civilizaţie, Irlanda păgână rămăsese o ţară „barbară", ignorând civilizaţia scrisă. Creştinismul, predicat în special de Sf. Patricius (+ 460-470), este cel care i-a adus Cartea şi, prin urmare, şcoala. Spre deosebire de tot restul Occidentului, Irlanda n-a cunoscut niciodată o altă tradiţie scrisă decât pe cea a şcolilor sale creştine.

Şcoli creştine sau, mai bine zis, şcoli monastice, întrucât, se ştie, creştinătatea celtică s-a dezvoltat în

întregime în ambianţa instituţiilor monastice. Ca şi cele din Egipt şi din alte locuri, ele sunt şcoli strict religioase, al căror învăţământ se adresează esenţialmente viitorilor monahi (deşi, din toleranţă, fiii de şefi sunt admişi acolo), şi se bazează, ca text fundamental, pe Scrierea Sfântă, în primul rând pe Psaltire. Nu am de gând să descriu aici (6) viaţa din aceste şcoli, atât de curioasă (copiii erau adesea duşi la mânăstire încă de la naştere; existau acolo adevărate creşe monastice: totul este excesiv în acest mediu de un ascetism feroce). Mi se pare suficient să constat că istoria culturii irlandeze aparţine în întregime Evului Mediu: din „insula sfinţilor", unde s-a afirmat şi s-a îmbogăţit progresiv, această cultură va iradia, se va răspândi şi va fecunda puţin câte puţin Occidentul; ea începe, încă din secolul al VI-lea, cu Britannia, unde colonizează mai întâi regiunile din Nord, partea Scoţiei, care, şi ea, rămăsese în afara dominaţiei romane, înainte de a coborî, treptat, spre Sud, pentru a reface ruinele acumulate în urma invaziilor germanice.

Invaziile au distrus şcoala antică

Pentru că, în Britannia romană, şcolile şi cultura clasică nu supravieţuiseră ravagiilor provocate de venirea anglo-saxonilor, care au bulversat atât de profund structura nu numai politică, ci etnografică a insulei: întreaga primă jumătate a secolului al V-lea este pentru Marea Britanie o perioadă de violenţe, în care barbaria îşi îngroşa rapid tenebrele.

Acelaşi lucru s-a petrecut pe continent: peste tot, luarea efectivă în posesiune a pământului Imperiului de către populaţiile germanice a antrenat, odată cu ruina vieţii romane, dispariţia şcolilor antice.

Gallia este cea în care evenimentul poate fi cel mai bine studiat. Mult înainte de data fatală, 31 decembrie 406, a marii invazii după care Imperiul nu-şi va mai restabili niciodată puterea asupra ansamblului Galliei, structura sistemului clasic era deja zdruncinată. După ce, în 276, frontiera Rhinului fusese violată pentru prima oară, incursiunile barbare se multiplicaseră, făcând ravagii în întreaga Gallie, aruncând-o în lungi perioade de

insecuritate: oraşele se restrâng şi se închid în strâmta incintă a noilor lor întărituri, proprietarii bogaţi se fortifică în ale lor *willae*, care devin *burgi*.

Fără îndoială, aceste încercări şi aceste transformări n-au fost suficiente pentru a întrerupe tradiţia culturală, dar ele minează vitalitatea instituţiilor şcolare, care nu pot asista fără pericol la dispariţia vieţii strălucitoare a cetăţilor, de a căror dezvoltare fuseseră atât de intim legate. Pe de altă parte, pe măsură ce aceste instituţii şi, odată cu ele, întreaga educaţie clasică trecuseră din ce în ce mai mult din sectorul privat în domeniul public, depindeau, pentru buna lor funcţionare, de intervenţia şi de subsidiile statului şi ale municipalităţilor: erau legate, astfel, de soarta structurii politice a Imperiului.

Ele n-au avut cum să supravieţuiască prăbuşirii puterii acestuia. Se poate afirma aproape cu certitudine că generaţia educată de Ausonius (+ cca. 395) este ultima care a putut cunoaşte sistemul normal al şcolilor romane, cu cele trei trepte ale lor, *magister ludi*, gramaticul, retorul. Acest sistem trebuie să fi dispărut în generaţia următoare, odată cu marea invazie şi catastrofele care au marcat începutul secolului V: nepotul lui Ausonius, Paulinus din Pella, ne-o mărturiseşte, cel puţin pentru regiunea Massiliei, unde se refugiase, în jurul anului 422[5].

Totuşi, timp de încă un secol, dacă şcolile oficiale, regulat organizate sub egida municipalităţilor, au dispărut (7), educaţia clasică subzistă; căci clasa „senatorială“ a marilor proprietari funciari îi rămâne ataşată. În lipsa şcolilor publice, există oricând profesori care să predea cu titlu privat, reunind câţiva elevi în casa lor; aşa se face că Sidonius Apollinaris (născut la Lugdunum, cca. 430) îi aminteşte fostului său codiscipol, Probus, de studiile lor comune, fără îndoială la Arelas, în casa profesorului Eusebius (*inter Eusebianos lares*[6]). Treptat, clientela devine mai rară; istoricul se întreabă dacă ”profesorii“ pe care-i vedem apărând ici-colo în opera aceluiaşi Sidonius nu sunt mai degrabă preceptori angajaţi în serviciul vreunei mari familii (8).

Soarta învăţământului de tip clasic este de acum încolo legată de existenţa unui mod de viaţă încă antic în

---

5. P. PELL., 68-69. – 6. SID., *Ep.*, IV, 1,3.

sânul aristocraţiei gallo-romane. Dar aceasta, în contact cu noii săi stăpâni germanici, se barbarizează rapid: încă din timpul vieţii lui Sidonius, există „colaboratori" care admiră barbarii, care nu se dau înapoi de la a vorbi graiul germanic...[7] Este posibil ca viaţa romană să se fi menţinut mai multă vreme în anumite regiuni, ca Aruenia a lui Sidonius, şi mai ales ca Aquitania, mai puţin răvăşită de invazii, nu atât de direct supusă regilor barbari. Dar, puţin câte puţin, ultimele focare de cultură antică se sting: în secolul al VI-lea nu mai există alt învăţământ decât acela pe care Biserica se străduieşte să şi-l asume de acum încolo.

Lucrurile s-au petrecut în mod foarte asemănător şi în alte părţi: provinciile danubiene şi teritoriile de dincolo de ţărmuri, lăsate pradă „federaţilor" germanici încă de la sfârşitul secolului al IV-lea şi în care se succed atâtea neamuri şi triburi diferite, au fost profund dezorganizate chiar de la începutul secolului al V-lea, iar viaţa romană a ajuns acolo, ca şi în Gallia, sufocată de barbarie, după cum ne putem da seama, de exemplu, graţie *Vieţii Sfântului Severinus* (+ 482) din Eugippius. În Hispania, de asemenea, invazia şi ocupaţia triburilor germanice, care încep cu venirea suevilor, alanilor şi vandalilor în 409, culcă la pământ romanitatea şi şcoala: cultura intelectului din Hispania vizigotă va fi în întregime ecleziastică (9).

Cu excepţia celei din Africa

Educaţia antică n-a supravieţuit, pentru un timp, decât în două regiuni: Africa vandală şi Italia. Oricare ar fi fost violenţele cuceririi, este cert că regatul african organizat de Genseric nu merită proasta reputaţie pe care i-a adus-o, după cronicarii ecleziastici, politica sa de persecuţie ariană îndreptată împotriva catolicilor (10). În mod deosebit, din punct de vedere intelectual, avem certitudinea că cel puţin Cartagina a cunoscut, sub „pacea vandală", o intensă activitate, dovedită în special de compilaţia *Antologiei latine*, prin care cunoaştem exis-

7. *Id.*, V, 5; IV, 20.

tenţa unui mediu de profesori întru totul conform tradiţiei clasice. Imediat după victoriile lui Belisarius, împăratul Iustinianus are grijă să redea acestui învăţământ caracterul oficial: o Constituţie din 533-534 prevede, la Cartagina, întreţinerea a doi gramatici şi doi retori[8].

Am putea găsi totuşi că acest personal este foarte redus şi că, pe de altă parte, Iustinianus nu face nimic decât pentru Cartagina. Se ştie ce recul marchează pe hartă ocupaţia solului african în epoca byzantină în raport cu cea de la începutul Imperiului; deja dominaţia vandală trebuie să fi căzut la învoială cu tresărirea de independenţă a populaţiilor berbere din interior. Fără îndoială, unele vestigii ale romanităţii (creştinismul, folosirea limbii latine, anumite tradiţii municipale) par să fi supravieţuit în Maroc şi în Orania până în momentul invaziei arabe (11); cu toate acestea, este vizibil că existenţa tradiţiei şcolare clasice devenise cu totul precară şi nu se menţine decât în jurul capitalei, Cartagina. Acolo, cel puţin, ea s-a păstrat până la căderea dominaţiei byzantine: luarea Cartaginei (695-697) îi marchează sfârşitul; dacă, până în plin secol al XI-lea, creştinismul şi, odată cu el, folosirea limbii latine, a limbii scrise şi deci a învăţământului ei, reuşesc să se menţină în Africa, cultura acestor ultimi „roumi“ nu va mai fi decât de esenţă pur religioasă (12).

Această supravieţuire, relativ prelungită, a clasicismului african nu este lipsită de importanţă pentru istoria culturii în Occident: din secolul V până în VII, Africa a putut şi, efectiv, a exportat literaţi şi, odată cu ei, o mulţime de manuscrise preţioase, în Gallia de Sud şi mai ales în Hispania sau în Italia meridională, iar prin aceasta a contribuit la pregătirea rezervelor din care avea să se hrănească mai târziu umanismul medieval.

Şi mai ales din Italia

Mult mai important încă a fost rolul jucat de Italia; acolo, mai ales, şcoala antică şi-a văzut crepusculul prelungindu-se şi a putut pregăti, inconştient, drumul spre viitor.

8. *C. Iust.*, I, 27, 1, 42.

Este normal ca în Italia tradiţia clasică să-şi fi înfipt cel mai adânc rădăcinile: ele au putut rezista ravagiilor provocate de invazii, de care, fără îndoială, începând din 401, Italia n-a fost scutită. Dar ocupaţia triburilor germanice n-a antrenat acolo dispariţia vieţii antice; mai mult decât în Africa vandală, Italia a putut continua să trăiască după normele sale tradiţionale sub stăpânirea ostrogoţilor, şi îndeosebi în timpul lungii domnii a primului lor rege, marele Theodoric (493-526): el a domnit într-adevăr „pentru binele Romei" (BONO ROMAE)[9], conform devizei purtate de cărămizile cu care a făcut să fie restaurate monumentele vechii capitale.

Încult în ce-l privea, el a ştiut să înţeleagă măreţia culturii clasice: ca şi Stilicho, a vrut ca propria sa fiică, Amalasuntha, să primească educaţia cea mai completă. Domnia lui este cea în care literatura şi gândirea latină au putut, pentru ultima dată, să reînflorească; ele au cunoscut atunci o veritabilă renaştere, ale cărei roade Evul Mediu va şti să le valorifice, graţie marilor truditori (cărora, pe de altă parte, Theodoric a ştiut să le utilizeze serviciile) care au fost Boethius şi Cassiodorus.

Datorită acestuia din urmă, numit *magister officiorum* (şef al cancelariei), în 523, Theodoric a favorizat studiile[10], a menţinut în exerciţiu catedrele de stat, care atrăgeau la Roma studenţii din provincii; numit consilier al palatului, în 533, după moartea marelui rege, de către regenta Amalasuntha, Cassiodorus a ştiut să vegheze ca salariul profesorilor, neglijat pe moment, să fie asigurat cu regularitate[11], iar împăratul Iustinianus, prin a sa *Pragmatică Sancţiune*, reorganizând Italia după recucerire (535), nu va putea face nimic mai bun decât să ordone continuarea a ceea ce era în uz în timpul lui Theodoric[12].

Constatăm astfel că, până în plin mijloc al secolului al VI-lea, viaţa şcolară antică s-a perpetuat la Roma: există încă salariaţi de stat, profesori de gramatică, de retorică, drept şi medicină[13]; cunoaştem chiar numele unuia dintre aceşti ultimi titulari ai catedrei de elocinţă inaugurate cândva de Quintilianus, un anume Felix, pe

---

9. DIEHL, 37. – 10. CASSIOD., *Var.*, I, 39. – 11. *Id.*, 12; IX, 21.– 12. IUST., *Nov.* App. 7, 22. – 13. *Ibid.*

care-l vedem recenzând, în 534, textul lui Marianus Capella (13). Ei predau tot în sălile amenajate în jurul forului lui Traianus[14], care sunt şi sediul recitărilor publice[15], pentru că tradiţiile literare ale Romei imperiale supravieţuiesc la fel de mult ca şi şcolile sale.

Roma îşi păstrează încă primatul din punct de vedere universitar[16], dar viaţa şcolară nu este mai puţin activă în alte mari oraşe din Italia. La Mediolanum, arlesianul Ennodius, viitor episcop al Paviei (473/474 – 521), ne face să cunoaştem *auditorium*, şcoala gramaticului şi retorului Deuterius[17]: elevii acestuia parcurg programul obişnuit al studiilor clasice: latină, greacă, gramatică şi retorică[18], şi „declamă" ca pe vremurile bune ale lui Seneca Tatăl, despre aceleaşi eterne subiecte de controverse sau suasorii: fiu ingrat, tiranicid, Diomedes sau Thetis[19]. Nici Ennodius însuşi, oricât de avocat ar fi devenit[20], nu se dă înapoi de la compunerea unor modele verificate, ale sale *Dictiones*, pentru formarea tinerilor prieteni cărora le supraveghează studiile.

În afară de Mediolanum este Ravenna, unde unul dintre discipolii lui Ennodius, viitorul poet Arator, merge să-şi facă studiile de drept[21]; acolo şcolile vor rămâne înfloritoare şi treizeci de ani mai târziu, cum ne putem da seama după cultura lui Fortunatus, care vine şi el să studieze la Ravenna, puţin după anul 553 (14).

Invazia longobardă

Totuşi, prosperitatea Italiei fusese slăbită de lunga durată şi de aspra rezistenţă gotică la recucerirea byzantină (535-555). Ea fost definitiv distrusă de invazia unui ultim venit printre populaţiile germanice, longobarzii; aceştia intră în Italia în 568, cuceresc Câmpia Padului, se infiltrează de-a lungul lanţului appennin, ating Beneventum încă din 572. Odată cu ei, peninsula a cunoscut echivalentul ororilor pe care Gallia şi restul Occidentului le suportaseră cu o sută cincizeci de ani mai

14. FORT., *Carm.*, VII, 8,26. – 15. *Id.*, III, 18, 8. – 16. ENNOD., *Ep.* V, 9; VIII, 33; IX, 2. – 17. ID., *Dict.*, VII; IX-X: *Carm.* I, 2; II, 104. – 18. ID., *Ep.* I, 5,10. – 19. ID., *Dict.* XVII-XVIII; XXIV-XXV. – 20. ID., *Ep.* II,27,4. – 21. CASSIOD., *Var.*, VIII,12.

devreme: este momentul în care barbaria se întinde asupra Italiei; timp de aproape un secol, de la sfârşitul secolului al VI-lea până la cel al secolului al VII-lea, această ţară, atâta vreme paznic al tradiţiei clasice, vede nivelul intelectual al culturii prăbuşindu-se, aproape până la cel merovingian. Acestă tăietură, atât de netă, marchează momentul când a avut loc substituirea şi când educaţia devine, acolo unde mai subzistă câte ceva, una cu dominantă religioasă.

Atâta timp cât persistase tradiţia clasică, Italia secolului al VI-lea oferise acelaşi dualism riguros ca şi Imperiul târziu sau Byzanţul, între o educaţie profană, fidelă umanismului moştenit de la păgânism, şi o educaţie religioasă, ascetică, aflată în violentă ruptură cu cea precedentă, dată nu încă în veritabile şcoli, ci în sânul clerului sau al mânăstirilor.

Ennodius, Cassiodorus, Sf. Gregorius cel Mare, prin dubla lor carieră, profană mai întâi apoi bisericească, ilustrează fiecare în felul său acest antagonism. Încă din clipa în care intră în Ordine (el nu este încă decât un simplu diacon al episcopului Epiphanius din Pavia, căruia îi va fi succesor), Ennodius rupe solemn cu deşertăciunile elocinţei profane[22]; refuză cu oroare să se ocupe, cum o făcuse pentru atâţia alţii, de studiile literare ale unuia dintre tinerii săi nepoţi, a cărui mamă găsise de cuviinţă să-l pregătească pentru a deveni cleric: „Aş roşi, zice el, să dau o instrucţie laică unui om al Bisericii!“[23] (15).

Acelaşi Cassiodorus, pe care l-am văzut atât de preocupat să menţină funcţionarea regulată a catedrelor profane din Roma, se nelinişteşte la gândul că studiilor sacre le lipsesc atât de total instituţiile apropriate. În 534, el se asociază neobişnuitei tentative a papei Agapetus de a crea la Roma însăşi, în umba unei biblioteci savante, echivalentul şcolilor creştine din Nisibis (16). Câţiva ani mai târziu, retras din funcţii şi din lume, el fondează pe domeniul său din Viuarium, în colţul cel mai adăpostit al Italiei, pe coasta ionică a Calabriei, o dublă mânăstire, unde instalează cea mai bogată bibliotecă, o întreagă echipă de traducători şi copişti şi din care încearcă să facă un centru de studii religioase în sens propriu, bazate

22. ENNOD., *Ep.*, III, 24; IX,1. – 23. *Id.*, IX,9.

pe studierea Bibliei, care va integra aportul umanismului tradiţional într-o sinteză creştină; planul celor două cărţi ale sale de *Institutiones* reflectă cadrul acestei remarcabile tentative de cultură monastică (17).

Mai radical, deja mai puţin ataşat tradiţiei antice, Sf. Gregorius cel Mare, odată convertit la profesiunea monastică, rupe orice legătură cu cultura clasică. Născut prin 540, el a putut încă primi la Roma o educaţie ale cărei structuri rămân cele ale umanismului tradiţional[24]; dar sub ce formă, pe care decadenţa o golise deja de substanţă? Din acest umanism, Sf. Gregorius ignoră, mult prea vizibil, valorile profunde; astfel încât, am văzut-o, cultura sa religioasă se află într-o violentă reacţie contra lui. În această cultură a fost iniţiat în mânăstirea sa de pe *Cliuus Scauri*, prin grija primilor preoţi pe care i-a pus în fruntea fundaţiei sale, Hilarion şi Maximianus[25].

Vin zilele sumbre ale cuceririi longobarde. Şcoala profană şi, odată cu ea, tradiţia antică, se năruie. Singura forţă organizată, Biserica, supravieţuieşte furtunii şi, prin ea, educaţia religioasă. Centrele de învăţământ care subzistă sunt în primul rând, şi în mod esenţial, mânăstirile: în Calabria, Viuarium (deşi, după moartea lui Cassiodorus, rolul ei pare să fie mai degrabă pasiv: a păstrat, apoi şi-a transmis comorile – dar asta deja înseamnă foarte mult), la Neapolis mânăstirea de pe Pizzofalcone, celebră cândva datorită lui Eugippius, mai la nord Sf. Vincentius din Vulturnum, Cassinum, mânăstirea din Bouianum, pe care Sf. Columbanus, din Britannia, a venit s-o fondeze, căci răspândirea monahismului celtic se întinde de acum încolo pe continent.

Odată cu şcolile monastice, precum mai devreme în Gallia, se dezvoltă şcolile episcopale: dacă vreun învăţământ pare activ în Roma decadentă din timpul sfântului Gregorius, el este, ca şi în Gallia, chiar cel care trebuie să asigure tineri clerici coralului, acelei *schola cantorum*, din reorganizarea căreia tradiţia face o glorie pentru marele papă. Peste tot, în Italia, găsim urme ale unui astfel de învăţământ ecleziastic, inspirat de episcop, oferit la adăpostul însuşi al catedralei sale şi vizibil des-

24. GREG. TUR., *Hist. Fr.*, X, 1; PAUL. DIAC., *V. Greg.*, 2. – 25. JOH. DIAC., V. Greg., I, 6.

tinat să asigure în primul rând recrutarea şi formarea directă a clerului; în 678-679, un episcop din Faesulae declară că a fost astfel educat în biserica din Arretium: *per plures annos in ecclesia Sancti Donati notritus et litteras edoctus sum*[26].

Totuşi, e important să subliniem că trecerea de la Italia antică la Italia medievală n-a avut loc în mod atât de tranşant ca mutaţia pe care am observat-o în alte părţi. Oricât de atroce ar fi fost barbaria longobardă, ea n-a întrerupt niciodată cu totul tradiţia cultă. Mai întâi, pentru că n-a acoperit niciodată întregul peninsulei; ocrotite de flota byzantină, regiunile de coastă au rezistat îndelung: Ravenna, până în 751; Neapolis, Salernum, extremul Sud şi, înainte de toate, Roma, n-au fost niciodată cu adevărat barbarizate; ceva din continuitatea byzantină se poate observa în aceste centre privilegiate.

După ce situaţia se stabilizează, la capătul unui secol, când, timid, curtea longobardă de la Pavia încearcă să reînnoade legăturile cu tradiţia cultă lăsată de Theodoric, regele Cunincpert (678-700) găseşte un „magister", Stephanus, care să-şi încerce puterile, stângaci de altfel, în rolul de poet de curte[27]; în 680, acelaşi rege oferă o baghetă decorată cu argint şi aur gramaticului Felix[28]. Se schiţează, deja, o renaştere longobardă (18).

Pentru ca ea să fi fost posibilă, nu este necesar să presupunem nici măcar faptul că un slab curent al tradiţiei şcolare s-ar fi perpetuat de-a lungul secolului de fier; o educaţie domestică, familială, a fost suficientă pentru a transmite timp de câteva generaţii un minimum de cunoştinţe şi dragostea de carte. Astfel aflăm că, înainte de a fi fost condus spre viaţa religioasă, Attalus din Bouianum, succesorul sfântului Columbanus, fusese instruit în materie de literatură profană prin grija propriului său tată (în Burgundia, e adevărat, şi nu în Italia)[29]. Ceva din această transmitere în interiorul familiei se va perpetua încă: acelaşi gramatic Felix din Pavia a dat o formaţie literară propriului său nepot, Flavianus, care avea să fie mai târziu profesorul marelui Paulus Diaconus[30].

---

26. SCHIAPARELLI, *C. dipl. Long.*, I, p. 71, 1, 29-30. – 27. *Poet. lat. med.* IV, 731. – 28. PAUL. DIAC., *Hist. Long.*, VI,7. – 29. *AA. SS. Mart.*, II, 42. – 30. PAUL. DIAC., *loc. cit.*

Dar aceste circumstanţe, care situează Italia pe un loc aparte în întreg Occidentul, n-au făcut posibilă numai renaşterea longobardă; ele au facilitat, de asemenea, dezvoltarea, progresul continuu şi atât de remarcabil al culturii şi învăţământului din şcolile britannice.

De la primele şcoli din Irlanda la cele ale *Scoti*-lor şi anglo-saxonilor din timpul lui Carol cel Mare, progresul este continuu. El nu s-a datorat doar unei elaborări originale. Acest progres a fost alimentat de un aport, aproape continuu, venit din regiunile cândva romane, unde subzista încă ceva din comorile acumulate de clasicism. Primele generaţii de clerici irlandezi au primit astfel întăriri de la Britannia şi Gallia, desigur, la început; mai târziu, mai ales – lucru ce a fost straniu considerat – de la Hispania. Dar rolul Italiei în elaborarea acestei prime culturi medievale, pre-carolingiene, a fost capital. El apare pe prim-plan începând cu celebra misiune trimisă de Sf. Gregorius cel Mare la britani în 597 şi condusă de Sf. Augustinus, primul arhiepiscop de Canterbury, care l-a avut printre succesorii săi pe Theodoros din Tarsos, un grec: Roma este, la această dată, o provincie byzantină; ne putem imagina fără greutate ce releu de influenţe, ce aport de cultură reprezenta un asemenea lucru. Încă de atunci, s-a stabilit un contact direct între Italia şi Insulele britanice; pelerini circulă fără încetare de la una la alta, purtând cu ei foarte adesea cărţi, acele manuscrise vechi sau recente (mă gândesc la cărţile liturgice) pe care bibliotecile vechii Rome, în ciuda atâtor jafuri, le păstrau din belşug: astfel, Benedictus Biscop, fondatorul abaţiilor din Wearmouth şi Jarrow, a vizitat Roma chiar de şase ori, în a doua jumătate a secolului al VII-lea, aducând, din fiecare călătorie, numeroase volume[31].

Lungul crepuscul italic s-a unit astfel cu zorii timpurii ce răsăriseră dincolo de Canalul Mânecii. Viitorul civilizaţiei occidentale a fost determinat de această fericită îmbinare: *Scoti* şi elevii sau emulii lor anglo-saxoni n-au fost lăsaţi doar în voia forţelor proprii; ei n-au fost obligaţi să reinventeze gramatica, ştiinţele, să

31. BED., *H. Abb.*, *P. L.*, 94, 716 A; 717 B,720 B, 721 C.

redescopere limba greacă: toate acestea şi, mai mult încă, minunatul tezaur al clasicilor, le-au putut primi, îndată ce curiozitatea şi maturitatea lor i-au făcut demni de ele, din mâinile mediteraneenilor.

Pe această dublă cale, materialele tradiţiei clasice au putut astfel supravieţui distrugerii Formei sale şi s-au putut vedea reutilizate în noua sinteză pe care o reprezintă cultura medievală de inspiraţie creştină. Aceasta din urmă începe să-şi schiţeze Forma sa originală odată cu Renaşterea carolingiană, renaştere izvorâtă din chiar confluenţa aporturilor lombarde şi insulare: întâlnirea, la curtea lui Carol cel Mare, a englezului Alcuin şi a lombardului Paulus Diaconus (şi, împreună cu primul, a *Scoti*-lor Clement, Joseph, Dungal; împreună cu al doilea, a lui Petrus din Pisa, Paulinus din Aquileia) asumă, în această privinţă, valoarea unui simbol.

De aici decurge una dintre trăsăturile dominante ale creştinătăţii medievale sau, mai bine spus, ale întregii civilizaţii occidentale: oricât de originală ar fi prin inspiraţia sa iniţială, oricât de străină s-ar vrea sau s-ar considera faţă de spiritul umanismului antic, ea nu este totuşi radical diferită de acesta. Nu reprezintă, în istoria civilizaţiilor, o reîncepere absolută, o nouă pornire de la zero. Ea a fost, încă de la origini, şi în mod atât de constant în continuare, alimentată de sursele sale antice, încât ne apare, înainte de orice, ca o Renaştere. Astfel s-a înnodat, dincolo de sciziunea barbară, o anumită continuitate, în materie dacă nu şi în formă, care face din omul occidental un urmaş al Clasicilor.

NOTE COMPLEMENTARE

Partea a treia

I. VECHEA EDUCAŢIE ROMANĂ

1

Asupra vechii educaţii romane, datele esenţiale sunt reunite de E.JULLIEN, *Les Professeurs de Littérature dans l'ancienne Rome*, pp.11-33, şi A.GWYNN, *Roman education from Cicero to Quintilian*, pp.11-33 *(sic)*; F. DELLA CORTE, *Catone censore*, Torino, 1949, pp.47-58.

2

O istorie a educaţiei romane nu trebuie deci să se aventureze pe terenul hazardant al protoistoriei: se ştie că, pentru G. DUMÉZIL, de exemplu (astfel, *Naissance de Rome (Jupiter, Mars, Quirinus*, II), Paris, 1944, pp.47-48), Roma n-ar fi fost *la origine* o societate de păstori şi de ţărani, ci o comunitate tripartită, dominată, după model indo-european, de o dublă aristocraţie războinică şi sacerdotală, ţărănimea fiind redusă la o stare a treia. Dar această ipoteză ne poartă mult dincolo de terenul propriu al istoriei, într-un fel de prolog semi-fabulos, pe care ne este permis aici să-l ignorăm.

3

Expulzarea regilor marchează o revanşă a aristocraţiei latine asupra „tiranilor" etrusci: adopt interpretarea azi acceptată a acestei revoluţii; cf., de exemplu, E. PAIS – J. BAYET, *Histoire Romaine* (ap. G. GLOTZ, *Histoire générale*, III), I2, pp.54-55, şi, mai recent, S. MAZZARINO, *Dalla Monarchia allo Stato Repubblicano*, Catania, 1945.

4

Le Latin, langue de paysans: vezi, sub acest titlu, sugestivul expozeu al lui J.MAROUZEAU, ap. *Mélanges linguistiques offerts à M.S. Vendryès, Collection Linguistique publiée par la Société linguistique de Paris*, 17, Paris, 1925, pp.251-264, care se referă la lucrarea clasică a lui A. ERNOUT, *Les Eléments dialectaux du Vocabulaire latin*, aceeaşi colecţie, 3, Paris, 1909, ca şi la paginile atât de preţioase ale lui A. MEILLET, *Esquisse d'un Histoire de la Langue latine*[4], pp. 94-118, şi la precizările cronologice ale lui G. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma* (*Storia di Roma*, XXIII), Roma, 1940, pp.101-103.

5

Dezvoltarea casei romane: adopt teoria susţinută, atât de nuanţat, de G. PATRONI, A. BOETHIUS şi P. GRIMAL; a se vedea, mai recent, lucrarea acestuia din urmă, *Les Jardins romains à la fin de la République et aux deux premiers siècles de l'Empire. Essai sur le Naturalisme romain*, Paris, 1943, pp. 216 sq.

6

Tirocinium fori: a se adăuga la JULLIEN şi GWYNN scurtul articol, s.v. § a, al lui J. REGNER, ap. PAULY-WISSOWA, II R., VI, 2, c. 1450. Pentru vârsta, care putea varia, a primirii togei virile, *id.*, b, c.1452.

7

Există, într-adevăr, două categorii de *tribuni militum: t.m. comitiati*, aleşi în fiecare an de către popor, şi *t.m. rufuli*, lăsaţi la alegerea generalilor ce comandau ca şefi supremi: FEST., p.260; dar cf. LENGLE, ap. PAULY-WISSOWA, II R,VI, 2, c. 2439-2442, s.v. *Tribunus*, 9.

8

Influenţa tradiţiilor familiale asupra istoriografiei romane: a se vedea mai ales E. PAIS, în a sa primă *Storia di Roma*, *Critica*

della tradizione..., I, 1, Torino, 1898, pp.117-126, şi, în sfârşit, E. PAIS – J. BAYET, *Histoire romaine*, I², pp.25-26; F. MÜNZER, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien*, Stuttgart, 1920, pp.4 şi *passim* (cf. p.432, s.v. Familienüberlieferung und Fälschungen der Ueberlieferung).

9

Despre *deuotio*, cf. s.v. articolul, puţin cam demodat, al lui A. BOUCHÉ-LECLERCQ, ap. DAREMBERG-SAGLIO, II, 1, pp.113 a – 119 b; G. STÜBLER, *Die Religiosität des Livius* (*Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft*, XXXV), Tübingen,1941, pp.173-204, şi mai ales discuţia lui J. HEURGON, *Recherches sur l'Histoire, la Religion et la Civilisation de Capoue préromaine*, pp. 260-270. Pentru identificarea celor trei Decii, cf. MÜNZER, ap. PAULY-WISSOWA, IV, 2, c. 2279-2285, s. v. *Decius*, nr. 8, 15-17.

10

Asupra anecdotei despre Regulus, prizonier al cartaginezilor şi trimis de aceştia să ducă propuneri de pace la Roma, cf. ansamblul textelor examinate de E. PAIS, *Ricerche sulla storia e sul diritto pubblico di Roma*. IV, pp. 411 sq.

11

Sentimentul religios în idealul politic roman: rezum excelenta analiză a lui F. ALTHEIM, *A History of Roman religion*, Londra, 1938, pp.411-432 („Cauzele grandorii Romei").

12

Luxul şi „moliciunea", simptome clasice ale decadenţei: cf. A. PASSERINI, *La τρυφή nella storiografia ellenistica*, ap. *Studi italiani di filologia classica*, 1934, pp.3-56; J. PERRET, *Siris*, Paris, 1941, p.267; J. TONDRIAU, *La Tryphé, philosophie royale ptolémaïque*, în *Revue des Et. Anc.*, t.50 (1948), pp.49-54.

13

Despre educaţia fizică romană opusă celei a grecilor, cf. E. NORMAN GARDINER, *Athletics of the ancient world*, pp. 117-119, şi E. MEHL, *Die Ueberlieferung über das Turn im römischen Heere* (în legătură cu Vegetius, I, 6-18), ap. *Mitteilungen der Vereins klassischer Philologen in Wien*, 1928, pp.21-27. Despre *ludus Troiae*, cf.s.v. J.TOUTAIN, ap. DAREMBERG-SAGLIO, t.V. pp. 493 a – 496 b; K. SCHNEIDER, ap. PAULY-WISSOWA, t. XIII, 2, c. 2059-2067 şi E. GIGLIOLI, *L'oinochoe di Tragliatella*, ap. *Studi Etruschi*, t. III (1929), pp. 121-134, pl.XXIV.

14

Asupra enciclopedismului roman, cf. O. JAHN, *Ueber römische Encyclopädien*, ap. *Berichte* ale Academiei de Ştiinţe din Leipzig, *Ph.– hist. Klasse*, III, 4 (1850), pp.263-287; F. DELLA CORTE, *Enciclopedisti Latini*, Genova, 1946.

15

Despre enciclopedia lui Celsus, cf. prolegomenele lui F. MARX la ediţia sa ap. *Corpus medicorum latinorum*, I, Leipzig, 1915, pp. V - CXIV.

16

Plinius face din Q. Metellus Macedonicus fiul lui Lucius: el nu-i era decât nepot; cf. MÜNZER, ap. PAULY-WISSOWA, III, 1, c. 1203, s.v. *Caecilius*, nr.72 (pentru Lucius) şi c.1213, nr.94 (pentru Macedonicus).

II. ROMA ADOPTĂ EDUCAŢIA GREACĂ

1

Introducerea educaţiei greceşti la Roma: îi urmez tot pe E. JULLIEN, *Les Professeurs de Littérature* (pp.43-110, şi A.

GWYNN, *Roman education* (pp.34-69), dar subiectul are o importanţă atât de evidentă, încât a fost abordat de toţi istoricii culturii romane, indiferent de punctul de vedere pe care l-au ales; cf. astfel A. GRENIER, *Le Génie romain dans la Religion, la Pensée et l'Art* (de la origini până la Augustus), Paris, 1925, pp.136-185, 199-320; J.CARCOPINO, *Histoire romaine* (ap. G. GLOTZ, *Histoire générale*, III), II, 1, pp. 47-58; P. GRIMAL, *Les Jardins romains à la Fin de la République et aux deux premiers siècles de l'Empire,* Paris, 1943, pp. 23-26, de la care împrumut expresia „revoluţie spirituală a secolului al doilea".

2

Data fondării coloniei Cumae a fost clar precizată de J.BÉRARD, *La Colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité: l'Histoire et la Légende*, Paris, 1941, p.62.

3

Menţin posibilitatea unei perioade de educaţie etruscă anterioară influenţei greceşti, la Roma, cu toate obiecţiile lui JULLIEN, *Les Professeurs de Littérature*, pp. 29-33: Jullien scria în 1885, pe când noi cunoaştem mai bine, azi, fecunditatea şi răspândirea civilizaţiei etrusce în Italia secolelor al V-lea şi al VI-lea; cf. sugestiile lui A. PIGANIOL, *Clio*, III, *Histoire de Rome*[2], Paris, 1946, pp.58,70, şi, în general despre problema etruscă, remarcabila sinteză a lui J. BÉRARD, *La Colonisation grecque*, pp. 492-524.

4

Răspândirea civilizaţiei campaneze anterior cuceririi romane. Cf. influenţa artei decorative din Capua la Roma, Satricum, Veii, Caere: J. HEURGON, *Recherches sur l'Histoire, la Religion et la Civilisation de Capoue préromaine des origines à la deuxième guerre punique*, Paris, 1942, p. 351.

5

Influenţa greacă asupra religiei romane: şi aici, toţi isoricii Romei au trebuit să ţină seama de acest fenomen; cf., de exemplu, J. BAYET, *Les Origines de l'Hercule romain*, Paris, 1926; F. ALTHEIM, *Griechische Götter im alten Rom*, ap. *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten,* XXII,1, Giessen 1930.

6

Influenţa syracusană asupra construcţiei zidului numit „al lui Servius": G. SAEFLUND, *Le Mura di Roma repubblicana* (*Skrifter* ale Institutului suedez din Roma, I), Lund, 1932, pp. 169-174 (dar G. LUGLI menţine data tradiţională: sec.VI, cf. *I monumenti antichi di Roma*, t. II, Roma, 1934, pp. 99-138); despre relaţiile amicale dintre Roma şi Syracusa în timpul lui Dionysios cel Bătrân, cf. *ibid.*, p. 172, n.3, şi, în mod mai general, E. PAIS, *Italia antica*, I, Bologna, 1922, pp. 61-132. Asupra relaţilor antice dintre Roma şi Marssilia, cf. M. CLERC, *Massalia*, I, Marseille, 1927, pp. 178-184.

7

Despre civilizaţia „hellenistică" din Campania preromană (civilizaţie care, bineînţeles, posedă o savoare proprie: este o varietate a civilizaţiei hellenistice, dar una originală), cf. lucrarea atât de revelatoare a lui J. HEURGON, citată la n.4; cf. în special analiza stilistică, atât de extinsă, a teracotelor arhitectonice, pp. 337-352, şi concluzia, p.443. Pentru influenţa asupra Romei, cf. E. PAIS, *Gli Elementi italioti, sannitici e campani nella più antica civiltà romana*, ap. *Italia antica*, I, pp. 133-177. Despre Pompei, cf. titlul caracteristic al cărţii lui F. VON DUHN, *Pompeii, eine hellenistische Stadt in Italien* (*Aus Natur und Geisteswelt, 114*)[3], Leipzig,1918.

8

Despre VEREIIA PUMPAIIANA şi palestra hellenistică din

Pompei, cf. M. DELLA CORTE, *Iuuentus*, Arpino, 1924, pp. 44-60.

9

Vocabularul latin, împănat cu hellenisme, atestă cât de mult pătrunsese influenţa greacă în mediul popular: cf. A. MEILLET, *Esquisse d'une Histoire de la Langue latine*[4], pp. 106-117; cf. 87-94. F. DEVOTO, *Storia della lingua di Roma*, pp. 88-91, 117-131.

10

Pentru identificarea lui Crassus, citat de VALERIUS MAXIMUS, VIII, 7, 6 şi QUINTILIANUS, XI, 2, 50, cf. MÜNZER, ap. PAULY-WISSOWA, XIII, 1, c. 334-338. s.v. *Licinius*, nr.72.

11

Aristocraţia romană deschisă influenţei greceşti: trebuie să reacţionăm împotriva judecăţii strâmte şi prea severe a lui M. HOLLEAUX, *Rome, la Grèce et les Monarchies hellénistiques au III*[e] *siècle avant Jésus-Christ*, Paris, 1921, pp. 170-171; cf. criticile, atât de ferme sub discreţia voită a formei, pe care i le adresează J. CARCOPINO, *Points de vue sur l'Impérialisme romain*, Paris, 1934, pp. 58 sq.

Există mult mai multă comprehensiune istorică în cartea, puţin învechită azi şi prolixă, dar încă utilă, a lui G. COLIN, *Rome et la Grèce de 200 à 146 avant Jésus-Christ*, Paris, 1905, pp. 97-171, 242-372 (mai ales 348 sq.), 524-606 (mai ales 540 sq).

12

„Cercul" din jurul lui Scipio Aelimianus: cf. A. GRENIER, *Le Génie romain*, pp. 199-214; I. LANA, ap. *R.F.*, 75 (1947), pp. 44-80, 155-175.

13

Data ambasadei lui Krates din Mallos la Roma: adopt concluzia lui JULLIEN, *Les Professeurs de Littérature,* pp. 369-371. Textul lui Suetonius (*Gram.*, 2,1) cuprinde două informaţii ireconciliabile: Krates ar fi venit la Roma trimis de regele Attalos (II, 159-138), *sub ipsum Ennii mortem* (169). Trebuie deci s-o sacrificăm pe una dintre ele, şi anume pe a doua, care este exprimată în termeni foarte vagi, mai degrabă decât pe prima. În sens invers, cf., de exemplu, H. FUNAIOLI, *Grammaticae Romanae Fragmenta*, I, Leipzig, 1907, p.XI.

14

Muzica în moravurile şi educaţia romană: cf. L. FRIEDLAENDER-G.WISSOWA, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von Augustus bis zum Ausgang der Antonine*[10], II, pp. 163-190, şi, în educaţia fetelor, I, pp. 271-272.

15

Despre împărat ca tip ideal de umanitate, cf., recent, A. PIGANIOL, *L'Empire chrétien* (ap. G. GLOTZ, *Histoire générale*, III, *Histoire romaine,* IV, 2), Paris, 1947, pp. 308-310, şi autorii la care trimite. N-a fost spus încă totul asupra acestui subiect atât de interesant: s-ar putea adăuga, cred, la dosar, titlul unei opere pierdute a lui Origenes, *Numai regele este poet* (PORPH., *Vit. Plot.*, 3), în ciuda opiniei lui R. CADIOU, *La Jeunesse d'Origène*, Paris, 1926, pp. 253-255, care, împreună cu alţii, înţelege „que le Roi [du ciel] seul est Créateur [du monde]". Pentru începutul Imperiului, cf. şi H. BARDON, *Les Empereurs romains et les Lettres latines, d'Auguste à Hadrien*, Paris, 1940.

16

Jocuri de stadion la Roma: L. FRIEDLAENDER-G.WISSOWA, *Sittengeschichte Roms*[10], II, pp. 147-162.

17

Palestre şi gymnasii degenerate la romani: cf., mai recent, P. GRIMAL, *Les Jardins romains*, pp. 262 sq. Palestre anexate termelor: cf. exemplele clasice ale termelor „din Stabiae" la Pompei (H. THÉDENAT – A. PIGANIOL, *Pompei*[3], Paris, 1928, II, p.109) şi ale celor din Herculanum (A.MAIURI, *Ercolano*, Roma, 1936, pp. 30-33).

18

Despre *L'Alphabet de Marsiliana et les origines de l'écriture à Rome*, cf. frumosul expozeu al lui A.GRENIER, sub acest titlu, ap. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire* ale şcolii franceze din Roma, XLI (1924), pp. 1-42. Problema a fost, bineînţeles, adesea reluată după aceea: cf. D. DIRINGER, *L'Alfabeto nella storia della civiltà,* Firenze, 1937, pp. 371-400; J.FEVRIER, *Histoire de l'écriture*, ed. a 2-a, pp. 443-448; 474-479.

19

Abecedarul etrusc: D. ANZIANI, *Le Vase Galassi*, ap. *Mélanges Cagnat*, Paris, 1912, pp. 17-30, apoi, şi pentru alte „alfabete-modele", D. DIRINGER, *L'Alfabeto*, pp. 378-379; M. LEJEUNE, *Note sur les „tablettes alphabétiques" d'Este*, *REL*, 38 (1960), pp. 139-150.

20

Livius Andronicus a creat nu numai epopeea romană în scopuri pedagogice, ci şi poezia lirică şi dramatică la latini: este vorba de opere compuse la cererea Senatului pentru ceremoniile religioase imitate după Grecia (se aflau în plină criză, în timpul celui de-al doilea război punic, iar Senatul se preocupa să asigure, prin toate mijloacele, protecţia zeilor): jocuri scenice (prima tragedie a lui Andronicus a fost reprezentată în 240, cf. CIC., *Br.*, 72), imnuri cântate cu ocazia rugăciunilor solemne (ca cel pe care l-a compus în 207, în momentul coborârii lui Hasdrubal în Italia, cf. LIV., XXVII, 37,7).

21

Istoria gramaticilor latini: cf. SUET., *Gram.*, 5 sq., şi textele reunite de H.FUNAIOLI, *Grammaticae Romanae Fragmenta*, I, Leipzig, 1907.

Despre *De Grammatica* a lui Varro, cf. *ibid.*, pp. 205-206. În legătură cu un tratat în două cărţi, *De litteris syllabisque, item de metris*, atribuit unui ENNIUS, diferit de poetul din Rudiae şi posterior acestuia, cf. SUET., *Gram.*, I, 2, şi FUNAIOLI, *op. cit.*, pp. 101-102.

22

Asupra interpretării edictului din 92 împotriva retorilor latini, îl urmez pe J.CARCOPINO, *Histoire romaine*, II, 1, p. 347; E. GABBA, *Politica e cultura in Roma agli inizi del primo secolo a.C.*, în *Athenaeum*. 1953, pp. 259-272; cf. şi, ca şi despre retorica *Ad Herennium*, F. MARX, *Prolegomena* la ediţia sa, Leipzig, 1894, pp. 141-156, şi A. GWYNN, *Roman education*, pp. 59-69.

23

Despre formaţia, de inspiraţie aristocratică, a tânărului Cicero, cf. a mea *Défense de Cicéron*, *Revue historique*, CLXXVII (1936), pp. 58-59, care-l urmează pe GWYNN, *op.cit.*, pp. 69 sq.

24

În textul lucrării *De Grammaticis et Rhetoribus* (16, 2), deja citată în legătură cu introducerea lui Vergilius în programele şcolilor, SUETONIUS ne spune despre Q.Caecilius Epirota: *Primus dicitur Latine ex tempore disputasse* („el trece drept primul care a făcut declamaţii improvizate în latină").

25

Formaţie greacă a filosofilor latini: cf. lucrarea mea *Saint*

Augustin et la Fin de la Culture antique, p. 42, şi: E. ALBERTINI, *La Composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, pp. 206-215.

26

Despre locul arhitecturii în cultura romană, cf. tratatele consacrate acestei ştiinţe de către VARRO (F.W. RITSCHI, *De M. Varronis disciplinarum libris*, ap. *Opuscula philologica*, III, Leipzig, 1877, pp. 352 sq) şi de către VITRUVIUS.

Despre *agrimensores*, cf. M. SCHANZ, *Geschichte der römischen Litteratur* (ap. I. VON MUELLER, *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*,VIII), II, 2,§ 501-502; IV, 2, § 1138, 1141; M. CANTOR, *Die römische Agrimensoren*, Leipzig, 1875, şi sinteza sumară a lui R. DE CATERINI, „*Grammatici veteres*“, ap. *Rivista del Catasto e dei servizi tecnici erariali*, II (1935), pp. 261-358.

27

Despre *archiatri* în ţinuturile latine, cf. S.REINACH, ap. DAREMBERG-SAGLIO, III, 2, p.1674 b, s.v. *Medicus*: WELLMANN, ap. PAULY-WISSOWA, II, 1, c.464-466, s.v., şi, în general despre medicina la Roma, T. Clifford ALLBUTT, *Greek Medicine in Rome*, Londra, 1921.

28

Literatură medicală şi veterinară romană în secolele IV-V: cf. SCHANZ, *Geschichte der Römischen Litteratur*, IV,1,§ 845, 847-849; 2, § 1126-1137.

III. PROBLEMA LIMBILOR: GREACA ŞI LATINA

1

Asupra expresiei *utraque lingua*, cf. autorităţile reunite de L. LAFOSCADE, *Influence du latin sur le grec*, ap. J. PSICHARI,

Études de philologie néo-grecque, *Bibliothèque de l'École des Hautes-Études*, Sciences philologiques et historiques, 92e fasc., Paris, 1892, pp. 117-118.Înainte de Horatius, cf. deja Cicero, *De Off.*, I, 1, 1: *ut par sis in utriusque orationis facultate.*

Pentru istoria formulei în Evul Mediu: M. COENS, „*Utriusque linguae peritus*", în: *Analecta Bollandiana*, 76 (1958), pp. 118-150.

2

Studiul comparat al limbilor latină şi greacă: este cu adevărat o originalitate a culturii romane. Vedem, fără îndoială, gramatici greci care-l practică şi ei, dar aceştia predau la Roma şi o fac în funcţie de clientela lor latină: astfel, Claudius Didymos, autor al unui tratat *περὶ τῆς παρὰ Ῥωμαίοις ἀναλογίας* (cf. COHN, ap. PAULY-WISSOWA, V, 1, c. 473, s.v. *Didymos*, nr.10) şi, fără îndoială, şi al unui comentariu la *Republica* lui Cicero, pe care Ammianus Marcellinus greşeşte atribuindu-l celebrului Didymos Chalkenteros (COHN, *ibid.*, c.471, 2, *Didymos*, nr.8); cf., totuşi, ATH., XV, 680 D: un *περὶ Ῥωμαικῆς διαλέκτου* de Apion; este vorba oare de gramaticul alexandrin Apion Pleistonikes?

Comparaţii între autori greci şi latini: cf. W. KROLL, *Studien zum Verständnis der römischen Litteratur*, Stuttgart, 1924, 14-16.

3

Duşmănia faţă de Roma în literatura de limbă greacă: G. SCHNATDER, *De Infenso alienigenarum in Romanos animo*, ap. *Eos*, XXX (1927), pp. 113-149; de adăugat, între alte mărturii, pe aceea a lui Hippolytus din Roma, *In Danielem*, IV, 8,7; 9,2.

4

Frontiera lingvistică dintre greacă şi latină: harta alăturată textului a fost stabilită de tânărul meu coleg C. R. AGERON, care a utilizat şi completat lucrările lui: A. BUDINSKI, *Die Ausbreitung der lateinische Sprache über Italien und die Provinzen des römischen Reiches*, Berlin, 1881; C. JIREČEK,

Die Romanen in den Städten Dalmatiens, ap. *Denkschriften* ale Academiei din Viena, *Phil.–hist.Kl.*,1902; G. SEURE, *Nicopolis ad Istrum*, ap. *Revue archéologique*, 1907, II. pp. 266-271,414; D. P. DIMITROV, *Ueber die römischen Grabsteine in Bulgarien*. ap. *Jahrbuch* al Institutului arheologic german, *Arch.Anzeiger*, 1937, c. 511-526 (care stabileşte că limba greacă s-a retras în favoarea latinei în partea din Tracia incorporată în 275 în Dacia meridională. R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, ap. Academia Română, *Connaissance de la Terre et de la Pensée roumaines*, IV, *La Dobrudja*. Bucureşti, 1938, pp. 35-454; D. TSONTCHEV, *Annales du Musée de Plovdiv*. t.I, pp. 69-83; I. STEFANOVA, *ibid.*, pp. 85-92.

5

P. COLLART a studiat bine soarta latinei în coloniile romane din Macedonia: *Philippes. Ville de Macédoine. depuis ses origincsc jusqu'à la fin de l'Epoque romaine* (Travaux et mémoires publiés par les membres étrangers de l'Ecole française d'Athènes, V), Paris, 1937, pp. 300-316, 522-523; *Serta Kazaroviana (Bulletin de l'Institut archéologique bulgare*, XVI, 1950, pp. 7-16.

6

Traducerea oficială în greacă a actelor guvernamentale: Th. MOMMSEN, *Le Droit public romain* (ap. MOMMSEN-MARQUARDT. *Manuel des Antiquités romaines*), VII, tr.fr., Paris, 1891, pp. 201-202; LAFOSCADE, expunerea citată la n.1, pp. 96-97; G. COLIN. *Rome et la Grèce de 200 à 148 avant Jésus Christ*, Paris, 1905, pp. 142-143; L. HAHN, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906, pp. 37-40, 82-85, 111-119, 211-213, 223-232.

G.B. TOWNEND, *The Post ab epistulis in the second Century*, în *Historia*, 10 (1961), pp. 375-381.

7

De l'Étude de la Langue latine chez les Grecs dans l'Antiquité: vezi sub acest titlu expozeul lu E. EGGER, ap. *Mémoires*

d'Histoire ancienne et de la Philologie, Paris, 1863, pp. 259-276; cel al lui LAFOSCADE, deja citat, ap. J. PSICHARI, *Études de Philologie néo-grecque*, pp. 83-158; W. KROLL, *Studien zum Verständnis der römischen Litteratur*, I, *Römer und Griechen*, pp. 1-23, în special pp. 8-10; L. HAHN, *Zum Sprachenkampf im römischen Reich*, în: *Philologus, Suppl.* X,4, 1907, pp. 675-718; H. ZILLIACUS, *Zum Kampf der Weltsprachen in oströmischen Reich*, Helsinki, 1935, şi darea de seamă a lui Fr. DÖLGER, *Byzantinische Zeitschrift*, t.36, 1936, pp. 108-117.

Cariera funcţionarilor de origine greacă: H. G. PFLAUM, *Essai sur les procurateurs équestres sous le haut-empire romain*, Paris, 1950; *Les Carrières procuratoriennes équestres sous le haut-empire romain*, Paris, 1960.

8

Latina în tribunalele Egiptului în Imperiul târziu: M. NORSA, *Mélanges G. Mercati*, VI (*Studi e Testi*, 126), pp. 112-113.

9

Latina la Constantinopol: înalta societate şi mai ales curtea au rămas acolo multă vreme latine. Trebuie să aşteptăm venirea lui Tiberius al II-lea (578) pentru a vedea un împărat de origine greacă urcând pe tronul Byzanţului.

Ceremonialul, atât de conservator, de la curtea byzantină a păstrat îndelung urme de latinitate: pe timpul lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (944-959), aşa cum vedem din a sa *Carte de ceremonii,* se cântă încă motete în latină când împăratul, la marile sărbători, intră în Sfânta Sofia (II, 83 [74]); aclamaţii latine salută, la banchete, fiecare gest al împăratului, aclamaţii pe care Porfirogenetul le transcrie fonetic: *κωνσέρβέθ Δέους ήμπέριουμ βέστρουμ* şi le traduce în greacă (II, 84 [75]), cel puţin atunci când le înţelege încă sensul, ceea ce nu este întotdeauna cazul: el nu recunoaşte, în aclamaţia militară *τούμβηκας*, *Tu uincas!* („Să învingi"!) din original.

La sfârşitul secolului al VI-lea, în armata byzantină, comenzile: „Înainte! Pe loc! Alinierea!" se dau încă, întotdeauna, în latină: *moue! sta! aequaliter ambula!*, după cum o dovedeşte *Strategicon*-ul atribuit împăratului Mauricius; cf. F.

LOT, *La Langue de commandement dans les Armées romaines*, ap. *Mélanges Félix Grat*, t. I, Paris, 1946, pp. 203-209.

10

Hellenismul lui Sidonius Apollinaris şi al anturajului său: cf. A. LOYEN, *Sidoine Apollinaire et l'Esprit précieux en Gaule aux derniers jours de l'Empire*, Paris, 1943, pp. 26-30; P.COURCELLE, *Les Lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*, Paris, 1943, pp. 221-246.

11

Uitarea limbii greceşti în Occident: am reluat, doar câteva diferenţe de nuanţă, teza pe care am susţinut-o în lucrarea mea *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique*, pp. 38-46 (cf. 631-637), cu toate criticile al căror obiect a fost din partea maestrului meu J.CARCOPINO, *La Vie quodienne à Rome à l'Apogée de l'Empire*, Paris, 1939, pp. 135-136 (mărturia invocată la p. 327, n. 32, despre "frumoasele" grecizante ridiculizate de IUVENAL, VI, 186-196, şi MARTIAL, X, 68, 10-12, nu mi se pare de prea mare importanţă: nu este vorba de femei savante, ci de femei galante, iar greaca reprezintă unul dintre aspectele „tehnice", ca medicina sau filosofia: ea era limba galanteriei: cf. deja E. JULLIEN, *Les Professeurs de Littérature dans l'ancienne Rome*, p. 102): de asemenea, cu toate criticile lui P. BOYANCÉ, aduse într-un curs inedit din 1945-1946, a cărui documentaţie a binevoit să mi-o comunice. Argumentelor lor le opun, împreună cu GWYNN (mai jos, n.14), mărturia lui QUINTILIANUS, decisivă după părerea mea. Diferendul nostru nu priveşte, de altfel, decât un punct secundar: suntem de acord în a constata că educaţia romană n-a renunţat niciodată „să bazeze învăţământul literaturii latine pe cel al literaturii greceşti", că declinul limbii greceşti nu s-a precipitat decât după secolul al III-lea; este vorba numai de a determina data primelor simptome ale acestei evoluţii, şi se ştie cât de delicată este, în istorie, problema înregistrării unui început absolut.

Voi opune, dimpotrivă, un refuz net concluziilor ce se desprind din cartea lui H. BARDON, *Les Empereurs et les Lettres latines d'Auguste à Hadrien*. Paris, 1940, care crede că deceleazà (p. 127) o „mişcare care, de la Augustus la

Hadrianus, i-a îndemnat pe împăraţi să prefere din ce în ce mai des greaca latinei": perspectivă iluzorie, căci nu trebuie studiat cazul personal al împăraţilor izolându-l de ansamblul istoriei culturale a Romei, nici seria Augustus-Hadrianus separat de ceea precedă şi ceea ce urmează. Cf. şi pp. 196,266,384, 427,452. Această carte este, de altfel, în ce priveşte istoria educaţiei, şi mai ales în problema limbilor, prea puţin critică şi prost informată: ea îl utilizează pe „Spartianus", fără a-şi justifica încrederea într-un text atât de târziu şi care provoacă confuzii; ea apreciază că, odată cu Claudius (pp. 127, 196), greaca devine *limbă oficială*: şi totuşi, chiar Claudius este cel care a ridicat dreptul de cetăţenie unui lycian pentru unicul motiv că acela nu cunoştea latina, pe care un cetăţean avea datoria de a o vorbi (DIO CASSIUS, LX, 17, 4; SUETONIUS, *Cl.*, 16,2).

12

Greaca lui Cicero: H. S. SCRIENER, *Cicero as a hellenist*. ap. *Classical Journal*, XVI (1920), pp.81-92 (superficial); H.J.ROSE, *The Greek of Cicero*, ap. *Journal of Hellenic Studies*, 41 (1921), pp. 91-146 (lexic preţios; Rose este cel care a observat că multe dintre cuvintele greceşti utilizate de Cicero nu ne sunt cunoscute decât prin el). Despre traducerile sale: B. FARRINGTON. *Primum Graius Homo, an anthology of Latin translations from the Greek*, Cambridge, 1927, pp. 27-32,41-46,51-59: G. CUENDET, *Cicéron et saint Jérôme traducteurs*, ap. *Revue des Études Latines*, XI (1933), pp. 380-400; V. BUESCU, ediţia *Aratea*-lor, Paris, Bucarest, 1941; MAROUZEAU, *Stylistique*, pp. 161-162; R. PONCELET, *Cicéron traducteur de Platon*, Paris, 1957.

W. KROLL, *Die griechische Bildung im ciceronischen Rom*, ap. *Forschungen und Forschritte*, 1933, pp. 200 b – 201 b (sau ap. *Investigatión y Progreso*, VII (1933), pp. 212-215), a minimalizat în mod straniu importanţa datelor pe care, pe de altă parte, a ştiut atât de bine să le reunească în *Die Kultur der Ciceronischen Zeit*, II, Leipzig, 1933, pp. 117-134: *Die griechische Bildung*. După el, Cicero n-ar fi decât o excepţie; pentru cea mai mare parte dintre contemporanii săi, cultura greacă, prost asimilată, n-ar fi însemnat decât o spoială. Fie, dar nu numai cultura greacă, ci cultura pur şi simplu, sub formele ei superioare, era cea care rămânea o excepţie în societatea romană. În orice societate, cultura înaltă este privilegiul doar al unei elite; şi în toate societăţile antice, atât de aristocratice,

această elită a fost întotdeauna puţin numeroasă. Dar aceasta nu alterează identitatea fundamentală pe care am postulat-o între cultura greacă şi cultura în general în Roma ciceroniană.

13

Un erudit sud-african, Th. HAARHOF, a apropiat în mod foarte inteligent problema limbii greceşti în epoca romană de problema „celei de a doua limbi" în ţările moderne, care, precum a sa, trăiesc sub un regim bilingv oficial sancţionat: *Schools of Gaul, a study of pagan and christian education in the last century of the Western Empire*, Oxford, 1920, pp. 230-231.

14

Limba greacă, la Quintilianus, a fost bine studiată, sprijinindu-se pe statistică, de către A. GWYNN, *Roman education from Cicero to Quintilian*, pp. 226-230; el se interesează, la drept vorbind, exclusiv de clasici. Pentru cunoaşterea tehnicii oratorice greceşti, cf. cele două volume ale lui J. COUSIN, *Études sur Quintilien*, I. *Contribution à la Recherche des Sources de l'Institution oratoire*, Paris, 1935, II. *Vocabulaire grec de la Terminologie rhétorique dans l'Institution oratoire*, Paris, 1936.

15

Mărturia lui Plinius cel Tânăr: îi datorez lui P. BOYANCÉ faptul de a-mi fi atras atenţia asupra acestor texte importante; cf., pe de altă parte (şi în acelaşi sens ca noi), A. GUILLEMIN, *La Culture de Pline le Jeune*, ap. *Mélanges Félix Grat*, Paris, 1946, pp. 78-79, 86.

16

Limba greacă în Imperiul târziu: a se vedea în primul rând cercetarea exhaustivă a lui P.COURCELLE, *Les Lettres grecques en Occident, de Macrobe à Cassiodore*[2], Paris, 1948, ale cărei concluzii le reiau pe contul meu (cu excepţia câtorva nuanţe,

care nu importă aici), transpunându-le, bineînţeles, în perspectiva mai generală care, de data aceasta, este a mea: reminiscenţele sau renaşterile hellenismului occidental înregistrate de el nu sunt decât relative; ele sunt oscilaţii de slabă amplitudine pe curba decadenţei generale, ca şi, încă în secolul al III-lea, „renaşterea" hellenismului sub Gallienus, atât de bine studiată de A. ALFÖLDI, ap. *Fünfundzwanzig Jahre römische-germanische Kommission,* Berlin, 1930, pp. 11-51.

Cf. şi G.BARDY, *La Culture grecque dans l'Occident chrétien au IVe siècle,* ap. *Recherches de Science religieuse.* XXIX (1939), pp. 5-58, piatră de temelie pentru o lucrare de ansamblu anunţată despre *La question des langues dans l'Eglise ancienne,* al cărei volum I, Paris, 1948, a apărut în timpul tipăririi lucrării noastre.

17

Problema limbilor în timpul sfinţilor Basilios şi Damasus: G. BARDY. *La question des langues dans l'Eglise ancienne.* t. I. Paris, 1948, pp. 123 sq. Despre vocabularul trinităţii: G.L. PRESTIGE, *God in Patristic Thought,* Londra, 1936.

18

L.ROBERT a atras atenţia, cel mai recent (*Bulletin épigr.*, REG, 1953, p. 201, nr.257), asupra faptului că există adesea o legătură între folosirea limbii greceşti în inscripţii şi profesia de medic, şi asta în întregul Occident, Britannia (*I.G.*, XIV, 2547), Gallia (*I.G.*, XIV, 2517), Africa (astfel: *R.Ph.*65, 1939, pp. 166-172: medic militar la Lambaesis), Italia – Mediolanum (*Epigraphica* 10, 1948, pp. 62-68), fără a mai vorbi de Roma, unde avem treizeci de medici de limbă greacă (*R. Ph.* 65, 1939, pp. 172-173; *Hellenica,* 2 (1946), pp. 105-108).

19

Calitatea mediocră a hellenismului remanent la Roma în secolul al IV-lea: cf. P. COURCELLE, *Les Lettres grecques en Occident.* pp. 4-5 (Symmachus nu este un mare învăţat în materie de greacă), 37-115 (Sf. Hieronymus n-a învăţat cu

adevărat greaca decât după convertirea sa, în Orient; cultura lui greacă va oferi întotdeauna „grave lacune").

20

În legătură cu *Hermeneumata Pseudodositheana* (atribuirea lor, de către CUJAS, gramaticului Dositheos este azi abandonată), cf. mai ales vol. I din *Corpus Glossariorum latinorum* al lui G. GOETZ, Leipzig-Berlin, 1923, pp. 17-23; *Hermeneumata* sunt editate în vol. III, 1892.

La recenzările editate de Goetz, să adăugăm manualul trilingv, latin-grec-copt, publicat de W. SCHUBART (ap.*Klio*, XIII (1913), pp. 27-38) după un papyrus din secolul al V-lea sau mai degrabă al VI-lea, care ne oferă un fragment de dialog familiar, foarte apropiat de cel din recenzarea de la Montpellier (cf. G.ESSAU, ap. *Philologus*, 73, 1914-1916, pp. 157-158).

A şasea secţiune a acestor *Hermeneumata*, „genealogia lui Hyginus", este datată prin al său *explicit* din 11 septembrie 207 (III, 56, 30-34); se poate admite (cf. Goetz, I, 18) că ansamblul datează aproape din acelaşi timp. Problema este de a şti dacă aceste manuale au fost compuse în ţinuturi greceşti sau latine (autorii care le-au citat au soluţionat adesea problema, fie într-un sens, fie în celălalt, fără s-o examineze cu adevărat); Goetz adoptă prima ipoteză (*in usum Graecorum qui Latine scire uellent compositus*) şi, în ce mă priveşte, aş fi înclinat să-i dau dreptate: elocuţiunea este ceva mai naturală în textul grec, cel latin părând o traducere; prezenţa unui mic tratat juridic, *De manumissionibus*, a unui vocabular juridic (recenzarea din Montpellier: III, 336, 29 sq) se explică mai bine astfel.

KRUMBACHER (*De codicibus quibus Interpretamenta Pseudodositheana nobis tradita sunt*, München, 1883) presupune că recenzarea de la München ar putea să fi fost redactată la, sau pentru, Antiochia (datorită listei de nume ale lunilor antiochiene pe care o prezintă).

Dar numai recenzarea din Leyda se prezintă ca fiind destinată exclusiv clientelei greceşti (III, 30, 31 sq.: „utilă amatorilor de limbă latină..."), celelalte oferindu-se indistinct celor două uzuri: ele se adresează „tuturor celor ce vor să vorbească latina şi greaca" (III, 94, 21; 223, 5; 644,§ 1; recenzarea vaticană nu vorbeşte decât de un elev care aspiră la învăţarea limbii greceşti, III, 421, 11, dar L. TRAUBE a demonstrat, ap. *Byzantinische Zeitschrift*, III, p. 605, că este vorba de opera tardivă a unui călugăr irlandez), iar prezenţa în bibliotecile noas-

tre a numeroase manuscrise, dintre care cele mai vechi urcă până în secolele IX şi X, atestă că aceste manuale au circulat în Occident.

Prezenta notă nu face decât să schiţeze un subiect care a fost tratat cu mână de maestru de A. Bataille, în comunicarea sa la Societatea de Studii greceşti şi latine din 18 aprilie 1964, *Glossaires gréco-latins sur papyrus,* în *Recherches de Papyrologie*, IV, pp. 161-169: din 41 de glosare, manuale de conversaţie, traduceri juxtalineare din clasici, 33 par să fi fost făcute pentru greci care învăţau latina (suntem în Egiptul Imperiului târziu!), cinci pentru occidentali care învaţă greaca, 3 rămân nedeterminate.

21

Studiul clasicilor latini în şcolile din Egipt în secolele IV-V: C.H.MOORE, *Latin Exercises from a Greek Schoolroom*, ap. *Classical Philology*, XIX (1924), pp. 317-328; H.GERSTINGER, ap. *Wiener Studien.* LV (1937), pp. 91-106, şi darea de seamă din *Chronique d'Egypte.* 27 (1939), pp. 181-182; de adăugat O.GUÉRAUD-P.JOUGUET, *Papyrus Fouad* I, 5; R.REMONDON, *À propos d'un papyrus de l'Énéide*, ap. *The Journal of juristic Papyrology*. IV, 1950, pp. 239-251; noi am trimis în text la *P.Colt-Nessana*, 1. Vezi, pe de altă parte, în general: P.COLLART, *Les papyrus littéraires latins*, în *R.Ph.*, 1941. pp. 112-128.

22

Semnalez ca informaţie, în aşteptarea unor studii mai bune cu acest subiect (foarte neglijat până acum), o altă tehnică, la rândul ei destinată unui frumos viitor în Evul Mediu: Dositheos a tradus, fără îndoială pentru a servi ca text de bază pentru latinii care voiau să înveţe greaca, rând cu rând, o gramatică latină în greacă (cca 300): KEIL, *Grammatici Latini.* t.VII, pp. 95 sq.; cf. SCHANZ, *Geschichte der römischen Litteratur*, t. IV, 1, § 836. Faptul că asemenea gramatici bilingve au fost efectiv utilizate în învăţământ este atestat de existenţa unor papyri precum *P.Louvre Eg.* 7332: v. E.A. LOWE, *Codices Latini Antiquiores*, V, nr.697; C.WESSELY, *Wiener Studien*, 8, 1886, pp. 218-221. Ar trebui examinat dacă această utilizare n-a contribuit la a face gramatica să coboare din empireul teoretic în

care o situase fondatorul ei, Dionysios Thrax, pentru a o stimula spre o expunere mai concretă a practicii limbii: dar greşeam când credeam a fi remarcat o astfel de influenţă în învăţământul lui Priscianus; dacă el consacră două cărţi (17-18) din marea sa gramatică studiului sintaxei, nu face decât să-şi imite profesorii greci, pe Apollonios Dyskolos şi Herodianos (cf. lucrarea mea *Saint Augustin*, ed. II, p. 703, ad, p. 14).

IV-VI. ŞCOLILE ROMANE

1

Distincţia dintre cele trei trepte de învăţământ n-a fost întotdeauna riguros tradusă în practică: (a) la origine (SUET., *Gram.*, 4,3), şi chiar şi în timpul lui Cicero (*ibid.*, 7,2), treptele superioare sunt încă slab diferenţiate şi, la fel ca în şcolile hellenistice din Rhodos, acelaşi profesor predă gramatica şi totodată retorica; (b) aceeaşi confuzie pare să se observe în Gallia, la sfârşitul secolului al IV-lea, când începe să se dezagrege structura socială a Imperiului: necrologul profesorilor bordelezi ai lui Ausonius ne face să cunoaştem cu destulă precizie ansamblul personalului didactic din perioada de tinereţe a poetului; întâlnim acolo un Nepotianus, care a fost gramatic şi în acelaşi timp retor (AUS., *Prof.*, 15). Există confuzie, uneori, chiar între profesia de învăţător şi cea de gramatic (*ibid.*, 21, 4-6). Ausonius însuşi ne spune că a profesat succesiv în toate cele trei trepte, primară (*Protrept.*, 67-69), secundară (*ibid.*, 70-72) şi superioară (*ibid.*, 73 sq.).

2

Modul de viaţă al nobilimii romane îl imită pe cel al principilor hellenistici; cf. P. GRIMAL, *Les Jardins romains*, pp. 226-229, comentându-l pe VITRUVIUS, VI, 7,10: vastele peristiluri, parcurile, imitate după grădinile regale din Orient, fac parte din decorul aristocraţiei romane.

3

Numărul de sclavi în marile case romane. A se vedea inducţiile lui J. CARCOPINO, *La Vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire,* pp. 89-93, 323 (n.23-26): încă de la începutul se-

colului I a. Chr., se citează cazul unui parvenit (un libert) care poseda 4116 (PL., *N.H.*, XXXIII, 135); împăratul trebuie să fi posedat până la 20 000 (cifră furnizată de ATH., VI, 104, şi aplicată de J. Carcopino la casa imperială): cf. şi L. FRIEDLÄNDER, *Sittengeschichte Roms*[10], II, pp. 369-372; IV, pp. 16-17.

4

Educaţia sclavilor romani: S. L. MOHLER, *Slave Education in the Roman empire, Transactions of the American Philological Association*, 1940, pp. 262-280; tot ce este esenţial se află deja în articolul *Paedagogium* al lui O. NAVARRE, ap. DAREMBERG-SAGLIO, IV, 1, pp. 271 b – 272 a; cf. şi W. ENSSLIN, ap. PAULY-WISSOWA, XVIII, 2, c. 2204-2205, s. v. *Paedagogiani*, iar pentru interpretarea săpăturilor la *Paedagogium Palatini*, mai complex decât îl presupunea Navarre, cf. *ibid.*, s. v., c.2205-2224 (H.RIEMANN).

5

Pedagogul la Roma: cf.s.v. articolele lui O. NAVARRE, ap. DAREMBERG-SAGLIO, IV, 1, p. 273 ab, s.v. *Paedagogus*, şi E. SCHUPPE, ap. PAULY-WISSOWA, XVIII, 2, c. 2380-2385, s.v. *Paidagogos*; R. BOULOGNE, *De plaats van de paedagogus in de romeinse cultur*, Dissert. Groningen, 1951, şi observaţiile mele ap. *Gnomon*, 1951, pp. 460-461.

6

A propos du latin Ludus: vezi, sub acest titlu, nota lui A.YON, *Mélanges Alfred Ernout* (Paris, 1940), pp. 389-395: nu este sigur că acest cuvânt ar fi fost, cum o vrea Festus, ales prin antifrază „pentru a nu produce teamă copiilor"; *ludus* ar fi însemnat la origine „activitate concepută în afara oricărui scop practic", fie ea liberă (= joc), fie dirijată (= exerciţiu, şcolar sau de alt tip).

7

Şcoli în prăvăliile din Forum; la Roma, bazilica *Argentariilor* din forul lui Caesar: cf. M.DELLA CORTE, *Le Iscrizioni graf-*

fitte della basilica degli Argentari nel foro di Giulio Cesare, Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma, LXI (1933), pp. 111-130 (căruia nu i-aş urma până la capăt ipotezele, din ce în ce mai riscate: *graffitti*, mai ales vergilieni, permit într-adevăr să presupunem că prăvălia în care îi citim a servit ca sală de clasă, dar nu şi să identificăm profesorul care preda acolo).

La Pompei: binecunoscuta pictură din Muzeul de la Napoli (REINACH, *R.P.G.R.*, 255, 3), reprezentând o scenă de bătaie cu nuiau într-o şcoală, face parte dintr-o întreagă serie (*ibid*, 249,253,255, 5) consacrată unor scene din forum; porticul acestuia apare în planul secund (O.ELIA, *Pitture murali e mosaici nel Museo Nazionale di Napoli.* nr. 282-286,291).

8

Catedra învăţătorului este ridicată pe o estradă: cf. frumoasa stelă a lui *magister ludi litterarii* Philocalus (DESSAU,7763) de la Muzeul din Napoli, pe care am reprodus-o în teza mea secundară, *Μουσικὸς Ἀνήρ. Étude sur les Scènes de la Vie intellectuelle figurant sur les Monuments funéraires romains*, 2e éd., Roma, 1964, pl. II (în text, p. 47, am datat acest monument în secolul II; greşind, cum m-a făcut să observ A.Piganiol: coafura figurii feminine din dreapta, care o aminteşte pe cea din unele portrete ale Iuliei, ne poartă cu certitudine la timpul lui Augustus).

9

Salariul învăţătorului: articolul lui R. P. ROBINSON, *The Roman school-teacher and his reward, Classical Weekly*, XV (1921), pp. 57-61, tratează în special situaţia gramaticilor şi retorilor. În ce-l priveşte pe *ludi magister*, mărturiile antice, prea puţin precise, ţin de o interpretare delicată. Retribuţia şcolară ar fi fost, în timpul tinereţii lui Horatius, de opt aşi de elev pe lună (*S.*, I, 6, 75), cel puţin dacă citim *octonos referentes Idibus aeris* („plătind la Ide opt piese de bronz"), împreună cu manuscrisele DERay. Alte manuscrise (MFLou) au: *octonis referentes Idibus aera* („plătind la Ide, de opt ori pe an, un as") (cf. MART., X, 61, 6-11: anul şcolar roman număra într-adevăr opt luni). Această cifră este cea pe care ne-o furnizează, în secolul al II-lea, Iuvenal: *Uno parcam colit asse*

Mineruam (X,116). Dar nu este oare aici o exagerare comică? Salariul obişnuit al unui muncitor roman era de un dinar (10 aşi) pe zi. Chiar cu 8 aşi de elev pe lună, trebuie să institui o clasă de peste 30 de elevi pentru a-ţi asigura un venit suficient (T.FRANK nu are dreptate să spună 80, ap. *An Economic survey of ancient Rome*, t.I, *Rome and Italy of the Republic*, Baltimore, 1933, p. 382): este poate deja mult prea mult pentru pedagogia antică; o cifră de opt ori superioară depăşeşte limitele verosimilului.

10

L.HALKIN, *Le Congé des Nundines dans les Écoles romaines, Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1932, pp. 121-130, crede că *nundinae* (zilele de târg), nefiind zile de sărbătoare, nu antrenau, în consecinţă, vacanţe pentru şcoli.

11

Am tradus prin „eşarfă" cuvintele *palla*, ἀναβόλαιον; dacă textul nostru aparţinea secolelor I-II, ar fi fost mai firesc să înţelegem: „îmi drapez mantia în jurul gâtului", dar cum aici copilul îşi pune apoi un alt veşmânt pe deasupra, *paenula*, mă întreb dacă la această dată *palla* nu este deja redusă, ca şi *pallium* al episcopilor creştini din secolul al VI-lea, la un „lung fular" (cf. nota mea în legătură cu *Les Deux Palliums de saint Césaire, Revue archéologique*, 1946, 1, pp. 231-233).

12

Privitor la acele *Disticha* ale lui Ps.-Cato, cf. SCHANZ, *Geschichte der römischen Litteratur* (t.III, § 519-520) şi lucrările recente ale lui M. BOAS, pe care le vom găsi enumerate în *l'Année philologique*; despre popularitatea lor în Evul Mediu, *ibid.*, § 521.Vechile traduceri franceze au fost publicate de ULRICH, ap. *Romanische Forschungen*, XV (1903).

13

Este dificil să ne facem o idee precisă despre ce era *calculator*, precum şi despre clientela sa. Textul cel mai detaliat pe care-l

posedăm cu privire la acest subiect este un *elogium* funebru al *calculator*-ului Melior, mort la Ostia în 144 p. Chr., căruia i se laudă memoria şi ştiinţa, şi care scrisese manuale, *commentarios*, despre arta sa (DESSAU, 7755); toate acestea sunt foarte vagi. Textele legislative nu vorbesc despre el decât pentru a-l exclude de la imunităţile fiscale acordate profesorilor din învăţământul secundar şi superior; enumerarea lor îl pune alături de învăţător, dar în legătură încă şi mai strânsă cu simplii tehnicieni: *librarii* (copiştii de cărţi), *notarii* (stenografii). De asemenea, MART., X, 62, 4; DIOCL.,VII, 66-69; ISID., *Etym.*, I, 3,1 (= AUG., *Ord.*, II, 12 (35), ale cărui manuscrise poartă *calculonum* sau *calculorum*). La RUFINUS (traducere din ORIGENES, *In Num.*, 27, 13, p. 279, Baehrens), *calculatores* desemnează nu profesorii, ci elevii din învăţământul primar, aceia care au ajuns la studiul numerelor.

14

Catomidiare: am trimis deja (mai sus, n.7) la fresca din Pompei ce reprezintă pedepsirea unui elev; tehnica supravieţuise poate de-a lungul secolelor, dacă judecăm după fresca lui Benozzo Gozzoli, la Sant'Agostino de San Giminiano, ilustrând copilăria Sfântului Augustinus.

15

Despre literele-model din lemn de merişor, cf. F.S.DÖLGER, ap. *Antike und Christentum*, t.III (1932), pp. 62-72.

Despre *Les Gâteaux alphabétiques*, cf. nota lui H.GAIDOZ, ap. *Mélanges Rénier (Bibliothèque de l'École pratique des Hautes-Études*, fasc. 73), pp. 1-8; în legătură cu acest obicei în şcolile talmudice din Franţa Evului Mediu, T. PERLOW, *L'Éducation et l'Enseignement chez les Juifs*, Paris, 1931, p. 47, n.3.

16

Slăbire – sau umanizare – a disciplinei în educaţia romană sub Imperiu: O.E. NYBAKKEN, *Progressive education in the Roman empire*, *Classical Journal*, 34 (1938-1939), pp. 38-42, care reproduce, de fapt, aceleaşi date, ca şi H.E.BURTON, *The Elective*

system in the Roman schools, aceeaşi revistă, 16 (1920-1921), pp. 532-535.

17

Femei literate şi femei savante în societatea romană: L. FRIEDLÄNDER, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*[10], I, pp. 270-271,296-302.

18

Salariul gramaticului: cf. articolul lui ROBINSON citat *supra*, n.9, şi indicaţiile, puţin cam laborioase, ale lui E.JULLIEN, *Les Professeurs de Littérature dans l'ancienne Rome*, p. 178. SUETONIUS, în afară de cei 400 000 de sesterţi ca venit anual pe care-l atribuie lui Remmius Palaemon şi L. Apuleius (*Gram*., 23, 2; 3, 4), ne spune că Augustus oferea 100 000 de sesterţi pe an lui M.Verrius Flaccus pentru lecţiile ţinute cu nepoţii lui, dar el mai avea şi alţi elevi, întrucât *transiit in Palatium cum tota schola* (*Id.*, 17,1). IUVENAL (VII, 243, explicat de *Scholiile* ad. loc) furnizează, pentru timpul său, cifra de 500 de sesterţi de elev pe an.

19

400 000 de sesterţi, ca cens ecvestru, reprezintă capitalul suficient pentru a trăi din rente: cf. strălucita discuţie a lui J. CARCOPINO, *La Vie quotidienne à Rome*, p. 87, bazată pe IUV., XIV,322-329; IX,140.

20

Despre Remmius Palaemon, cf. lucrarea, puţin cam hazardată, a lui K.BARWICK, *Remmius Palaemon und die römische Ars grammatica* (*Philologus, Suppl.*, XV, 2),Leipzig, 1922.

21

C. LAMBERT, *La Grammaire latine selon les Grammariens latins du IV^e et du V^e siècle, Revue bourguignonne publiée par*

l'Université de Dijon, XVIII (1908), 1-2, şi schiţa sumară, pe care o reiau aici nuanţând-o în mai multe puncte, dată de mine în *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique*, pp. 11-17.

22

Optativul şi conjunctivul nu se deosebeau decât la „viitor": viitorul optativului, *utinam legam*, viitorul conjunctivului (viitorul nostru anterior), *cum legero* (LAMBERT, *op. cit.*, pp. 130, 138-139).

23

Sintaxa la gramaticii latini anteriori lui Priscianus: LAMBERT, pp. 181 sq.; MARROU, *Saint Augustin*, p. 14, n.3.

24

Despre studiul idiotismelor, vezi tot LAMBERT, pp. 189-192; despre cel al ortografiei, *ibid.*, pp. 222-226 (şi deja QUINTILIANUS, I, 7; J. COUSIN, *Études sur Quintilien*, I, *Sources*, pp. 65-96); despre tropi şi figuri gramaticale, LAMBERT, pp. 216-219.

25

Asupra studiului acestor *uitia*, LAMBERT, pp. 205-214.

26

Totuşi, nu trebuie să conchidem (cum eu însumi o făcusem, prea unilateral, în *Saint Augustin,* pp. 13-14) că studiul acelor *uitia* se reduce la cel al licenţelor poetice; gramaticul îl învăţa pe elev chiar „corectitudinea" limbajului şi-i prezenta solecisme sau barbarisme ca pe o oroare (*foeditas)* ce trebuie evitată (QUINTILIANUS, I, 5, 5 sq.; COUSIN, *Études sur Quintilien*, I, pp. 60-65).

27

Clasicii: A. VERGEEST, *Poetarum enarratio, Leraren en schoolauteurs* te *Rome van Cicero tot Quintilianus,* Dissert. de Nijmegen, 1950, şi recenzia mea, *Revue des Études Latines*, 1951,pp. 445-448.

Comentarii la Vergilius: cf. lucrarea deja veche a lui E.THOMAS, *Scoliastes de Virgile, essai sur Servius et son Commentaire*, Paris, 1879, şi ansamblul literaturii la care trimite N.I. HERESCU, *Bibliographie de la Littérature latine,* Paris, 1943, pp. 141-142 (de adăugat PHILARGYRIUS şi, privitor la el, G. FUNAIOLI, *Esegesi virgiliana antica, prolegomeni all'edizione del commento di G.Filargirio e di T. Gallo*, Milano, 1930).

28

Comentariu la Terentius: cf. informaţiile grupate de J.MAROUZEAU în *Introducerea* la ediţia sa Terentius (coll. „Budé"), t. I, pp. 19-20.

29

Retorul ARUSIANUS MESSIUS a dedicat consulilor din anul 395 culegerea sa de *Exempla elocutionum* (= construcţii gramaticale) ex *Vergilio, Sallustio, Terentio, Cicerone digesta per litteras* (KEIL, *Grammatici Latini*, t.VII, pp. 449 sq.): CASSIODORUS o citează sub titlul de *Quadriga Messii* (*Inst.*, I, 15, 7).

30

Semne utilizate pentru pregătirea lecturii: LAMBERT, *Grammaire...* pp. 42-44: accente, cantităţi, legătură (*hyphen*) sau separare (*diastole*) între silabele pentru care putea exista tendinţa de a le despărţi sau citi greşit, punctuaţie (*positurae*: punct sus, punct jos, punct la mijloc, marcând trei trepte, descrescânde, de pauză).

Modernii au discutat îndelung asupra felului în care romanii au putut folosi punctuaţia: cf., cel mai recent, J.

ANDRIEU, *Problèmes d'Histoire des Textes*, III, ap. *Revue des Études Latines,* XXIV (1946), pp. 295-305. Autorul încheie reclamând asupra acestui subiect noi studii; în ce mă priveşte, cred că pot formula cel puţin o ipoteză precisă, cu titlu de punct de plecare: folosirea punctuaţiei (şi a altor semne diacritice) ţine nu de editarea, ci de pregătirea, în interiorul şcolii, a unui text pentru lectură. A supraîncărca un text cu aceste semne se numea *codicem distinguere* (KEIL, *Gram. Lat.*, V, 132, 1, POMP.); un manuscris astfel „pregătit" se numea *codex distinctus* (Id., IV, 484, 26-27: *cum sit codex emendatus distinctione, media distinctione, subdistinctione, dicitur tamen codex esse distinctus*: SER[V]IUS). Dar nu cred că existau astfel de *codices distincti* la librărie; de fapt, noi nu le-am păstrat (punctuaţia manuscriselor noastre este în realitate mai recentă şi nu corespunde unui uzaj antic; ea este cel mult carolingiană: J. ANDRIEU, *art. cit.*, p. 296, ad n.1). Să ne amintim că am întâlnit în Egipt cel puţin o tăbliţă „pregătită" de un elev, care despărţea cuvintele şi separa versurile (*supra*, n.14).

Alături de punctuaţie, latinii cunoşteau şi obiceiul (de origine etruscă: G. NICOLAU, *Revue des Études indo-européennes*, Bucarest, 1938, pp. 85-88) a de folosi *interpunctio*, punctul care separă cuvintele (în inscripţiile cele mai artistice, punctul se dezvoltă în *hedera distinguens*); dar folosirea sa n-a fost niciodată generalizată, nici în scrierea curentă (cum se vede din papiri, dintre care *doar* un anume număr sunt *interpuncti*), nici în epigrafie, şi se pare într-adevăr că niciodată nu s-a extins la editarea literară propriu-zisă, care – manuscrisele noastre o atestă – a practicat întotdeauna *scriptio continua*.

31

Erudiţia în cultura romană, diferenţiată începând cu explicaţia gramaticală: vezi cele două capitole din lucrarea mea *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique*, pp. 105-157.

32

Geometrii a căror existenţă este atestată de textele legislative (valabile pentru întreg Imperiul, grec şi latin) pot să fi fost la fel de bine profesori de matematică pură, adresându-se acelei minorităţi de spirite de elită care n-a încetat să se intereseze de ştiinţe, fie în sine, fie ca pregătire pentru filosofie, cât şi profe-

sori de învăţământ tehnic ce pregăteau elevii mai ales pentru profesia de măsurător de terenuri (a se corecta, în acest sens, nota mea, *Saint Augustin...*, p. 111, n.1).

•

33

ARATOS în cultura romană: cf. *Aratea* ale lui CICERO, GERMANICUS, AVIENUS, fără a mai vorbi de alte traduceri, anonime; cf. M. SCHANZ, *Geschichte der römischen Litteratur*, IV, 1, p. 302; V. BUESCU, ediţia lui CICERO, *Aratea* (*Collection d'éditions critiques de l'Institut roumain d'Études latines*, 1), Paris-Bucarest, 1941.

Educaţia liberală obişnuită (lăsând la o parte cazul viitorilor savanţi sau filosofi) nu cunoaşte un învăţământ ştiinţific specializat (cf. tot al meu *Saint Augustin*, pp. 109-113, 226-227, 232). Singurele mărturii în sens contrar sunt cele ale biografiilor din *Historia Augusta*, care ne informează de exemplu că tânărul Marcus Aurelius a primit lecţii de la Andron în materie de „muzică" şi geometrie (*M.Aur.*, 2, 2; ni se dau, de asemenea, şi numele altor profesori ai săi: *litterator*, profesorul de dicţie, gramatici latini şi greci, retori etc), că Hadrianus era foarte priceput în aritmetică şi geometrie, Severus Alexander în geometrie (*SHA*, *Hadr.*, 14, 8; *Alex. Sev.*, 27,7). Presupunând că ne putem încrede în aceste mărturii, educaţia unui principe (Marcus Aurelius, remarcat foarte devreme de Hadrianus, care-l face să intre la vârsta de şapte ani în colegiul Salienilor, a fost educat ca prinţ moştenitor) are ceva excepţional: se înţelege de la sine că împăratul, acest om perfect, trebuie să realizeze, în plenitudinea sa, idealul culturii (*supra*, p.192, n.15).

Pe de altă parte, dacă a existat, acest învăţământ n-a putut fi ţinut decât în greacă: ştiinţa, am mai spus-o, a rămas, sub Imperiu, în întregime greacă. În materie de manuale ştiinţifice latine, nu găsim, pentru matematică, decât pe acelea ale lui Varro, Apuleius, Martianus Capella, Boethius şi Cassiodorus.

34

Săli de conferinţe ca exedră în forurile romane: cf. articolul meu, *La Vie intellectuelle au Forum de Trajan et au Forum d'Auguste*, ap. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, t. XLIX (1932), pp. 93-110. Uzul şcolar al acestor săli este atestat, pentru Roma, din secolul IV până în VI. L-am putea face să urce

până la Hadrianus, idenficând cu *Schola fori Traiani* acel *Athenaeum, ludus ingenuarum artium*, despre care Aurelius Victor ne spune că fusese fondat de acest împărat (XIV, 3), şi în legătură cu care nu posedăm nici un fel de precizări. Vezi textele reunite de F.SCHEMMEL, ap. *Wochenschrift für klassische Philologie* (din Viena), 1919,c.91 sq.; *Philologische Wochenschrift* (din Berlin), 1921, c. 982 sq.; A. PAZZINI, *L'Athenaeum di Adriano e il „Capitolii Auditorium"* (*L'università romana dell'Impero*), ap. *Capitolium*, IX, 1933, pp. 137-149.

35

Idealul culturii superioare a oratorului la Cicero: A. GWYNN, *Roman education from Cicero to Quintilian*, pp. 79-122; H.K. SCHULTE, *Orator, Untersuchungen über das Ciceronianische Bildungsideal. Frankfurter Studien zur Religion und Kultur der Antike herausgegeben von W. F. OTTO*, t. XI, Frankfurt, 1935; A. MICHEL, *Rhétorique et philosophie chez Cicéron, essai sur les fondements philosophiques de l'art de persuader*, Paris, 1961; despre influenţa lui Philon din Larissa, care încerca să surmonteze, într-o sinteză, distincţia cultură filosofică – cultură oratorică, cf. H. VON ARNIM, *Leben und Werke des Dio von Prusa*, pp. 97 sq.

36

Reluarea, de către Quintilianus, a idealului ciceronian: cf. din nou GWYNN, *Roman education*, pp. 185-200; J.COUSIN, *Études sur Quintilien*, I, *Contribution à la Recherche des Sources de l'Institution oratoire*, pp. 685 sq: G.G. BIANCA, *La pedagogia di Quintiliano*, Padova, 1963 (*Pubblicazioni dell'Ist. Univ. di Magisterio di Catania*).

37

Retorica latină, simplu decalc al retoricii greceşti: vezi demonstraţia detaliată a acestei teze, pe care o reprezintă masivul volum al lui J. COUSIN, citat mai sus; un bun exemplu: pp. 191-195, tratând tema elogiului, pe care l-am studiat la retorii greci.

38

Terminologia lui Quintilianus, mai greacă decât cea din *Retorica dedicată lui Herennius* sau cea a lui Cicero: cf., de asemenea, J.COUSIN, volumul II din ale sale *Études sur Quintilien: Vocabulaire grec de la Terminologie rhétorique dans l'Institution oratoire*, Paris, 1936, s. vv.

39

Aceleaşi subiecte trec de la şcolile greceşti la cele latine: cf. J.COUSIN, *Études sur Quintilien*, I, *Sources*, p. 727, n. 1 (subiecte comune la Quintilianus şi Hermogenes: sursa? Hermagoras); *ibid.*, pp. 709-713 (subiecte inspirate din dreptul grec); H.BORNECQUE, *Les Déclamations et les Déclamateurs d'après Sénèque le Père* (*Travaux et Mémoires de l'Université de Lille*), N.S., I, 1, Lille, 1902, pp. 75-76 (în douăzeci şi patru din *Controversele* sale, Seneca Tatăl ne-a păstrat *sententiae* sau *colores* ale retorilor greci care se exersau pe aceleaşi subiecte); S.F.BONNER, *Roman Declamations*, Liverpool, 1945.

40

Am luat apărarea pedagogiei antice încă în *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique*, Paris, 1937, pp. 53-54, 83, ca reacţie împotriva judecăţii tradiţionale, întotdeauna atât de severă (astfel: G. BOISSIER, *La Fin du Paganisme, Études sur les dernières Luttes en Occident au IVe siècle*[3], Paris, 1896, pp. 213-231); argumentele mele n-au reuşit să-l convingă pe J. CARCOPINO, *La Vie quotidienne à Rome à l'Apogée de l'Empire*, Paris, 1939, pp. 145-146: *perseuerare diabolicum*...: voi recidiva totuşi!

41

Teme de declamaţie inspirându-se din dreptul roman real: J. COUSIN, *Études sur Quintilien*, I, *Sources*, pp. 685-709; SUET., *Gram.*, 25, 6–7. Din istoria romană: SEN., *Contr.*, IV,2; VII, 2; *Suas.*, 6-7; în text l-am citat pe IUVENAL, VII, 160-164. Fără îndoială, chiar şi în asemenea subiecte, există adesea

o parte de imaginar (cf. J.CARCOPINO, *La Vie quotidienne...*, pp. 143-144), dar asta nu înlătură subtextele actuale: a declama pro sau contra Cicero sau Antonius (astfel, [SALL.], *Inv.*) a însemnat adesea un mijloc de expresie al acelei *Opposition sous les Césars* (cf. vechea carte a lui G.BOISSIER [Paris, 1875], hrănită de experienţa celui de-al doilea Imperiu al nostru: este o culegere de articole, apărute în *Revue des Deux Mondes* din 1867 până în 1871); poliţia imperială nu se înşela în această privinţă (cf. soarta lui Secundus Carrinas, exilat de Caligula pentru că declamase contra tiranilor: D.C., LIX, 20; IUV., VII, 204-205). Vezi, totuşi, şi N. DERETANI, *Le Réalisme dans les Déclamations*, *Revue de Philologie*, LV (1929), pp. 184-189).

42

H.BORNECQUE (*Les Déclamations et les Déclamateurs d'après Sénèque le Père*, Lille, 1902, p. 32) a regăsit subiectul a cincisprezece dintre declamaţiile lui Seneca reluate în culegerea de *Gesta Romanorum* (sec. XIV).

43

Retorica conduce la cariera de avocat: cf. teza (justă, chiar dacă nu toate demonstraţiile propuse sunt edificatoare) a lui E.J.PARKS, *The Roman rhetorical schools as a preparation for the courts under the early empire* (*The John Hopkins University Studies in historical and practical science*, 62, 2), Baltimore, 1945, sau, şi mai bine, P. LANFRANCHI, *Il Diritto nei Retori Romani*. Milano, 1938.

44

Învăţământul juridic: F.P. BREMER, *Rechtslehrer und Rechtsschulen,* 1868; P.COLLINET, *Études historiques sur le Droit de Justinien*. II,*Histoire de l'École de Droit de Beyrouth,* Paris, 1925; M. VILLEY, *Recherches sur la Littérature didactique du Droit romain, Paris,* 1945.

45

Beyrouth, centre d'Affichage et de Dépôt des Constitutions impériales: cf., sub acest titlu, expunerea lui P.COLLINET, ap. *Syria*, 1924, pp. 359-372.

VII. OPERA EDUCATIVĂ A ROMEI

1

Deprecierea operei îndeplinite de Roma imperială: cf., de exemplu, S. PÉTREMENT, *Essai sur le Dualisme chez Platon, les Gnostiques et les Manichéens*, Paris, 1947, p. 158: „...puterea romană învingând definitiv naţiunile, supunându-le unui jug inebranlabil, unei administraţii impasibile, lumea se afla fără ieşire, fără speranţă... Imperiul era precum un vast stingător de lumină aşezat deasupra lumii şi a sfârşit, într-adevăr, prin a stinge totul... Imperiul roman a fost precum o maladie ce se abate asupra lumii, şi a fost nevoie de mai mult de o mie de ani pentru ca ea să-şi revină". Nu citez acest autor pentru autoritatea sa, care pe plan istoric propriu-zis nu este importantă, ci ca mărturie caracteristică a unei stări de spirit foarte răspândite, în special în Franţa, unde s-a exercitat din plin influenţa prejudecăţilor anti-romane ale lui C.JULLIAN (ale căror rădăcini le-a depistat foarte bine A. GRENIER în cartea sa, *Camille Jullian. un demi-siècle de science historique et de progrès français*, Paris, 1944).

Punctul de vedere pe care-l prezint aici este, dimpotrivă, apărat în mod pertinent, bazându-se mai ales pe gândirea clasicilor latini din secolul lui Augustus, de C.N.COCHRANE, *Christianity and classical culture*[2], Londra, 1944, pp. 1-176 .

2

Apologia Romei în discursul XXVI (Keil) al lui Aelius Aristeides: cf. preţioasa analiză a lui A.BOULANGER, *Aelius Aristide et la Sophistique dans la Province d'Asie au II^e siècle de notre ère*, Paris, 1923, pp. 347-362; 1-2. Alte mărturii, care vin în sprijinul celei a lui Aristeides, *ibid.*, p. 262.

3

Latinizarea provinciilor din Occident: pentru Hispania, cf. M.TORRES, în R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España*. t.II, *España Romana*, pp. 287 sq.; R. THOUVENOT, *Essai sur la Province romaine de Bettique*, Paris, 1940, pp. 188, 667-686.

Pentru Africa: S. GSELL, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, t.VI, Paris, 1927, pp. 117-118; VII, 1928, pp. 115-116, VIII, 1928, pp,239-241.

Pentru Gallia: C.JULLIAN, *Histoire de la Gaule*, t.VI, Paris, 1920, pp. 104-115, 123-128; VIII, 1926, pp.246-264.

Pentru Rhaetia: F.STAEHELIN, Die Schweiz in römischer Zeit[3], Basel, 1948.

Pentru Pannonia: lucrările analizate de A. ALFÖLDI, *Studi Ungheresi sulla Romanizzazione della Pannonia*, în Gli *Studi Romani nel mondo* (publicate de Istituto di Studi Romani), Bologna, 1935, vol. II, pp. 265-283. şi rapida sinteză a aceluiaşi, ap. *Cambridge Ancient History*, t. XI, pp. 540-554.

4

Latinitatea în Scythia Minor: R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobrudja*, ap. ACADÉMIE ROUMAINE, *Connaissance de la Terre et de la Pensée roumaines*, t.IV, *La Dobrudja*, Bucarest, 1938, *pass.:* H.-I.MARROU, ap. *Revue de Moyen Age latin*, t. I (1945), pp. 11-12 şi, în mod special despre călugării sciţi, E.SCHWARTZ, *Acta conciliorum oecumenicorum*, t. IV, 2, pp. V-XII.

5

Despre cultura clasică în Britannia: cf. R.G. COLLINGWOOD, ap. T. FRANK, *An Economical survey of ancient Rome,* t.III, pp. 65-70; H. DESSAU, *Ein Freund Plutarchs in England*, ap. *Hermes*, 1911, pp. 156-160. (Cf. R FLACELIÈRE, în ediţia sa PLUTARQUE, *Sur la Disparition des Oracles*, Paris, 1947, pp. 26-30, 268: gramaticul Demetrios fusese însărcinat acolo cu o misiune de explorare ştiinţifică.)

6

Supraviețuirea limbii „punice“ în Africa romană (dar sursele antice au distins-o oare totdeauna cum trebuie de „libyană“ sau berberă?): vezi, mai recent, M. SIMON, „Punique ou berbère? Note sur la situation linguistique dans l'Afrique romaine“, *Recherches d'Histoire Judéo-Chrétienne*, Paris, 1962 (*Études Juives*, VI), pp. 88-100, 200-201, unde se află citată și discutată bibliografia anterioară; M.SIMON susține supraviețuirea limbii punice, contra celor ce țin la teza berberă (W. H. C. Frend, Chr. Courtois *et alii*).

7

Latinizarea claselor populare încheiată în Gallia sub influența creștină: C. JULLIAN, *Histoire de la Gaule,* t. VIII, p. 267.

Un punct de comparație interesant îl furnizează istoria promovării dialectelor franceze d'oïl în ținuturile dialectelor d'oc (C.Jullian sugerează paralela: pentru el, situația limbii celtice la sfârșitul Imperiului ar fi analogă celei a gasconei în secolul XVII); propaganda protestantă, care, în cele mai multe țări, se baza pe limba comună, în Franța de Sud s-a servit de franceză și a contribuit, indirect, la progresul acesteia (cf. A. BRUN, *Recherches historiques sur l'Introduction du français dans les Provinces du Midi*, Paris, 1923, p. 426).

8

Studiile lui Vergilius, cf. de exemplu E. DE SAINT-DENIS, *Vie de Virgile*, la începutul ediției sale a *Bucolicelor*^{2}, Paris, 1942, pp. VII-XII, care neglijează totuși datele furnizate de papirii din Herculanum privitori la raporturile dintre Vergilius și școala epicureică din Campania: cf. G. DELLA VALLE, *Tito Lucrezio Caro e l'epicureismo campano*, I^2, Napoli, 1935, pp. 185 sq., 254 sq.

9

Cartagina, centru de studii: cf. scurta notă a lui F. SCHEMMEL, *Die Schule von Karthago*, ap. *Philologische Wochen-*

schrift, t. 47 (1927), c. 1342-1344, şi mai ales A. AUDOLLENT, *Carthage romaine*, Paris, 1901, pp. 692-700; LAPEYRE-FERRON, art. *Carthage* din *Dictionn. d'Hist. et de Géogr. eccl.*

10

C. JULLIAN, animat de acel sentiment periculos pentru istoric, care este patriotismul local (el a fost profesor la Bordeaux din 1883 până în 1905), a supraevaluat importanţa şcolilor din Bourdeaux (Burdigala) în secolul IV; cf., în afară de a sa *Histoire de la Gaule*, t. VIII, pp. 260-263, expozeul său despre *Les Premières Universités françaises, l'École de Bordeaux au IV^e siècle*, ap. *Revue Internationale de l'Enseignement*, t.XXV (1893), pp. 21-50, sau *Ausone et Bordeaux, Étude sur les derniers temps de la Gaule romaine*, Bordeaux, 1893. Nu este la fel optica „municipală" care deformează într-un sens optimist expunerea lui R. ÉTIENNE, *Bordeaux antique* (în Ch. HIGOUNET, *Histoire de Bordeaux*, I), pp. 250-264, „Une ville universitaire"? V. harta 18, foarte semnificativă, la p. 253.

În realitate, tabloul pe care ni-l trasează AUSONIUS (*Prof*). dă impresia unei străluciri mai degrabă regionale. Că Burdigala (azi: Bordeaux) a exportat profesori până la Constantinopol (*Prof.*, 1, 4) sau a atras la ea un maestru sicilian (*ibid.*, 13), nu are nimic excepţional; ca şi la începutul Imperiului, personalul didactic circulă mult de la un capăt la altul al Mediteranei. În afară de Ausonius, cf. SYMMACHUS, *Ep.*, XI, 88, care a avut ca profesor (desigur, la Roma) un *senex olim Garumnae alumnus*. IV,34.

11

Despre Neapolis: M. DI MARTINO FUSCO, *Le Scuole e l'istruzione in Napoli dall'epoca greco-romana al Generale Studium*, ΜΟΥΣΕΙΟΝ (Napoli), II (1924), pp. 65-99, 155-171, studiu nefericit şi prea puţin critic: acceptă, fără a-i discuta autenticitatea, nici restituirea, extraordinara inscripţie de la Lago Fusaro: *Aép.*, 1925,119 (= *RIGI*,1924, 152 sq.), *Eruditioni publicae, religionum contemptrici, gymnasia, collegia* (un fals din secolul al XVIII-lea?).

VIII. STATUL ROMAN ŞI EDUCAŢIA

1

Formaţiile de tineret în Occidentul latin în epoca imperială: a se vedea mai ales M. ROSTOWZEW, *Römische Bleitesserae, ein Beitrag zur Sozial- und Wirstchaftsgeschichte der römischen Kaizerzeit*, ap. *Klio*, *Beiheft*, III, 1905, pp. 59-93; *Storia economica e sociale dell'impero romano*, pp. 54, n.4; 120, 125, 148, 268, 252; 379, n.11; 501, şi lucrările pe care le-a inspirat: L. R. TAYLOR, *Seuiri equitum Romanorum and municipal seuiri, a study in pre-military training among the Romans*, ap. *Journal of Roman Studies*, t. 14 (1924), pp. 158-171; S. L. MOHLER, *The Juvenes and Roman education*, ap. *Transactions of the American philological society*, t. 68 (1937), pp. 442-479, şi, pe de altă parte, M. DELLA CORTE, *Iuuentus, un nuovo aspetto della vita pubblica di Pompei finora inesplorato, studiato e ricostruito con la scorta dei relativi documenti epigrafici, topografici, demografici, artistici e religiosi*, Arpino, 1924; [H. G. PFLAUM], *Essai sur le Cursus Publicus sous le Haut-Empire romain*, ap. *Mémoires présentés par divers Savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. XIV, Paris, 1940, pp. 214-217. În ce mă priveşte, am putut profita, pe de altă parte, de un studiu încă inedit al elevului meu P. GINESTET, care m-a stimulat în a atenua, cu toată opinia contrară a lui Rostowzew şi a lui Della Corte, caracterul pre-militar al instrucţiei, cel puţin pentru *collegia* italice. Pentru istoria asociaţici *Iuuentus* în Africa, cf. L. LESCHI, *Les „Juuenes" de Saldae d'après une inscription métrique*, în *Revue Africaine*, 1927, nr.333, şi recentele descoperiri de la Maktar: G. Ch. PICARD, *Civitas Mactaritana* (= *Karthago*, 8), Paris, 1957.

2

Originea indo-europeană a categoriei romane de *iuuenes*: G. DUMÉZIL, *Jeunesse, Éternité, Aube: Linguistique comparée et Mythologie comparée indo-européenne*, ap. *Annales d'Histoire économique et sociale*, t. X (1938), pp. 289 sq., şi mai ales 290-298.

3

Despre *sodalitas* a fetelor din Tusculum, cf. polemica dintre A. ROSENBERG, *Nochmals Aedilis Lustratis und die Sacra von Tusculum*, ap. *Hermes*, t.49 (1914), pp. 253-272, şi O.LEUZE, *ibid.*, pp. 116-118.

4

Dig., XLVIII, 19, 28, 3 (Callistratus): acest text vizează reprimarea agitaţiei căreia-i dau ocazie jocurile tinerilor (*iuuenes*). Bineînţeles, ştim la ce excese puteau ajunge mulţimile italice cu prilejul serbărilor; să ne amintim de încăierarea sângeroasă care a avut loc, în anul 59, în amfiteatrul din Pompei, între pompeieni şi nucerieni (TAC., *Ann.*, XIV, 17). Totuşi, aici, extrema severitate a pedepselor preconizate (în caz de recidivă, pedeapsa cu moartea), o aluzie la „căutarea popularităţii", pare mai degrabă să indice că Severii au avut în vedere altceva decât simpla menţinere a ordinii; această lege trebuie să fi avut o importanţă nu de simplă poliţie, ci de-a dreptul politică.

5

În legătură cu *schola* pentru *Iuuentus* pompeiană (Pompei, Reg. III, ins.3, nr.6), cf. DELLA CORTE, *Iuuentus*, pp. 60-71. Un basorelief de la muzeul din Klagenfurt ne-a păstrat o reprezentare a unei defilări ecvestre a tinerimii (*Iuuentus*) din Virunum: R. EGGER, *Eine Darstellung des Lusus iuuenalis*, ap. *Jahreshefte* ale Institutului arheologic austriac, t.XVIII (1915), pp. 115-119.

6

Despre politica şcolară a Imperiului roman, cartea de bază (deşi mult depăşită) rămâne cea a lui C. BARBAGALLO, *Lo Stato e l'istruzione pubblica nell'impero romano*, Catania, 1911; cf. şi: H. S. HADLEY, *Ueber das Verhältnis von Staat und Schule in der römischen Kaiserzeit*, ap. *Philologus*, 1920, pp. 176-191; R. HERZOG, *Urkunden zur Hochschulpolitik der römischen Kaiser*, ap. *Sitzungsberichte* ale Academiei de Ştiinţe din

Berlin, *Phil.-hist. Klasse*, 1935, pp. 967-1019 (interpretarea sa la o inscripţie din Pergamon, *ibid.*, p.968, care serveşte ca punct central al acestui studiu, a fost contestată de H. BARDON, *Les Empereurs et les Lettres latines d'Auguste à Hadrien*, Paris, 1940, p. 301; cf. şi M.A. LEVI, *Gli Studi Superiori nella politica di Vespasiano*, în *Romana* (*Rivista dell'Istituto Interuniversitario Italiano*), t. I, 1937, pp. 361-367).

7

Absenţa unei magistraturi speciale pentru inspecţia şcolilor: cel mult, împăratul, acţionând în virtutea puterii cenzoriale, ia uneori măsuri de poliţie privind profesorii; astfel,Vespasianus în 72 (D.C., LXVI, 13), Domitianus în 93-95 (SUET., *Dom.*, 10, 5; TAC., *Agr.*, 2) expulzează din Roma filosofii suspecţi de propagandă subversivă (ceea ce nu era de domeniul imaginarului, ţinând seama de rolul jucat de ideile cinico-stoice în inspirarea opoziţiei senatoriale), dar este vorba mai puţin de învăţământul filosofiei decât de rolul de director de conştiinţă şi de consilier privat pe care-l jucau filosofii de casă ai marilor familii.

Inutil, pe de altă partre, să întârziem în a corecta nonsensul lui BARBAGALLO (*Lo Stato e l'istruzione pubblica*, p. 32), care vedea în magistratul *a studiis* un fel de ministru al educaţiei naţionale; O. HIRSCHFELD (*Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*[2], Berlin, 1905, pp. 332-334) a arătat că procuratorul *a studiis* conduce chiar biroul studiilor preliminare ale administraţiei centrale. Eroarea lui Barbagallo se explică, dacă nu se scuză, printr-o dublă serie de fapte: (a) titlul *a studiis* este redat în greacă prin ἐπὶ παιδείας: *IGR*, I, 136; *IG*, XIV, 1085: *Aép.*, 1915,51; (b) înainte de a primi mandatarea *a studiis*, acelaşi funcţionar o girase adesea pe cea a bibliotecilor: *IGR*, I, 136; *IG*, XIV, 1085.

8

În afara scutirii de taxe municipale, profesorii s-au bucurat şi de alte favoruri, precum cea de a-şi vedea procesele de revendicare a onorariilor citate direct în faţa guvernatorilor de provincii: *Dig.*, L, 13, 1.

9

Numărul de catedre create de Vespasianus la Roma: Philostratos vorbeşte în repetate rânduri de catedra de retorică greacă, totdeauna la singular, „catedra de la Roma" (ὁ κατὰ Ῥώμην θρόνός: *V.S.*, II, 8,580; II, 33, 627), „catedra superioară" (ὁ ἄνω θρόνος : *ibid.*, II, 10, 589).

Această expresie îmi pare s-o elucideze pe cea de *procurator centenarius primae cathedrae,* pe care o citim într-o inscripţie latină (DESSAU, 9020): *prima cathedra* se opune, cred, catedrelor din restul imperiului şi nu altor catedre din Roma, nr.2, 3 etc., niciodată atestate. Inscripţia este dedicată de consiliul municipal din Sicca Veneria, în Africa. Ea pare să dateze de la începutul secolului al III-lea: fapt interesant, care atestă că salariile nu variaseră după Vespasianus; *trecenarius a declamationibus Latinis,* grad pe care-l primeşte, la sfârşitul carierei, un jurist, chiar şi african, contemporan cu Papinianus (*Année épigraphique*, 1932, 34), arată că e vorba de cel ce redactează discursuri imperiale, nu de un profesor de retorică.

10

Câte catedre de filosofie a fondat Marcus Aurelius la Athena? Opt, se spune adesea (pe urmele lui H. AHRENS, *De Atheniensium statu politico*, p. 70), două de şcoală; şi asta din cauza unui text al lui LOUKIANOS, care vorbeşte de „al doilea" profesor de filosofie peripatetică (*Eun.*, 3,8). Dar nu înseamnă să exagerăm importanţa unui text izolat şi care poate avea un alt sens („al doilea", cronologic)? Aplicându-se acelaşi raţionament, dintr-un text al lui EUNAPIOS (*Proh.*, p. 487) s-ar putea ajunge la ipoteza că existau şase catedre oficiale de retorică la Athena în secolul IV, ceea ce, în mod sigur, nu este adevărat.

11

Asupra instituţiilor alimentare, F. DE PACHTÈRE, *La Table hypothécaire de Veleia, Bibliothèque de l'École des Hautes-Études.* fasc. 228, Paris, 1920 (şi, referitor la el, J. CARCOPINO, *Revue des Études anciennes*, t. 23, 1921, pp. 287 sq.; M. BESNIER, *ibid.*, t.24, 1922, pp. 118 sq.); M. ROSTOWZEW, *Storia economica e sociale dell'impero romano,* pp. 412-413; pl. LXVIII, 3; LXX (după W. SESTON, *Les*

Anaglypha Traiani du Forum romain et la politique d'Hadrien en 118, ap. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, t. 44, 1927, pp. 154-183).

12

Au existat la Athena, începând cu Marcus Aurelius, două catedre oficiale de retorică, una de fundaţie municipală (prim titular: Lollianos, cf. PHILOSTR., *V.S.*, I. 23, 526), cealaltă imperială (prim titular, Theodotos)? Nu cred; ipoteza cea mai simplă este aceea că doar originea fondurilor, şi poate şi cifra salariilor, s-a schimbat (Philostratos spune pur şi simplu, în legătură cu Theodotos, că a fost „primul care a primit cele 10 000 de drahme de la împărat"). Modalitatea numirii lăsa catedra la dispoziţia cetăţii şi se explică de ce acelaşi Philostratos a vorbit, privitor la Apollonios, care trăia pe timpul lui Septimius Severus, de „catedra municipală" (ὁ πολιτικὸς θρόνος , *V.S.*, II, 20, 600), fără să fie necesar să ne imaginăm că el o opune unei catedre „imperiale", a cărei existenţă distinctă nu este nicăieri atestată.

13

La Antiochia, Libanios a început, în 354, prin a preda cu titlu privat (*Or.*, I, 101), apoi, după moartea confratelui său Zenobios (354-355), i-a succedat acestuia la una dintre cele cinci catedre municipale de elocinţă (*Or.*, I, 104-105; *Ep.*, 847; *Or.*, XXXI, 14;19). Al său *Discurs XXXI, Pro rhetoribus*, este în întregime foarte instructiv în privinţa raporturilor, uneori dificile, dintre acei profesori şi cetate.

În legătură cu cariera profesorală a lui Libanios, atât de revelatoare pentru noi, este suficient să trimit la teza lui P.PETIT, *Les étudiants de Libanius* (*Études Prosopographiques*, 1), Paris, 1956; cf. lucrarea sa *Libanius et la vie municipale à Antioche*, Paris, 1954, şi autobiografia lui Libanios însuşi (*Or.*, I), tradusă în franceză de L.PETIT, *Esai sur la Vie et la Correspondance du sophiste Libanios*, Paris, 1886, pp. 171-273.

14

C.Theod., XIII, 3, 5: măsura prescrisă de Iulianus pare să fi avut o răspândire foarte generală: nu numai titularii catedrelor

municipale, ci toţi profesorii vor trebui să fie aprobaţi printr-un decret al curiei locale; este vorba, deci, pentru aceasta din urmă, mai degrabă de a elibera o veritabilă *licentia docendi* decât de a proceda la simple numiri.

15

Legea lui Gratianus privitoare la salariul profesorilor galezi (*C.Theod.*, XIII, 3, 11): ea a putut fi foarte bine inspirată de Ausonius, chiar dacă acesta nu era încă, la acea dată, investit cu prefectura pretoriană. A. PIGANIOL, *L'Empire chrétien*, 2[e] éd., Paris, 1972, p. 357, n.6, găseşte „temerară" conjectura lui SCALIGER şi a lui J. R. PALANQUE (*Essai sur la Préfecture du Prétoire du Bas-Empire*, Paris, 1933, p. 49), care corectează în *Ausonio* adresa oficială *Antonio ppo. Galliarum* a acestei legi.

Textul prevede ca onorariile să fie plătite *a fisco*: continuarea (*nec uero iudicemus liberum ut sit cuique ciuitati suos doctores et magistro placito sibi iuuare compendio*) arată că expresia trebuie să fie înţeleasă din bugetul comunal, şi nu din tezaurul imperial, cum părea la început (cf., în acelaşi sens, C. JULLIAN, *Histoire de la Gaule*, t.VIII, p. 249, n.1, şi deja GODEFROY, *ad. loc.*, dar *contra* St. F. BONNER, *AJPH.*, 1965, pp. 124-135).

16

Constituţia din 27 februarie 425 a creat oare o Universitate de Stat la Roma în acelaşi timp cu cea din Constantinopol? Se pare că nu. Faptul că a fost semnată de doi împăraţi, Theodosius al II-lea şi Valentinianus al III-lea, nu face decât să răspundă ficţiunii legale a unităţii colegiului imperial şi nu înseamnă câtuşi de puţin că Valentinianus al III-lea, care guvernează Occidentul, intenţionează s-o aplice în ce-l priveşte; că ea figurează în *Codul Iustinian* (XI, 19) la rubrica *De studiis liberalibus urbis Romae et Constantinopolis*, se explică printr-o reminiscenţă a *Codului Theodosian*, al cărui titlu XIV, 9, care conţine aceeaşi rubrică, reuneşte de fapt această constituţie din 427 (XIV, 9, 2) cu legea lui Valentinianus I din 370 (XIV, 9, 1) privitoare la supravegherea de către poliţie a studenţilor din Roma. Textul legii din 427 nu face aluzie decât la Universitatea din Constantinopol, desemnată prin indicaţia topografică pre-

cisă *Capitolii auditorium*, care nu are sens decât pentru Constantinopol (cf. *C.Theod.*, XV, 1, 53).

Pragmatica Sancţiune ne arată, pe de altă parte, că, cel puţin sub Iustinianus, învăţământul superior oficial, la Roma, are o compoziţie diferită de a celui din Constantinopol (el include profesori de medicină şi, dimpotrivă, nu posedă profesori de filosofie: IUST., *Nov.*, *App.* 7, 22).

Măsura privitoare la titlul de *comes* oferit profesorilor emeriţi (legea din 15 martie 425: *C.Theod.*, VI, 21, 1 = *C.Iust.*, XII, 15, 1) este cea care a fost aplicată la Roma din acelaşi motiv ca şi în Orient, cum o arată inscripţia de pe sarcofagul retorului Fl.Magnus, *rhetor urbis aeternae* (DESSAU, 2951) *cui tantum ob meritum suum detulit senatus amplissimus ut sat idoneum iudicaret a quo lex dignitatis inciperet*, cel puţin dacă acceptăm pentru acest text vag interpretarea propusă de DE ROSSI, ap. *Bulletino di archeologia cristiana*, t. I (1863), p. 15.

17

Interesul crescând manifestat de împăraţii Imperiului târziu faţă de problemele educaţiei: cf., de exemplu, remarcile lui A. ALFÖLDI privitoare la politica lui *Valentinien Ier, le dernier des grands Pannoniens*, ap. *Revue d'Histoire comparée* (Budapesta), t. III, reluate şi dezvoltate în *A conflict of ideas în the late Roman Empire, the Clash between the Senate and Valentinian I*, Oxford, 1951.

18

Despre castelele nobililor din Imperiul târziu, cf. R. PARIBENI, *Le Dimore dei Potentiores nel Basso Impero*, ap. *Römische Mitteilungen,* 1940, pp. 131-148. Continuitatea tradiţiilor aristocratice este foarte vizibilă în special în Africa, unde frumoase mozaicuri ne documentează asupra vieţii de ţară a marilor proprietari, din secolul al II-lea până în epoca vandală: cf., de exemplu, planşele lui M.ROSTOWZEW, *Storia... dell'impero romano*, pl. LXII, 1; LXXVIII, 1; LXXX.

19

Societatea cultivată din Gallia secolului al V-lea: cf. A.

LOYEN, *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule aux derniers jours de l'Empire*, Paris, 1943, şi observaţiile mele ap. *Revue de moyen âge latin*, t. I (1945), pp. 198-204.

20

Vergilius în Imperiul târziu şi în special în cercul lui Macrobius: D.COMPARETTI, *Virgilio nel medio evo*, I², Firenze, 1937, pp. 66 (din prima ediţie) sq. şi mai ales 84-93.

21

Umanism contra tehnicitate: există într-adevăr, în Imperiul târziu, o aspiraţie spre o cultură mai tehnică, sufocată însă de umanismul tradiţional, care domină; cf. curioasa mărturie care este *Anonymus de rebus bellicis*. E. A, THOMPSON, *A Roman Reformer and Inventor*, Oxford, 1952, ne duce un moment cu gândul la Leonardo da Vinci; şi, în general, v. datele subliniate, poate cu oarecare bunăvoinţă, de A. PIGANIOL, *Histoire romaine*, t. IV, 2, p. 390: „Progrès des techiques".

22

Istoria stenografiei antice n-a fost încă pe deplin elucidată: cf. WEINBERGER, ap. PAULY-WISSOWA, XI, 2, c.2217-2231, s.v. *Kurzschrift*; celelalte articole din PAULY-WISSOWA privitoare la subiect sunt cu totul nesatisfăcătoare: s.vv. *Exceptor* (VI, 2, 1565-1566, FIEBERGER),Ταχυγραφία (11 R, IV, 2, c. 1926, WEINBERGER), *Tribunus*, nr.11 (*tribunus et notarius*, II R, VI, 2, c.2453-2455, LENGLE), *Notarius* (*Suppl.*,VII, c. 586, W. MOREL), ca şi articolul *Notarius* din DAREMBERG-SAGLIO, IV, 1, pp. 105 b – 106 a (C. LÉCRIVAIN).

Despre stenografia greacă, H.I.M. MILNE, *Greek Schorthand Manuals, Syllabary and Commentary, edited from papyri and waxed tablets in the British Museum and from the Antinoë papyri in the possession of the Egypt Exploration Society*, Londra, 1934; A.MENTZ, *Zwei tachygraphische Papyri der Sammlung Ibscher*, în *Byzantinische Zeitschrift*, 43 (1950), pp 1-9; J. BOUSQUET, *L'Inscription sténographique de Delphes*, *BCH*, 80 (1956), pp 19-32.

Stenografia latină (note tironiene) este, tehnic vorbind, mai

bine cunoscută: W. SCHMITZ, *Commentarii Notarum Tironianarum*, 1893; E. CHATELAIN, *Introduction à la lecture des Notes tironiennes*, Paris, 1900; A. MENTZ, *Die Enstehungsgeschichte der römischen Stenographie,* ap. *Hermes*, t. LXVI (1936), pp. 369-386; *Drei Homilien aus der Karolingerzeit in tironischen Noten (Quellen zur Geschichte der Kurzschrift,* II), Bayreuth, 1942.

Dar ceea ne lipseşte îndeosebi este o istorie a rolului jucat de stenografie şi stenografi în viaţa administrativă, literară şi ecleziastică a Imperiului roman. Această istorie ar fi pasionant de evocat; în aşteptare, vom găsi destule ispite pentru cercetarea care trebuie întreprinsă, în numeroasele note din *Archiv für Stenographie*, şi anume: în special penru rolul stenografiei în biserică, D. OHLMANN, *Die Stenographie im Leben des hl. Augustin*, t. 56 (1905), pp. 273-279, 312-319; E. PREUSCHEN, *Die Stenographie im Leben des Origenes, ibid.*, pp. 6-14; A. WICKENHAUSER, *Beiträge zur Geschichte der Stenographie auf den Synoden des vierten Jahrhunderts n. Chr.*, t. 59 (1908), pp. 4-9, 33-39; *Kleine Beiträge zur Geschichte der antiken Stenographie*, t. 62 (1911), pp. 1-6, 57-64; cf. şi R. DEFERRARI, *The Presence of notarii in the Churches to take down sermons when they were being delivered*, ap. *American Journal of Philology*, 1922, pp. 106-110; A. COMEAU, *Sur la transmission des Sermons de saint Augustin*, ap. *Revue des Études latines*, t.X (1932), p. 422; A. MENTZ, *Ein Schülerschrift mit altgriechischen Kurzschrift: neuen Wachstafeln des Instituts für Altertumswissenschaft Robertinum zu Halle (Saale) (Quellen zur Geschichte der Kurzschrift*. I), Bayreuth, 1940 (Egipt, secolele VI-VII; conţine o transcriere a mai multor texte din Sf. Paulus); J. LALLEMAND, *Une pétition au tachygraphie du bureau du „praeses" d'Arcadie, P. Lond. 2231*, în *Chronique d'Egypte*, 37 (1952), pp. 205-209. În fine, vom găsi o mulţime de texte sugestive reunite de A. J. FESTUGIÈRE, *Antioche païenne et chrétienne*, Paris, 1959, pp. 92, 106, 162, 236-237, 410; J. IRIGOIN, *Lusteum*, 1962, pp. 51-53.

IX. CREŞTINISMUL ŞI EDUCAŢIA CLASICĂ

1

Sf. Dion Chrysostomos, *Despre gloria vană şi cum trebuie ca părinţii să-şi educe copiii:* autenticitatea acestui tratat, contestată fără argumente valabile de C. OUDIN (*Commentarius de*

scriptoribus ecclesiae antiquis, Leipzig, 1722, I, 740), a fost revendicată de S.HAIDACHER, *Des heiligen Johannes Chrysostomus Büchlein über Hoffart und Kindererziehung...*, Fribourg, 1907, şi îmi pare stabilită de J.HILLARD, într-o teză de la Paris, pe care moartea autorului nu i-a permis s-o susţină şi, până acum, s-o vedem publicată; cf., în aşteptare, ediţia B.K.EXARCHOS, München, 1952 (coll. *Das Wort der Antike*, 4) şi traducerea engleză a lui M.L.W. LAISTNER, în *Christianity and pagan Culture in the Later Roman Empire*, Ithaca, 1951, pp. 85-122.

2

Creştinismul ca religie misterică: ar trebui să vorbim aici despre disciplina tainei (adevărurile credinţei nu trebuie să fie divulgate fără precauţie, participarea la ceremonii este rezervată iniţiaţilor), dar acest subiect delicat n-a fost încă elucidat complet; vezi punerile la punct ale lui E.VACANDARD, ap. *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique*, III, c. 1497-1513, şi G.BARDY, *Dictionnaire de Droit canon*, I, c. 913-922; O.PERLER – Th.KLAUSER, *Reallexikon für Antike und Christentum*, t. 1, col. 667-676. După cum sugerează M.G. HOCQUARD, într-o lucrare încă inedită pe care a binevoit să mi-o comunice, este vorba nu atât de o „disciplină" de ordin pedagogic sau preventiv, cât de o practică fondată ca doctrină: „Numai iluminarea botezului iniţia în misterele astfel rezervate, inaccesibile (în fapt, în realitate), fără a fi, din această cauză, secrete".

3

Asupra acelor *didascaloi* ai bisericii primitive, cf. A. HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, I^4, Leipzig, 1923, pp. 332-377.

4

Despre dezvoltarea instituţiei catehumenatului, cf. în special B.CAPELLE, *L'Introduction du catéchuménat à Rome*, ap. *Recherches de Théologie ancienne et médiévale*, V (1933), pp. 129-154; J. LEBRETON, *Le Développement des Institutions*

ecclésiastiques à la fin du IIᵉ et au début du IIIᵉ siècle, ap. *Recherches de Science religieuse*, XXIV (1934), pp.129-164.

5

În legătură cu noţiunea de „tradiţie" în biserica veche, cf. D.VAN DEN EYNDE, *Les Normes de l'Enseignement chrétien dans la Littérature chrétienne des trois premiers siècles*, teză, Louvain, 1933.

6

Evreii din Alexandria, în timpul lui Philon, celebrau o sărbătoare în amintirea traducerii Septuagintei (PHIL., *V. Moys.*, II, 7, 41); mai târziu (*Tosephta*, glossă la Megillat Ta'anit. 50), această zi a devenit o zi de post şi de doliu, „ca expiere pentru păcatul comis când Torâ(h) a fost divulgată în limba Goyim-ilor"; cf. alte mărturii analoge ap. M. SIMON, *Verus Israel*[2], Paris, 1964, p. 348, n.4; de adăugat: HERBAN. *P.G.*, t.86, c. 623 C.

Totuşi, cotitura, care se schiţează foarte devreme (IUST., *Tryph.*, 68,7 1), n-a avut loc într-un mod atât de rapid cum s-a spus adesea: M. SIMON (*ibid.*, pp. 350-351) a reunit diferite indicii care atestă supravieţuirea traducerii greceşti a Bibliei la evreii din primele secole ale Imperiului.

7

Despre educaţia rabinică, cf. T. PERLOW, *L'Éducation et l'Enseignement chez les Juifs à l'époque talmudique*, teză de la Paris, 1931, căreia nu-i adaugă nimic: N. DRAZIN, *History of Jewish education from 515 B.C.E. to 220 C.E. (during the periods of the second Commonwealth and the Tannaim)*, *The Johns Hopkins University Studies in Education*, 29, Baltimore, 1940.

8

Despre Şcolile siriene: J. B. CHABOT, *L'École de Nisibe, son Histoire, ses Statuts*, ap. *Journal Asiatique*, 9,VIII (1896), pp.

43-93; *Narsai le Docteur et les Origines de l'École de Nisibe*, *ibid.*, 10, VI (1905), pp. 157-177; E. R. HAYES, *L'École d'Edesse*, teză, Paris, 1930 (mediocră); H. KIHN, *Theodor von Mopsuestia und Junilius Africanus als Exegeten*, Fribourg, 1880.

9

Osmoza culturală: H. DAVENSON, *Fondements d'une Culture chrétienne*, Paris, 1934, pp. 82-83, 57-68.

10

Sunt perfect conştient de anacronism: distincţia natură-supranatură nu aparţine gândirii creştine antice şi n-a fost elaborată decât târziu, de teologia medievală; cf. H. DE LUBAC, *Surnaturel, Études historiques*, Paris, 1946.

11

Opoziţia Părinţilor Bisericii faţă de cultura clasică: analiza ei a fost foarte des încercată; vezi mai ales: P. DE LABRIOLLE, *Histoire de la Littérature latine chrétienne*[3], 1947, pp. 14 sq.; F. BOULENCER, *Introd.* la ediţia sa a Sf. BASILIOS, *Aux Jeunes Gens...*, Paris, 1935, pp. 16-23; H.-I. MARROU, *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique*, pp. 339-356; H. FUCHS, *Die frühe Kirche und die antike Bildung*, în *Die Antike*, V, 1929, pp. 107 sq.; C. L. ELLSPERMANN, *The attitude of the early Christian Fathers toward pagan Literature and Learning*, Washington, 1949 (coll.*Patristic Studies*. 82) şi, în primul rând, H. HAGENDAHL, *Latin Fathers and the Classics*, Göteborg,1958 (*Studia Graeca et Latina Gothoburgensia*, 6), care se ocupă în mod special de cazul sfântului Hieronymus.

12

Interdicţia pentru episcop (şi, de asemenea, pentru ceilalţi membri ai clerului) de a se deda la lecturi profane, cf. B. DOLHAGARAY, ap. VACANT-MANGENOT-AMANN, *Dictionnaire de Théologie catholique*, t.III, 1, c.607-608, s.v. *Compétence*

(Science); B. BOTTE, *Bulletin de Théologie ancienne et médiévale*, 6 (1950-1953), nr.283, a contestat valoarea mărturiilor invocate în text, dar articolul mai recent al lui G. G. MEERSSEMAN, „*In libris gentilium non studeant.* L'étude des classiques interdite au moyen âge?", *Italia Medioevale e Umanistica*, 1 (1958), pp. 1-3, ne-a încurajat în menţinerea interpretării noastre.

Ch. MUNIER, *Les statuta Ecclesiae Antiqua,* Paris, 1960 (ele ar fi ale lui Gennadius din Marssilia şi redactate între 476 şi 485).

13

Pentru distincţia dintre cultura în sens generalizat şi cultura preparatorie (aceasta din urmă, subdivizată la rândul ei în cultură perfectivă şi cultură formală), cf. volumul meu *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique*, pp. VI-VIII.

14

Despre veritabila importanţă a lui *Hom.XXII* de Sf. Basilios: cf. tot al meu *Saint Augustin*, p. 396, n.2, şi, mai târziu, S. GIET, *Les Idées et les Doctrines sociales de saint Basile*, Paris, 1941,pp. 217-232.

15

Există, totuşi, un precedent: împăratul Maximinus Daia recomandase profesorilor de şcoală primară să-şi facă elevii să studieze şi să înveţe pe dinafară *Faptele lui Pilat*, pline de blasfemii împotriva lui Christos (EUSEBIUS, *Hist. Eccl.*, IX, 5, 1; 7,1).

16

Un text emoţionant al Sf. Basilios ni-i arată pe copiii din Kaisareia fericiţi să abandoneze pentru o zi tăbliţele şi şcoala, făcându-şi în inocenţa lor o sărbătoare din tristeţea generală, la rugăciunile ordonate de episcop în împrejurarea foametei provocate de o perioadă de secetă (*Hom.*, VIII, 72, *P.G.*, 31, 309) în anul 368: situaţie care presupune între părinţi, profesori şi biserică o atmosferă de încredere şi cooperare.

17

Textul arab al *Canoanelor lui Hippolytos*, publicat de D.B.VON HANEBERG, München, 1870 (şi, pentru c.12, care ne interesează, şi ap. *Sitzungsberichte* ale Academiei de Ştiinţe din München, 1869, 2, pp. 43-44), după două manuscrise romane, este în foarte mare măsură corupt; traducerea latină pe care o urmează H.ACHELIS, ap. HARNACK-GEBHARDT, *Texte und Untersuchungen,* VI, 4, pp. 80-81, nu este satisfăcătoare; L. MASSIGNON a avut bunăvoinţa de a mă ajuta în utilizarea acestui pasaj dificil; împreună, am ţinut seama de traducerea germană pe care o dă W. RIEDEL, *Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, Leipzig, 1900, p. 206, utilizând o recenzie, pe care din nefericire n-a publicat-o, a manuscriselor din Berlin.

18

În epoca turcă, copiii greci pronunţau invocaţia Σταυρέ, βοήθει μοι „citind" crucea trasată la începutul alfabetului lor: G. CHASSIOTIS, *L'Instruction publique chez les grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs*, Paris, 1881, p. 16.

19

Despre *lectores infantuli,* vezi materialele reunite de J.QUASTEN, *Musik und Gesang in den Kulten der heidnischen Antiken und christlichen Frühzeit* (*Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen*,XXV), Münster, 1930, pp. 133-141.

20

RUFINUS, *H.E.*, X, 15: precizăm că poate fi vorba de un episod legendar; cronologia creează dificultăţi (episcopul pus în scenă ar fi Alexandros, care n-a urcat pe scaunul din Alexandria decât în 312; Athanasios, născut prin 293-295, era deja prea în vârstă). Dar asta nu are prea mare importanţă: afabulaţia povestirii este cea care ne interesează, nu istoricitatea faptului.

21

Despre şcolile teologice din secolele II-III, cf. în special articolele lui G.BARDY, *Les Écoles romaines au II^e siècle,* ap. *Revue d'Histoire ecclésiastique,* XXVIII (1932); *Aux origines de l'École d'Alexandrie,* ap. *Recherches de Science religieuse,* XXVII (1937), pp. 65-90; *Pour l'Histoire de l'École d'Alexandrie, ap. Vivre et Penser,* II (1942), pp. 80-109.

22

Privitor la statuia romană a lui Hippolytos, cf. H.LECLERCQ, ap. *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie,* t.VI, 2, c. 2419-2460; G. DE JERPHANION, *La Voix des Monuments,* p. 303, n.1; în legătură cu monumentele funerare creştine unde defunctul este reprezentat ca „filosof", cf. volumul meu, Μουσικὸς 'Ανήρ, ed. a II-a, Roma, 1964, pp. 269-289.

23

F. SCHEMMEL, *Die Schule von Caesarea in Palaestina,* ap. *Philologische Wochenschrift,* 1925, c. 1277-1280.

24

Sf. Augustinus ca teoretician al unei culturi creştine: cf. lucrarea mea, *Saint Augustin et la Fin de la Culture antique,* pp. 331 sq.

X. APARIŢIA ŞCOLILOR CREŞTINE DE TIP MEDIEVAL

1

Subiectul, căruia prezentul capitol şi epilogul nu i-au putut contura decât o schiţă sumară, a făcut obiectul unui studiu minuţios din partea lui P. RICHÉ, *Éducation et culture dans l'Occident barbare (VI^e - VIII^e siècles),*Paris, 1962 (*Patristica Sorbonensia,* 4), la care suntem fericiţi să putem trimite acum cititorul.

2

Despre numele de „abate" la solitarii din Egipt, cf. articolul lui J.DUPONT, ap. *La Vie Spirituelle*, 1947, n.321, pp. 216-230.

3

P. SANZ, *Griechische literarische Papyri christilichen Inhaltes*, I (*Biblica, Väterschriften und Verwandtes*), nr.XXIV (29274), în: *Mitteilungen aus der Papyrussammlung der National-bibliothek in Wien, N.S.*, IV, Baden b.Wien, 1946.

4

RUFINUS, *Apol.*, II, 8: Rufinus este cel care-l acuză pe Sf. Hieronymus de a fi infidel jurământului său din *Vis*, predând clasicii păgâni elevilor săi din Bethleem. Dar, observă cu fineţe F. CAVALLERA, *Saint Jérôme*, t.I, p. 202,n.1, în replica sa Sf. Hieronymus, contrar obiceiului, nu respinge acuzaţia; tăcere care poate trece drept consimţire.

Acest celebru episod a fost adesea studiat: vezi, pentru evoluţia psihologică a lui Hieronymus însuşi, H.HAGEN-DAHL, *Latin Fathers and the Classics*, pp. 318-328; pentru posteritatea sa literară, P.ANTIN, *Autour du songe du saint Jérôme*, *REL*, 41 (1963), pp. 350-377.

5

Am reprodus faptul bazându-mă pe autoritatea, la drept vorbind destul de suspectă, a lui L. Bréhier (mai recent, ap. *La Civilisation byzantine*, Paris, 1950, p. 500); canoanele din Chalkedon nu conţin, într-adevăr, nimic de acest fel: este doar interzis călugărilor să ţină „casă deschisă", κοσμικὰ καταγώγια (c.24, ed.Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, II, 1, 2, p. 358). Este adevărat, totuşi, că o asemenea interdicţie a fost nu o dată reînnoită de dreptul canonic byzantin: cf. mai departe, p. 623, n.3.

6

Mânăstirea savantă a sfântului Augustinus la Thagasta: M.MELLET, *L'Itinéraire et l'Idéal monastiques de saint Augustin,* Paris, 1934, pp. 19-29; P. MONCEAUX, ap. *Miscellanea Agostiniana,* II, Roma, 1931, pp. 70-75.

7

Lectoratul copiilor: cf. capitolul precedent, n.19; despre locul său în cariera ecleziastică, cf, L. DUCHESNE, *Origines du Culte chrétien*[5], pp. 366-367: „cea mai mare parte dintre carierele ecleziastice pe care le cunoaştem în detaliu au început prin lectorat. Este cazul sfântului Eusebius din Vercellae, al tatălui papei Damasius, al papilor Liberius şi Siricius, al diaconului din Faesulae, Romulus, al sfântului Epiphanius din Pavia al multor altora..." Inscripţiile citate sunt: DIEHL, 967, 970, 972.

8

Originile şcolii episcopale. E dificil să determinăm data apariţiei sale: sursele de care dispunem, înainte de toate *Vieţile sfinţilor,* trebuie utilizate cu precauţie. Dacă ar fi să dăm crezare unei vieţi a sfinţilor Victor şi Victorius de Mans, încă din secolul al IV-lea, Sf.Martinus din Tours şi-ar fi asumat sarcina de a educa în vederea sacerdoţiului un copil de zece ani: *AA. SS.,* Jul.V. 146 C, F. Dar acest text este lipsit de valoare istorică şi existenţa însăşi a unuia dintre cei doi eroi ai săi este fantezistă: cf.H.LECLERCQ, ap. *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie,* t.X, 2, c. 1478-1480.

9

Asupra istoriei parohiilor rurale din Gallia, cf. cartea clasică a lui P. IMBART DE LA TOUR, *Les Paroisses rurales du IV^{e} au XI^{e} siècle,* Paris, 1900, precum şi corectările sau completările aduse doctrinei sale de W. SESTON. *Note sur les origines religieuses des Paroisses rurales,* ap. *Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses,* 1935, pp. 243-254; cele două puncte de vedere sunt mai degrabă complementare decât contradictorii:

cf. F. CHATILLLON, *Locus cui nomen Theopoli est,* Gap, 1943, pp. 125-126,135, n.57.

10

Druizii ca educatori ai Irlandei păgâne: H. HUBERT, Les *Celtes depuis l'époque de la Tène,* Paris, 1932, pp. 279-281, şi deja despre Gallia antică, CAES., *G.,* VI,14, 2-6: G. JULLIAN, *Histoire de la Gaule,* t.II, p. 106.

11

Şcoala merovingiană este o şcoală religioasă: H.PIRENNE a susţinut un punct de vedere exact opus în expozeul său *De l'Etat de l'Instruction des Laïques à l'époque mérovingienne,* ap. *Revue bénédictine,* XLVI (1934), pp. 165-177. Mă bazez cu încredere pe judecata cititorului imparţial care va dori să confrunte cele două opinii ale noastre. Pirenne măreşte şi deformează sistematic importanţa textelor: nu văd în nici o parte că ar fi vorba, cum ar dori el, de *şcoli* laice în Gallia merovingiană; toate *şcolile* a căror existenţă o constatăm sunt şcoli religioase, monastice, episcopale şi (în majoritate) parohiale. Vezi, de altfel, şi P. RICHÉ, *L'Instruction des laïcs en Gaule mérovingienne au VII^e siècle,* în *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo,* V, Spoleto, 1958, pp. 873-888.

12

Anacronismul a fost comis: apologetica romantică, obişnuită, după exemplul lui Chateaubriand, să celebreze rolul Bisericii ca factor pozitiv de cultură, a exagerat sistematic valoarea mărturiilor referitoare la şcolile creştine din secolele V-VI: a se vedea, de exemplu, A.-F. OZANAM, *La civilisation chrétienne chez les Francs,* Paris, 1849; M.ROGER este cel căruia-i revine meritul de a fi pus la punct problema, în teza sa, fundamentală pentru subiectul nostru, *L'enseignement des lettres classiques d'Ausone à Alcuin,* Paris, 1905.

13

GREG. MAGN., *Reg.*, XI, 34: interpretarea acestei scrisori a dat naştere la numeroase discuţii; cf. deja vechea teză a lui H.-J. LEBLANC, *Utrum B. Gregorius Magnus litteras humaniores et ingenuas artes odio persecutus sit*, Paris, 1852, şi mai ales, acum: H. DE LUBAC, *Exégèse médiévale*, II,1, pp. 53-77, *„La barbarie de saint Grégoire“.*

14

Atenţie, totuşi: opera lui Vergilius *Gramaticul* (nu este el, de altfel, mai degrabă irlandez decât tolosan?) poate că nu este decât o parodie destinată să ridiculizeze îndrăznelile verbale ale acelor *Hisperica Famina.* Aceste texte, irlandeze de data aceasta, incontestabil, au fost scrise serios şi nu sunt deloc mai puţin abracadabrante!

EPILOG

1

Despre educaţia byzantină şi în mod deosebit despre învăţământul superior: F.FUCHS, *Die höheren Schulen von Konstantinopol im Mittelalter, Byzantinisches Archiv* (*suppl.* la *Byzantinische Zeitschrift*), VIII, Leipzig, 1926; J.M. HUSSEY, *Church and learing in the byzantine Empire*, 867-1185, Oxford-London, 1937; L. BRÉHIER, *La Civilisation byzantine*, Paris, 1950 (*L'Evolution de l'Humanité*, 32 ter), pp. 456-503; excelenta expunere a lui G. BUCKLER, *Byzantine Education,* în N.H.BAYNES-H.ST.L.B.MOSS, *Byzantium. an Introduction to East Roman Civilization,* Oxford, 1948, pp. 200-220; v. mai ales, acum, P. LEMERLE, *Le premier Humanisme byzantin, notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xᵉ siècle*, Paris, 1971.

Există un punct asupra căruia se cuvine să atragem atenţia byzantinologilor: ei subliniază cu uşurinţă paralelismul dintre programul studiilor superioare byzantine şi cel al şcolii filosofice neoplatonice (cf.: O. SCHISSEL VON FLESCHENBERG, *Marinos von Neapolis und die neuplatonischen Tugendgrade,* Athena, 1928). Asta înseamnă, că, de acum, cultura filosofică ar fi devenit regula, că Platon l-ar fi învins, tardiv, pe Isokrates? Sau filosofia

rămâne o încununare rezervată elitei? Ar trebui studiat ce a devenit, în epoca byzantină, tensiunea dialectică, pe care am înfăţişat-o ca fiind atât de profundă în epoca hellenistică şi în cea romană, dintre cei doi poli ai culturii clasice.

Asupra învăţământului elementar, încă nu prea bine cunoscut, cf. cele câteva informaţii ap. F. DVORNIK, *Les Légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, *Byzantinoslavica*, Suppl., I, Praga, 1933, pp. 25-33.

2

Despre umanismul din timpul Paleologilor, cf. R. GUILLAND, *Essai sur Nicéphore Grégoras. l'Homme et l'Oeuvre*, Paris, 1926, pp. 55 sq., 111 sq.

3

Interdicţia de a primi "copii ai epocii" în mânăstirile din Byzanţ: cf. datele prezentate de L. BRÉHIER, *art.cit.*, ap. *Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses*, 1941, pp. 63-64.

4

Originile şcolii patriarhale din Constantinopol: cf. tot BRÉHIER, *ibid.*, pp. 42-44, care trimite la mărturia lui ANANIAS DE SCHIRAG (v.600-650), *Autobiografie*, trad. CONYBEARE, ap. *Byzantinische Zeitschrift*, VI (1897), pp. 572-573.

5

Despre şcoala greacă după 1453: G. CHASSIOTIS, *L'Instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Paris, 1881, pp. 14 sq. Vom observa că, spre deosebire de Occident, învăţământul superior n-a dispărut niciodată în Orient, dat fiind că, imediat după luarea Constantinopolului, Mahomed al II-lea restabilea patriarhatul în folosul lui Gennadios Scholarios, care, la rândul său, se grăbea să reconstituie în Fanar şcoala patriarhală: CHASSIOTIS, *op. cit.*, pp. 4; 34-42. În legătură cu exerciţiile şcolare de

tip încă antic, acelaşi autor trimite la F. POUQUEVILLE, *Voyage de Morée,* Paris, 1805, pp. 267-270.

6

În legătură cu *La Vie scolaire dans les monastères d'Irlande au Ve-VIIe siècles,* cred că e suficient să citez acest articol cinstit documentat al lui A. LORCIN, ap. *Revue du Moyen-Age latin,* t.I,. 1945, pp. 221-236, în ciuda criticilor care i-au fost adresate de P. GROSJEAN, ap. *Analecta Bollandiana,* t. LXIV (1946), p. 323 (expunerea lui J.RYAN, *Irish Monasticism, Origins and early development,* Dublin, 1931, pp. 200-216, 360-383, la care ne trimite P. Grosjean, este de-a dreptul decepţionantă).

7

P. RICHÉ m-a dojenit în legătură cu acest subiect: *Éducation et culture...,* pp. 59-60, 72-75, şi deja în: *La Survivance des écoles pubiques en Gaule au Ve siècle.* ap. *Le Moyen Age.* 1957, pp, 421-436. Să-i concedem că şcoala municipală *a putut* subzista în anumite locuri privilegiate, dar tonul scrisorii lui Sidonius Apollinaris, IV, 3, p. 256, pe care el se sprijină în esenţă (*...apud municipales et cathedrarios oratores*) este foarte retoric şi poate că n-ar trebui să urmăm îndeaproape mărturia lui...

8

Profesorii contemporani lui Sidonius Apollinaris erau ei altceva decât preceptori privaţi? Cf. A. LOYEN. *Sidoine Apollinaire et l'esprit précieux en Gaule,* Paris, 1943, p. 93.

9

Despre sfârşitul romanităţii în provinciile danubiene, cf. A. ALFÖLDI, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien,* II (Ungarische Bibliothek, I R., 12), Berlin, 1926, p. 575.

Privitor la şcolile din Hispania vizigotă: R. MENÉNDEZ PIDAL, *Historia de España,* t. III, *España Visigoda,* Madrid, 1940, pp. 343 (M.TORRES), 391, 397 (n.88), 398, 416, 418-423 (J.PÉREZ DE URBEL).

10

Despre *Pacea vandală*, cf. articolul (*La Paix Vandale*), animat fără îndoială de o oarecare înverşunare polemică, al lui C.SAUMAGNE, ap. *Revue Tunisienne*, 1930, şi cartea, care de asemenea este împinsă pe alocuri până la paradox, a lui Chr. COURTOIS, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris, 1955, în care pp. 310-324 împrumută de la C.Saumagne teza şi titlul.

Asupra mediului intelectual şi universitar din Cartagina vandală, cf. materialele reunite de A. AUDOLLENT, *Carthage romaine*, Paris, 1901, pp. 749-766.

11

Vestigii ale creştinismului şi latinităţii în Maroc şi Orania: J.CARCOPINO, *Le Maroc antique*, Paris, 1943, pp. 288-301.

12

Sur les derniers temps du christianisme en Afrique: cf., sub acest titlu, frumosul expozeu al lui W. SESTON, ap. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, LIII (1936). pp. 101-124; cf. şi C. COURTOIS, *Grégoire VII et l'Afrique du Nord, remarques sur les communautés chrétiennes d'Afrique au XI^e^ siècle*, ap. *Revue historique*, CXCV (1943). pp. 97-122, 193-226.

13

Ultimele şcoli clasice din Roma: privitor la Felix, ultimul, cronologic vorbind, dintre titularii cunoscuţi ai catedrei oficiale de retorică din Roma, cf. articolul meu *Autour de la Bibliothèque du pape Agapit*, ap. *Mèlanges d'Archéologie et d'Histoire*, XLVIII (1931), pp. 157-165; îl regăsim deja pensionat în 534; cf. şi, în linii generale, P.RICHÉ, *Éducation et culture...*, pp. 65-69, 393-400.

14

Studiile lui Fortunatus la Ravenna: vezi P.RICHÉ, *op. cit.*, p. 186; cf. 64.

15

Aceeaşi opoziţie între cultura clasică şi cultura creştină subzistă paralel în Gallia, atâta timp cât mai supravieţuieşte acolo ceva din tradiţia antică: v., de exemplu, prin anul 408, satira sfântului PAULINUS (din Beterrae?), *Ad Salmonem* (*CSEL*, XVI,1), vv. 76-79; şi, în general, P.RICHÉ, *op. cit.*, pp. 126-134.

16

În legătură cu centrul de înalte studii religioase pe care papa Agapetus şi Cassiodorus au încercat să-l instaureze la Roma, v. tot RICHÉ, pp. 172-177.

17

Despre opera lui Cassiodorus, v. P.COURCELLE, *Les Lettres grecques en Occident. de Macrobe à Cassiodore*[2], Paris, 1948, pp. 313-388; cf. şi A. VAN DE VYVES, *Cassiodore et son oeuvre*, ap. *Speculum*, VI (1931), pp. 244-292; *Les Institutiones de Cassiodore et sa fondation à Vivarium*, ap. *Revue Bénédictine*, LXIII (1941), pp. 59-88; P. RICHÉ, *op. cit.*, pp. 204-212.

18

Despre „renaşterea" longobardă: P.RICHÉ, *ibid.*, pp. 383-392, 455-467, fără a neglija totuşi R.BEZZOLA. *Les Origines et la Formation de la littérature courtoise en Occident (500-1200)*, I, *La Tradition impériale de la fin e l'antiquité au XI*[e] *siècle* (*BEHE*, fasc. 286), pp. 24-33. Autorul nu descrie aici decât un aspect, dar este cel mai interesant: el ne arată că un mic firicel al tradiţiei şcolare *profane* s-a menţinut de-a lungul evurilor obscure, legând astfel cultura antică de sectorul laic al culturii medievale, pe care a fi excesiv s-o limităm strict la filonul religios.

REFERINŢE

Operele apocrife sunt indicate cu numele autorului căruia i le-a atribuit tradiția, sigla acestui nume fiind pusă între paranteze drepte; astfel, [PLAT.]. *Ax.* = Pseudo-Platon, *Axiochos*.

A.A. SS. Acta Sanctorum (des Bollandistes).

A.A. SS. Hib. C. de Smedt et J. de Backer, Acta Sanctorum Hiberniae ex codice Salmanticensi, Bruges-Edimbourg, 1888.

ABAW. Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.

ABKK. Amtliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen, monatlich erscheinendes Beiblatt zum Jahrbuch der kgl. Preussischen Kunstsammlungen, Berlin.

Aboth. Traité Pirke Aboth au Talmud de Babylone (IV, 9).

ABSA. Annual of the British School at Athens.

Act. Actes des Apôtres au Nouveau Testament.

Aeg. Aegyptus, Rivista di Egittologia e di Papirologia.

Aép. L'Année Epigraphique (tirage à part de la Revue des Publications Epigraphiques relatives à l'antiquité romaine, annexée à la Revue archéologique).

Ai. Africa Italiana.

AIPhHOS. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves.

AJPh. American Journal of Philology.

ALBIN. Albinos.

Isag. Introducere în filosofia lui Platon.

Epit. Rezumat al filosofiei lui Platon.

ALCID. Alkidamas.

Soph. Contra sofiștilor.

ALCMAN.
Fr. Fragmente, în Bergck, Poetae Latini Graeci.
AM. Mitteilungen des deutsches archaeologisches Instituts, Athenische Abteilung.
AMM. Ammianus Marcellinus.
ANAT. Anatolios din Laodikeia.
Dec. Sur la Décade (P. Tannery, Mémoires scientifiques, III, pp. 12-25).
ANN. COMN. Anna Comnena.
Alex. Alexiada (paginația din ed. Leib).
ANTYLL. Antyllus.
Anth. Antologia Palatină.
APAW. Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Berlin.
APF. Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete.
APP. Appianos.
Pun. Războaiele punice.
[AP. TYAN.] Pseudo-Apollonios din Tyana.
Ep. Scrisori.
APUL. Apuleius.
Flor. Florida.
Mund. De mundo.
Plat. Despre învățătura lui Platon.
AR. Aristofan.
Ach. Acharnienii.
Nub. Norii.
ARAT. Aratos din Soloi.
Ph. Phainomena.
AR. BYZ. Aristophanes din Byzanț.
Onom. Sur les Noms d'Age (ed. E. Miller, Mélanges de littérature grecque, Paris, 1868).
ARCHYT. Archytas din Tarent.
Fr. Fragmente din ed. Diels, Fragmente der Vorsokratiker, § 47 (35).
ARSTD. Aelius Aristeides.
D. Nr. de ordine al discursurilor din ed. Dindorf.
K. Id., ed. Keil.
Rhet. Retorica.
ARISTOX. Aristoxenos din Tarent.
ARIST. Aristotel.
Ath. Constituția atenienilor (capitole și paragrafe ale ed. Kenyon).
Fr. Fragmente (nr. de ordine din ed. Rose).
Pentru celelalte opere, se trimite la cărți, pagini, coloane și rânduri din ed. Bekker.
Met. Metafizica.

Nic. Etica Nicomahică.
Oec. Economica.
P. A. Despre părțile animalelor.
Poet. Poetica.
Pol. Politica.
Probl. Probleme.
Rhet. Retorica.
ASFNA. Annuaire de la Société française de Numismatique et d'Archéologie.
ATH. Athenaios, Banchetul sofiștilor (ed. Casaubon).
ATHAN. Athanasios din Alexandria.
V. Ant. Viața Sfântului Antonios.
ATENAG. Athenagoras, Apologia creștinilor.
AUG. Sf. Augustinus din Hippona.
Civ. Dei. Despre cetatea lui Dumnezeu.
Conf. Confesiuni.
Doctr. chr. Despre doctrina creștină.
Ep. Epistole.
Mus. Despre muzică.
Ord. Despre ordine.
Qu. div.83. Despre 83 de probleme diverse.
Serm. Predici.
Sol. Solilocvii.
AUG. IMP. Împăratul Augustus.
R. G. Res Gestae.
AUS. Ausonius.
Ecl. Ecloge.
Ep. Epistole.
Epigr. Epigrame.
Grat. act. Mulțumiri aduse lui Gratianus, pentru consulatul său.
Prof. Profesorii din Burdigala.
Protr. Exhortație către nepotul său (= Epistole, XXII, Idile, IV).
BABR. Babrios, Fabule (ed. Crusius).
BABELON. E. Babelon.
Monn. Rép. Description historique et choronologique des Monnaies de la République romaine, vulgairement appelées Monnaies consulaires, Paris, 1885-1886.
BAC. G.-B. de Rossi, Bulletino di Archeologia christiana.
BAR HEBR. Bar Hebraeus.
Nomocan. Nomocanon, ap. A. Mai, Scriptorum Veterum Nova Collectio, t. X, Roma, 1838.
BARN. Epitre de Barnabé.
BAS. Sf. Basilios din Kaisareia.

Ep. Epistole (nr. de ordine și coloană din vol. 32 din P. G.).
Hom. Predici (Hom. XXII = Către tineri, despre lectura autorilor profani.
Reg. brev. Reguli scurte.
Reg. fus. Reguli lungi.

B. Bathra. Traité Baba Bathra au Talmud de Babylone (IV, 3).

BCH. Bulletin de Correspondance hellénique.

BED. Venerabilul Beda.
H. Abb. Histoire des abbés de Warmouth et Jarrow (col. du t. 94 de la P. L.).

BEHE. Bibliothèque de l'Ecole pratique des Hautes-Etudes (section des Sciences historiques et philologiques).

BENED. Sf. Benedictus din Nurcia.
Reg. Regula monahilor.

BGU. Aegyptische Urkunden aus den königlichen (sau: staatlichen Museen zu Berlin: Griechische Urkunden.

BIFAO. Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire.

BKT. Berliner Klassikertexte herausgegeben von der Generalverwaltung des (königliche) Museen zu Berlin.

BSAA. Bulletin de la Société archéologique d'Alexandrie.

BSNAF. Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France.

C. Canon (concilii citate).

CAES. AR. Sf. Caesarius din Arelas (ed. Morin, vol. III).
Ep. Epistole.
Mon. Regula monahilor.
Virg. Regula călugărițelor.
Vit. Viața Sfântului Caesarius scrisă de discipolii săi.

CALL. Callimach.
Ep. Epigrame (nr. din ed. Cahen).

Callinos din Efes.
Fr. Fragmente, ed. Bergk, Poetae Lyrici Graeci.

Can. Hipp. Canoane (arabe) ale lui pseudo-Hippolytus.

CARCOPINO. J. Carcopino.
Maroc. Le Maroc antique, Paris, 1943.

CASSIAN. Dion Cassianus.
Conf. Conferințe cu Părinții din Deșert.
Inst. Instituții monastice.

CASSIOD. Cassiodorus.
Inst. Instituții.
Var. Scrisori variate.

CAT. Cato Censorul.
Agr. Tratat despre agricultură.

CATULL. Catullus.

/CEB./ Pseudo-Kebes.
CENSOR. Censorinus, Despre ziua de naștere.
CHRYS. Dion Chrysostomos.
Adv. opp. Contra detractorilor vieții monastice (cărți, capitole, coloane, din vol. 47 al P. G.).
Inan. gl. Despre gloria deșartă și cum trebuie ca părinții să-și crească copiii (capitole și paragrafe).
CIC. Cicero (cărți, paragrafe și nu capitole).
Arat. Traducere din Aratos.
Att. Scrisori către Atticus.
Br. Brutus.
Coel. În apărarea lui M. Coelius.
De Or. Despre orator.
Div. Despre divinație.
Fam. Scrisori către prieteni.
Har. resp. Despre răspunsul haruspicilor.
Her. Retorica către Herennius.
Inv. Despre invențiune.
Leg. Despre legi.
Off. Despre îndatoriri
Or. Oratorul.
Pis. Împotriva lui L. Piso.
Resp. Despre Republică.
Sen. Despre bătrânețe.
Tim. Traducerea dialogului Timaios de Platon.
Tusc. Tusculane.
Verr. Al doilea discurs contra lui Verres.
C. Gloss. Lat. Corpus Glossariorum Latinorum.
CIG. Corpus Inscriptionum Graecarum.
CIL. Corpus Inscriptionum Latinarum.
C. Just. Codexul lui Iustinianus.
CLAUD. Claudianus.
Carm. min. Poeme minore.
Fesc. Epitalamul lui Honorius și al Mariei.
CLEM. Sf. Clemens din Alexandria.
Paed. Pedagogul.
Strom. Stromata (cărți, capitole și paragrafe ale ed. Stählin).
CLEM. ROM. Sf. Clemens din Roma.
I. Cor. Prima epistolă către corintieni.
Col. Sf. Paulus, Epistolă către colossieni.
Conc. merov. Concilia merovingici aevi, ed. Maassen (Monumenta Germaniae Historica, Leges, III, Concilia, I).
Const. Apost. Constituții apostolice (în: F. X. Funk, Didascalia et constitutiones apostolorum).
CONWAY. R. S. Conway, The Italic Dialects, edited with a

Grammar and a Glossary, Cambridge, 1897.

I. Cor. Sf. Paulus, prima epistolă către corintieni.

CRUM. W. E. CRUM (împreună cu H. E. Winlock și H. G. Evelyn White).

Epiph. The Monastery of Epiphanius at Thebes, II, Coptic, Greek ostraca and papyri, New York, 1926.

CSEL. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, editat de Academia de Științe din Viena.

C. Theod. Codul lui Theodosius.

/CYPR./ Pseudo-Sf. Cyprianus din Cartagina.

Spect. Despre spectacole.

DC. Dio Cassius, Istoria romană.

D. CHR. Dion Chrysostomos (Dion din Prousa).

Or. Discursuri.

DEM. Demosthenes.

Aph. Împotriva lui Aphobos.

Cor. Despre coroană.

Euerg. Împotriva lui Euergos.

DESSAU. H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae.

DH. Dionysios din Halikarnas.

(fără indicarea titlului) Antichități romane.

Comp. Despre compoziția literară.

Dem. Despre elocința lui Demosthenes.

Isoc. Viața lui Isokrates.

Didach. Doctrina celor XII Apostoli.

Didasc. Ap. Învățătura Apostolilor (în F. X. Funk, Didascalia et Constitutiones Apostolorum).

DIDYM. Didymos din Alexandria, Chalkenteros.

DIEHL. E. Diehl, Inscriptiones Latinae Christianae Veteres.

DIOCL. Diocletianus.

Max. edictul lui Maximus, ed. Mommsen.

Dialexeis. Δισσοὶ Λόγοι, ap. H. Diels, Fragmente der Vorsokratiker, § 90 (83).

Dist Cat. Distihuri atribuite lui Cato, ed. Boas.

DITT. W. Dittenberger.

Or. Orientis Graeci Inscriptiones Selectae.

Syll. Sylloge Inscriptionum Graecorum, ed. III.

DL. Diogenes Laertios, Viața și doctrinele filosofilor (cărți, paragrafe, și nu capitole).

DP. Dionysios Periegetul, Descrierea Greciei (ed. Bernhardy).

DS. Diodorus Siculus, Biblioteca istorică.

DURRBACH. F. Durrbach.

Choix. Choix d'Inscriptions de Délos avec traduction et commentaire, t. I, Textes Historiques, Paris, 1922.

D. THR. Dionysios Thrax, Gramatica (paragr. din ed. Uhlig).

Deut. Deuteronom (Vechiul Testament).
Eccli. Ecleziasticul (Vechiul Testament).
EL. Aelianus din Praeneste.
N. A. Despre natura animalelor.
V. H. Varii istorii.
ENN. Ennius (citat, normal, după sursă).
Fr. Sc. Fragmente scenice, ed. Vahlen.
ENNOD. Ennodius din Pavia.
Carm. Poeme.
Decl. Recitări.
Ep. Scrisori.
Eph. Sf. Paulus, Epistolă către efesieni.
Ephoros.
Fr. Fragmente, nr. de ordine din ed. Didot, Fragmenta Historicorum Graecorum.
EPICR. Epikrates.
EPICT. Epiktetos, Cuvântări, redactate de Arrianus.
ESCHN. Aischines.
Amb. Despre falsa ambasadă.
Tim. Împotriva lui Timarchos.
EUCH. Sf. Eucher din Lyon.
Instr. Instrucția.
Laud. er. Elogiul solitudinii.
EUCL. Eukleides.
Elem. Elemente de geometrie.
EUN. Eunapios, Viața sofiștilor (ed. Boissonade).
Lib. Viața lui Libanios.
Proh. Viața lui Prohairesios.
EUPOL. Eupolis, fragmente din Meinecke, Fragmenta Comicorum Graecorum.
EUR. Euripides.
EUS. Eusebios din Kaisareia.
H. E. Istoria eclesiastică.
EUST. Eustathios din Thessalonike, Comentariu la Iliada.
F. Delph. Fouilles de Delphes, publiées par l'Ecole française d'Athènes.
F. Eph. Forschungen in Ephesos, publ. de Institutul arheologic austriac.
FERRAND. Ferrandus din Cartagina, Viața Sf. Fulgentius din Ruspe (ed. Lapeyre).
FERREOL. Saint Ferreolus d'Uzès.
Reg. Regula monastică (n vol. 66 din P. L.).
FEST. Festus, despre semnificația cuvintelor (pagini și rânduri din ed. Lindsay).
FCG. A. Meinecke, Fragmenta Comicorum Graecorum.

FLOR. L. Annaeus Florus.

Virg. Este Vergilius orator sau poet? (capitole și paragrafe din ed. H. Malcovati, Roma, 1938).

FORT. Sf. Venantius Fortunatus.

Frag. Vat. Fragmenta Vaticana (paragrafele ed. Mommsen).

FRONT. Fronto (ed. Naber).

Amic. Scrisori către prieteni.

M. Caes. Corespondență cu Marcus Aurelius.

GAL. Galenus (paginația din ed. Kühn).

Lib. propr. Despre propriile scrieri (vol. XIX, pp. 8 sq.).

Med. phil. Medicul este și filosof (vol. I, pp. 53 sq.).

Met. med. Despre metoda medicală (vol. X, pp. 1 sq.).

Parv. pil. Despre jocul cu mingea mică (vol. V, pp. 899 sq.).

Plat. Despre opiniile lui Platon și Hippokrates (vol. V, pp. 181 sq.).

Protr. Discurs exhortativ (vol. I, pp. 1 sq.).

San. tu. Sfaturi de igienă (vol. VI, pp. 1 sq.).

GELL. Aulus Gellius. Nopți attice.

Gesta ap(ud) Zenoph(ilum), appendix la Optatus din Milevum, *Contra Parmenianum Donatistam, CSEL*, t. 26.

Gram. Lat. Grammatici Latini (ed. Keil).

CHAR. Charisius.

CONS. Consentius.

DIOM. Diomedes.

DON. Donatus.

M. VICT. Marius Victorinus.

POMP. Pompeius.

PRISC. Priscianus.

SERV. Servius (*sic:* îl identific cu Servius pe Sergius din Ms.).

GREG. MAGN. Sf. Gregorius cel Mare.

Dial. Dialoguri.

Reg. Scrisori (clasificarea din ed. Ewald-Hartmann, Monumenta Germaniae Historica, Epistulae, I-II).

GREG. NAZ. Sf. Gregorius din Nazianz.

Carm. Poeme.

Or. Discursuri (nr., cap. și paragr. sau col. din t. 35-38 ale P. G.

GREG. NYS. Sf. Gregorius din Nyssa.

C. Eun. Împotriva lui Eunomios (ed. W. Jäger).

GREG. TH. Sf. GREGORIUS Thaumaturgul.

Pan. Panegiricul lui Origenes (paragr. și col. din t. 10 al P. G.).

GREG. TUR. Sf. Gregorius din Tourones.
    Hist. Fr. Istoria francilor.
    V. Patr. Viața Părinților Bisericii.
HARP. Harpokration, Glosar.
HDT. Herodot, Istorii.
HER. Herondas, Mimi.
    Did. Învățătorul (Mim. III).
HERM. Hennas, Preotul.
    Sim. Comparații.
    Vis. Viziuni.
HERMIAS. Hermias, Persiflarea filosofilor păgâni.
HERM. TR. Corpus Hermeticum.
Hesiod.
    Op. Munci și zile.
Hesp. Hesperia, Journal of the American School of classical studies at Athens.
HESYCH. Hesychios din Alexandria, Glosar.
HIER. Sf. Heronymus.
    Chron. Cronica (datată înainte sau după Christos).
    Ep. Corespondență.
    In Is. Comentariu la Isaiia (P. L., t. 24).
    In Jer. Comentariu la Ieremia (ibid.).
    Vir. Ill. Despre oamenii iluștri.
HIM. Himerios.
    Or. Discursuri (ed. Dübner).
Hieron din Alexandria.
    Geom. Geometria.
    Geod. Geodezia.
    Sereom. Stereometria.
HIPP. Sf. Hippolytos din Roma.
    Trad. ap. Tradiția apostolică.
Hipparchos.
    In Arat. Comentariu la Fenomenele lui Aratos.
Hippias.
    Fr. Fragmente din H. Diels, Fragmente der Vorsokratiker, § 86 (79).
HOM. Homer.
    Il. Iliada.
    Od. Odiseea.
HOR. Horatius.
    C. Ode.
    C. Saec. Carmen Saeculare.
    Ep. Epistole.
    P. Epistolă către Pisoni (Arta Poetică).
    S. Satire.

HPC. Corpus al operelor atribuite lui Hippokrates (ed. Littré).
Hab. Despre buna cuviință.
Praec. Reguli.
IG. Inscriptiones Graecae.
IF^2, *II*. Inscriptiones Graecae, editio minor, vol. II-III.
IGR. R. Cagnat, Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes.
ILA. Inscripții latine din Alger.
Ins. Perg. M. Fraenkel, Inschriften von Pergamon (Altertümer von Pergamon, t. VIII).
Ins. Priene. F. Hiller von Gaethringen, Inschriften von Priene, Berlin, 1906.
IOSPE. B. Latyschev, E. Pridik, Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxeni Graecae et Latinae.
IREN. Sf. Ireneus din Lugdunum, Contra ereziilor.
ISID. Isidoros din Sevilla.
Sent. Cartea sentențelor.
ISOC. Isokrates.
Ad. Nic. Către Nikokles.
Ant. Despre schimb.
Arch. Archidamas.
Areop. Areopagiticul.
Bus. Busiris.
Euag. Euagoras.
Hel. Elogiul Elenei.
Nic. Nikokles.
Pan. Panegiricul.
Panath. Panathenaicul.
Phil. Philippos.
Soph. Împotriva sofiștilor.
JAMBL. Iamblichos.
Theol arith. Teologia numerelor.
JHS. Journal of Hellenic Studies.
JOEAL. Jahreshefte des Oesterreichen archaeologische Instituts in Wien.
JOH. DIAC. Dion Diaconus.
V. Greg. Viața Sf. Gregorius cel Mare.
JOS. Josephus Flavius.
C. Ap. Împotriva lui Apion.
JUL. Iulianus Apostatul.
C. Gal. Împotriva galileenilor (ed. Spanheim a Sf. Kyrillos din Alexandria).
Ep. Scrisori (nr. de ordine din ed. Bidez-Cumont, paginile din ed. Spanheim).
JUNIL. Iunillus Africanus, Instituta regularia divinae legis.

JUST. (1) Sf. Iustinus Martirul.

Act. Fapele martiriului său (ed. Franchi de' Cavalieri, Sudi e Testi, t. VIII, 2).

Ap. Apologii.

Dial. Dialog cu Tryphon.

(2) Iustinianus.

C. Iust. Codul lui Iustinianus.

Dig. Digeste.

Inst. Instituții.

Nov. Decrete imperiale.

Omnem. Constituția *Omnem* în fruntea Digestelor.

JUV. Iuvenal, Satire.

LIB. Libanios.

Ep. Epistole (nr. de ordine din ed. Förster).

Or. Discursuri (nr. și paragr. din ed. Förster: am restabilit numărul de ordine al discursurilor din vol. I).

LIDDEL-SCOTT. H. G. Liddel, R. Scott, H. Stuart Jones, R. Mackenzie, A Greek-English Lexicon, new edition.

LIV. Titus Livius.

Luc. Evanghelia după Luca.

LUC. Loukianos.

Abd. Fiul dezmoștenit.

Am. Iubiri.

Anach. Anacharsis.

As. Loukios sau măgarul.

Eun. Eunucul.

Herm. Hermotimos.

Lex. Lexiphanes.

M. cond. Despre cei care sunt în slujbă la cei mari.

Musc. Elogiul muștei.

Paras. Parazitul.

Rh. Pr. Profesorii de retorică.

Salt. Despre dans.

LUCR. Lucretius, De rerum natura.

LYD. Lydus.

Mag. Magistraturi romane.

1, 2, Mac. Prima (a doua) carte a Macabeilor.

MACR. Macrolis.

Diff. Comparații între cuvinte grecești și latine.

MALAL. Malalas, Cronica (ed. Dindorf).

MANSI. J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio.

MARIN. Marinos din Neapolis.

V. Procl. Viața lui Proklos.

MART. Martial, Epigrame.

Math. Evanghelia după Matei.

Maximos din Tyr.

Diss. Disertații.

MEN. Menandros.

Monost. Sentențe în monostih (nr. versului din ed. Meinecke).

MICHEL. Ch. Michel, Recueil d'Inscriptions Grecques.

NEMBN. Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque (Impériale, puis:) Nationale.

NEP. Cornelius Nepos.

Epam. Viața lui Epaminondas.

NICOM. Nikomachos din Gerasa, Introducere în aritmetică.

NON. Nonius Marcellus, De Compendiosa Doctrina (paginația din ed. minor a lui Lindsay, col. Teubner).

NOT. Notitia Dignitatum.

Or. Imperiul de Răsărit.

N. S. Notizie degli Scavi di Antichità, publ. de Accademia dei Lincei.

ORIB. Oribasos, Colecții medicale.

Orig. Origenes.

Greg. Scrisoare către Sf. Gregorius Thaumaturgul.

In Num. Predici despre Numere, în traducerea lui Rufinus.

OROS. Paulus Orosius, Istoria împotriva păgânilor.

O. Ostraka.

O. Lond. Hall. H. R. Hall, Coptic and Greek Texts of the Christian Period from Ostraka, Stelae etc. in the British Museum.

O. Wilcken. U. Wilcken, Griechische Ostraka aus Egypten und Nubien.

OVID. sau OV. Ovidius.

A. A. Ars amandi.

Am. Amores.

F. Fasti.

Tr. Tristia.

P. Papyrus (volumul nu este indicat pentru colecțiile a căror numerotare este continuă).

P. Achmim. P. Collart, Les Papyrus grecs d'Achmim (extrait du Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, Le Caire, t. 31, 1930, pp. 35-111).

P. Amh. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, The Amherst Papyri.

P. Antin. Papyrus d'Antinoé, în: H. J. M. Milne, Greek Shortland Manuals.

P. Berl. Erman-Krebs. A. Erman, F. Krebs, Aus den Papyrus der königlichen Museen (Handbücher der königlichen Museen zu Berlin).

P. Bouriant. P. Collart, Les Papyrus Bouriant, Paris, 1926.
P. Cairo Zenon. Catalogue Général des Antiquités Egyptiennes du Musée du Caire, C. C. Edgar, Zenon Papyri.
P. Colt-Nessana. L. Casson, E. L. Hettich, Excavations at Nessana, 2, Literary Papyri, Princeton, 1950.
P. Fay. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, D. G. Hogarth, Fayûm Towns and their Papyri.
P. Fior. G. Vitelli, D. Comparetti, Papiri greco-egizii, Papiri Fiorentini.
P. Fouad I. Publications de la Société Fouad I^er^ de Papyrologie, Textes et Documents, III, Les Papyrus Fouad I^er^, t. 1.
P. Freib. W. Aly, M. Gelzer, Mittheilungen aus der Freiburger Papyrussammlung, I-II, în Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften (philos.-hist. Klasse), 1914, Abh. 2.
P. Gen. Papyrus de Genève (citat după ediții particulare).
P. Giessen. E. Kornemann, O. Eger, P. M. Meyer, Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen.
P. Guér. Joug. Publications de la Société Royale Egyptienne de Papyrologie, Textes et Documents, II, O. Guéraud, P. Jouguet, Un Livre d'Ecolier du III^e^ siècle avant Jésus-Christ.
P. Hombert-Préaux. M. Hombert et Cl. Préaux, *Une tablette homérique de la Bibliothèque Bodléienne*, Mélanges Henri Grégoire, III *(Annuaire de l'Institut de Philologie* et *d'Histoire Orientales et Slaves*, t. XI, 1951), pp. 161-168.
P. Herc.[2] Herculanensium Voluminum quae supersunt collectio altera.
P. Hal. Dikaiomata, Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des philologischen Seminars der Universität Halle, Berlin, 1913.
P. Ianda. C. Kalbfleisch, Papyri Iandanae.
P. Letronne. Papyrus Letronne, dans Notices et Extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, t. XVIII, 2, pp. 25 sq.
P. Michaelidae. D. S. Crawford, Papyri Michaelidae, Aberdeen, 1955.
P. Milan. Papiri Milanesi per cura della Scuola di Papirologia dell'Università del Sacro Cuore.
P. Oslo. S. Eitrem, L. Amundsen, Papiri Osloenses.
P. Oxy. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, H. I. Bell etc. The Oxyrhynchus Papyri.
P. Reinach. Th. Reinach, Papyrus Grecs et Démotiques, Paris, 1905.

P. Ryl. A. S. Hunt, J. de M. Johnson, V. Martin, Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library at Manchester.

PSI. Papiri greci e latini, Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto.

P. Schwartz. Am desemnat prin această siglă papyrusul nr. 320 din colecțiile Institutului Francez de Arheologie orientală, publicat de J. Schwartz, *Études de Papyrologie* de la Soc. Fouad I[er] de Papyrologie, t. VII (1948), pp. 93-109, sub titlul: *Un Manuel scolaire de l'époque byzantine.*

P. Tebt. B. P. Grenfell, A. S. Hunt, J. G. Symly, E. J. Goodspeed, The Tebtunis Papyri.

P. G. Migne, Patrologie Grecque.

P. L. Migne, Patrologie Latine.

Pan. Lat. Panegirice latine (nr. de ordine din ed. Baehrens).

PAUL. DIAC. Paulus Diaconus.

Hist. Long. Istoria longobarzilor.

V. Greg. Viața Sf. Gregorius cel Mare.

PAUS. Pausanias, Descrierea Greciei.

PERS. Persius, Satire.

Pesikta (folio ed. Sal. Buber, Lyck, 1868).

PETR. Petronius, Satyricon.

Ph. Philologus.

PHILO. Philon din Alexandria.

Congr. Despre studiile preparatorii.

Opif. De opificio mundi.

V. Moys. Viața lui Moise.

PHILSTR. Philostratos.

Gym. Despre gimnastică.

Im. Statuile.

V. Ap. Viața lui Apollonios din Thyana.

V. Soph. Viața sofiștilor (cărți, capitole și pagini din ed. Olearius).

PHOT. Photios Patriarhul.

Bibl. Biblioteca (nr. de codex, coloană, din vol. 103 sau 104 ale P. G.).

PIND. Pindar.

Nem. Nemeice.

Ol. Olympice.

Pyth. Oythice.

PLAT. Platon (pag. și secțiuni de pag. din ed. II Estienne).

Ax. Axiochos.

Charm. Charmides.

Conv. Banchetul.

Crat. Cratylos.

Ep. Scrisori.
Gor. Gorgias.
Hipp. ma. Hippias maior.
Hipp. mi. Hippias minor.
Hipparch. Hipparchos.
Lach. Laches.
Leg. Legile.
Lys. Lysis.
Men. Menexenos,
Phaedr. Phaidros.
Pol. Omul politic.
Prot. Protagoras.
Rsp. Republica.
Soph. Sofistul.
Thaeet. Theaitetos.

PLAUT. Plautus.
Bacch. Bacchides.

Pl. (1.) Plinius cel Bătrân
N. H. Istoria Naturală (cărți, paragrafe, și nu capitole).
(2) Plinius cel Tânăr.
Ep. Scrisori.
Pan. Panegiricul lui Traian.

PLOT. Plotinos.
Enn. Enneadele.

PLUT. Plutarchos.
(1). Vieți paralele (capitole).
Alc. Alcibiade.
Aem. Paulus Aemilius.
Ag. Cleom. Agis și Kleomenes.
Cat. ma. Cato Censorius-Maior.
Cat. mi. Cato din Utica.
C. Grac. Caius Gracchus.
Cim. Kimon.
Dion. Dion.
Lyc. Lykourgos.
Pel. Pelopidas.
Pomp. Pompeius.
Rom. Romulus.
Sert. Sertorius.
Them. Themistokles.
Ti. Gr. Tiberius Gracchus.
(2) Opere morale (pagini și secțiuni de pagini din ed. Estienne-Xylander, 1599).
Adv. Col. Împotriva lui Kolotes.
Amat. Cartea iubirii.

Amat. narr. Istoria iubirii.
Aud. poet. Despre felul de a studia poeții.
Isocr. Viața lui Isokrates (Viața celor Zece Oratori, IV).
Lib. educ. Despre educația copiilor.
Mus. Despre Muzică.
Non posse suav. Nu se poate trăi plăcut urmându-l pe Epicur.
Plac. Opinia filosofilor.
Prof. in virt. Progrese în virtute.
Qu. conv. Chestiuni convivale.
Qu. Rom. Probleme romane.
Sant. tu. Sfaturi de igienă.

Poet. lat. med. Monumenta Germaniae Historica, Antiquitates, Poetae Latini medii aevi.

POL. Polybios, Istoria romană.

POLEM. Plemon din Laodicea, Declamații (nr. de ordine și pagini din ed. Hinck).

POLL. Pollux, Onomastikon (*s. v.* sau: cărți și paragrafe din ed. Bethe, Lexicographi Graeci, t. IX).

PORPH. Porphyrios.
Abst. Despre abstinență (cap. și pag. ed. Nauck).
V. Pyth. Viața lui Pythagoras.

P. PELL. Paulinus din Pella, Eucharistikon.

PREISIGKE. *Fr.* Preisigke (continuat de F. Bilabel etc.).
SB. Sammelbuch grichischer Urkunden aud Aegypten.

Protagoras.
Fr. Fragmente din H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, § 74.

PRUD. Prudentius.
Cath. Cartea orelor.

Ps. Cartea Psalmilor (Vechiul Testament).

Michael Psellos.
Epit. Discursuri funebre (pag. ed. K. N. Sathas, Bibliotheca Graeca medii aevi, t. V).

[PYTH.] Pseudo-Pythagoras.
V. Aur. Versurile de aur.

QUINT. Quintilianus, Arta oratorică.

REG. Revue des Etudes grecques.

Reg. Regula monastică (cu numele diverșilor autori citați).

Reg. Mag. Regula magistrului (în vol. 88 din P. L.).

Reg. Pach. Regula Sf. Pachomios (ed. A. Boon, Th. Lefort, Pachomiana Latina).

REL. Revue des Études Latines.

REM. REM. Sf. Remy din Reims.
Ep. Scrisori (pag. ed. Monumenta Germaniae Historica,

Epistulae, III, Epistulae merovingici aevi).
RF. Rivista di Filologia e d'Istruzione classica, Torino.
Rhet. Gr. Rhetores Graeci (vol., pag., rând, ed. Spengel).
APHT. Aphtonios.
HERM. Hermogenes.
MEN. Menandros.
THEON. Theon din Alexandria.
Rhet. Lat. Min. Rhetores Latini Minores, ed. Halm.
GRILL. Grillius.
M. VICT. Marius Victorinus.
PRISC. Priscianus.
RIGI. Rivista indo-greco-italica di Filologia, Lingua, Antichità.
ROBERT. L. ROBERT.
Et. Anat. Etudes Anatoliennes (Etudes Orientales publiées par l'Institut français de Stamboul, t. V), Paris, 1937.
RPGR. S. Reinach, Répertoire de Peintures grecques et romaines.
R. Ph. Revue de Philologie, d'histoire et de littérature anciennes.
RUFIN. Rufinus din Aquileia.
Apol. Apologia.
H. E. istoria ecleziastică.
RUT. NAM. Rutilius Namatianus, Itinerariul întoarcerii.

SUET. Suetonius.
Aug. Viața lui Augustus.
Caes. Viața lui Iulius Caesar.
Cal. Viața lui C. Caesar.
Dom. Viața lui Domitianus.
Gram. Despre gramatici și retori (capitolele *de Rhetoribus*, considerate cândva ca o carte independentă, sunt numerotate în continuarea celor precedente).
Ner. Viața lui Nero.
Ti. Viața lui Tiberius.
Tit. Viața lui Titus.
Vesp. Viața lui Vespasianus.
SALL. Sallustius.
Cat. Despre conjurația lui Catilina.
Inv. Invective.
Sap. Înțelepciunea lui Salomon (Vechiul Testament în limba greacă).
SAPH. Sappho.
Fr. Fragmente (nr. de ordine din ed. Reinach).
SAWW. Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften, Wien (volum, an, fasciculă, pagină).

SBAW. Sitzungsberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaften, München.
SCHIAPARELLI. L. Schiaparelli, Codice diplomatico longobardo, Fonti per la Storia d'Italia, vol. 62.
Schol. Scholii (lemme).
AR. Scholii la Aristofan.
D. THR. Scholii la Dionysios Thrax (ed. Hilgard, Grammatici Graeci, t. III).
HERMOG. Scholii la Hermogenes.
SEG. J. Hondius etc. Supplementum Epigraphicum Graecum.
SEN. (1) Seneca Retorul.
Contr. Controverse.
Suas. Suasorii.
(2) Seneca Filosoful.
Ep. Scrisori către Lucilius.
Ir. Despre mânie.
SERV. Servius, comentariu la Eneida (lemme).
SEXT. Sextus Empiricus.
M. Împotriva matematicienilor (cărți și paragrafe).
SHA. Autorii Historiei Augusta.
Alex. S. Severus Alexander.
Ant. Antoninus Pius.
Elag. Helagabalus.
Gord. Gordienii.
Hadr. Hadrianus.
M. Aur. Marcus Aurelius.
Ver. Lucius Verus.
SID. Sidonius Apollinaris.
Ep. Scrisori.
Simplicius.
Coel. Comentariu la *De caelo* de Aristotel, ed. Heiberg (Commentaria in Aristotelem Graeca, t. VIII).
SOCR. Socrate Scolasticul.
H. E. Istoria Ecleziastică.
Solon.
Fr. Fragmente din ed. Bergck, Poetae Lyrici Graeci.
SOZ. Sozomenes.
H. E. Istoria ecleziastică.
SPAW. Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
S. SEV. Sulpicius Severus.
V. Mart. Viața Sf. Martinus din Turones.
STAT. Statius.
Theb. Thebais.

Stat. Eccl. Ant. Status de l'Eglise Ancienne, éd. Ch. Munier, Paris, 1960.
STEPH. BYZ. Stepahnos Byzantinul, Dictionnaire Géographique.
STOB. Stobaios, Extrase (cărți, paragrafe).
STOKES. W. Stokes.
Tr. Life. The Tripartite Life of Patrick, with other documents relating to that saint (Rerum Britannicarum medii aevi Scriptores, t. 89), Londra. 1887.
STRAB. Strabon, Geografia (cărți și pagini din ed. Casaubon).
SUID. Suidas, Lexicon (s. v., vol. și pag., sau: literă și articol din ed. Adler, Lexicographi Graeci, I).
SYN. Synesios din Kyrene.
Ep. Scrisori (nr.).
Regn. Despre regalitate (col. vol. 66 al P. G.).
Dion. (ibid.).
TAC. Tacitus.
Agr. Viața lui Agricola.
Ann. Anale.
D. Dialogul despre oratori.
Hist. Istorii.
Talmud de Babylone (titlul tratatului și coloanele din ed. 3. D. Bomberg).
TAM. Tituli Asiae Minoris.
TAT. Tatianus, Apologia.
TEL. Teles (după extrasele din STOB.).
TER. Terentius.
Andr. Fata din Andros.
Terpandros.
Fr. Fragmente din Bergck, Poetae Lyrici Graeci.
TERT. Tertullianus.
Apol. Apologeticum.
Idol. Despre idolatrie.
Pall. Despre mantie.
Praescr. Despre subterfugiul ereticilor.
Spect. Despre spectacole.
Test. D. N. J. C. Testamentul Domnului Nostru Isus Christos.
TH. Theophrastos.
Char. Caractere.
THC. Tucidide.
THCR. Theocrit, Idile.
THEM. Themistios.
Or. Discursuri (pag. ed. Harduin).
THEOD. Theodoretos.
H. E. Istoria eclesiastică.

THEOGN. Theognis, Elegii, în ed. Bergck, Poetae Lyrici Graeci.

THEON SM. Theon din Smyrna, Cunoștințe matematice necesare lecturii lui Platon.

Arith. Aritmetica.

TR. P. Trogus Pompeius, rezumat (de Iustinus) al Istoriei lui Philippos.

TYRT. Tyrtaios.

Fr. Fragmente, în Bergck, Poetae Lyrici Graeci.

TZTZ, Ioannes Tzetzes.

Chil. Chiliades.

UPZ. U. Wilcken, Urkunden der Ptolemäerzeit, ältere Funde.

VAL. MAX. Valerius Maximus, Fapte și spuse memorabile.

VARR. Varro.

L. L. Despre limba latină.

R. R. Despre agricultură.

VEG. Vegentius, Rezumat al Artei militare.

VIB. SEQ. Vibius Sequester, Nume de râuri, izvoare etc., citate de poeți.

VIRG. Vergilius.

EN. Eneida.

Epigr. Epigrame din Appendix Vergiliana.

G. Georgice.

VIRG. GRAM. Vergilius Gramaticul.

Epit. Epitomae.

V. Isocr. Viața anonimă a lui Isokrates (rânduri din ed. G. Mathieu, E. Brémond la vol. I din ediția lor Isokrates).

VITR. Vitruvius, Despre arhitectură.

V. Patr. Emer. J. N. Garvin, Vitae Sanctorum Patrum Emeritensium, Washington, 1946.

V. SS. merov. Passiones Vitaeque sanctorum merovingici aevi, în: Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum merovingicarum, t. III-V.

A. SS. O. Ben. Mabillon, *Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti.*

V. SS. Hib. C. Plummer, Vitae Sanctorum Hiberniae partim hactenus ineditae, Oxford, 1910.

V. Pers. Viața anonimă a lui Persius (la începutul ed. Cartault).

V. Virg. Biografii antice ale lui Vergilius, ed. Brummer (rândurile, de la fiecare biografie).

Bern. Viața din mss. Bernenses.

DON. Donatus.

PHIL. Philargyrius. Vita prima.

SERV. Servius.

WESSELY. C. Wessely.

Stud. Studien zur Palaeographie und Papyruskunde.

WILCKEN. L. Mitteis, U. Wilcken.

Chrest. Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, p. I, t. II (nr. de papyrus și rând).

WS. Wiener Studien.

XEN. Xenophon.

Ath. Constituția Athenei.

Conv. Banchetul.

Cyn. Despre vânătoare.

Lac. Constituția Spartei.

Mem. Memorabilia.

Oec. Despre economie.

Xenophanes din Kolophon.

Fr. Fragmente din H. Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, § 21 (11).

ZACH. Zacharia Scolasticul.

V. Sev. Viața lui Severus din Antiochia, în Patrologia Orientalis, t. II, fasc. I.

ZIEBARTH. E. Ziebarth, Aus der antiken Schule, 2e ed. (în H. Lietzmann, Kleine Texte für Vorlesungen und Uebungen, nr. 65), Leipzig, 1913: trimitem la această culegere numai pentru documentele care sunt publicate acolo pentru prima dată.

ZON. Zonaras, Rezumat al Istoriei romane a lui Dio Cassius.

Ne-a părut comod să utilizăm pentru referințe clasificarea sau paginația edițiilor de bază (H. Estienne pentru Platon etc.), dar, bineînțeles, textul urmat este cel al edițiilor critice cele mai recente sau cele mai bune, la care cititorul este invitat să se raporteze. Astfel, deși Teles este citat de Stobaios, textul său va fi luat din ed. Hense etc.

CUPRINS

III. ROMA ȘI EDUCAȚIA CLASICĂ

Redactor: GHEORGHE BALA
Tehnoredactor: KLARA GALIUC
Tehnoredactare computerizată: LIVIU DOBREANU

Bun de tipar: noiembrie 1997
Coli tipar: 11,16. Apărut: 1997

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial“

Biblioteca de artă

582

Arte. Civilizații. Mentalități

istoria educației în antichitate

Rolul istoric al Romei nu a fost acela de a crea o civilizație nouă, ci de a implanta și înrădăcina solid în lumea mediteraneană civilizația hellenistică pe care o cucerise ea însăși. Politic vorbind, opera Romei a fost aceea de „a face din lumea întreagă o patrie unică", de a reuni învingători și învinși într-una și aceeași comunitate. Dar o comunitate se judecă după valorile din care se împărtășesc membrii ei. Idealul Romei imperiale nu s-a limitat la valorile politice propriu-zise: justiția, ordinea și pacea nu constituie, în ochii săi, un scop; ele nu sunt decât mijloace care să permită oamenilor să trăiască în siguranță, bunăstare, ocupații plăcute, într-un cuvânt, în fericire, acea fericire care, în ochii tuturor gânditorilor hellenistici, reprezenta valoarea supremă, *telos*-ul, rațiunea de a trăi a umanității. Atingem aici esența conceptului de *humanitas*: a organiza lumea, pentru a face să înflorească în ea valorile civilizației hellenistice – civilizația fericirii.

H.-I. MARROU

Vol. I–II Lei 18 000

ISBN 973-33-0363-1
ISBN 973-33-0362-3